

TƏDQIQATLAR  
RESEARCHES  
ИССЛЕДОВАНИЯ

**2011-Cİ İLDƏ NAXÇIVANDA PALEOLİT ARXEOLÖJİ  
KƏŞFİYYAT İŞLƏRİ**

**Azad Zeynalov**

[azad2007@mail.ru](mailto:azad2007@mail.ru)

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: Qazma, mağara, paleolit, mustye, təbəqə, daş alətlər, ovçuluq təsərrüfatı.**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazma dəstəsi 2011-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunda yerləşən Qazma Mustye mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri ilə yanaşı ərazidə arxeoloji kəşfiyyat işləri də aparmışdır.

*Qazma mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar.*

Qazma paleolit düşərgəsi 1983-cü ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qeydə alınmışdır. Burada 1987-1990-cı illərdə M.M.Hüsüynovun, rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. 2008-ci ildə Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji tədqiqatlar bərpa olunmuş və 2008-2011-ci illərdə A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntı işləri davam etdirilmişdir.

Qazma Mustye mağara düşərgəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonu ərazisində, Tənənəm kəndindən 3 km cənub-şərqdə, Arpa çayından 14.5 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 1508 m hündürlükdə, Qazma dərəsində yerləşir (Şəkil 1).

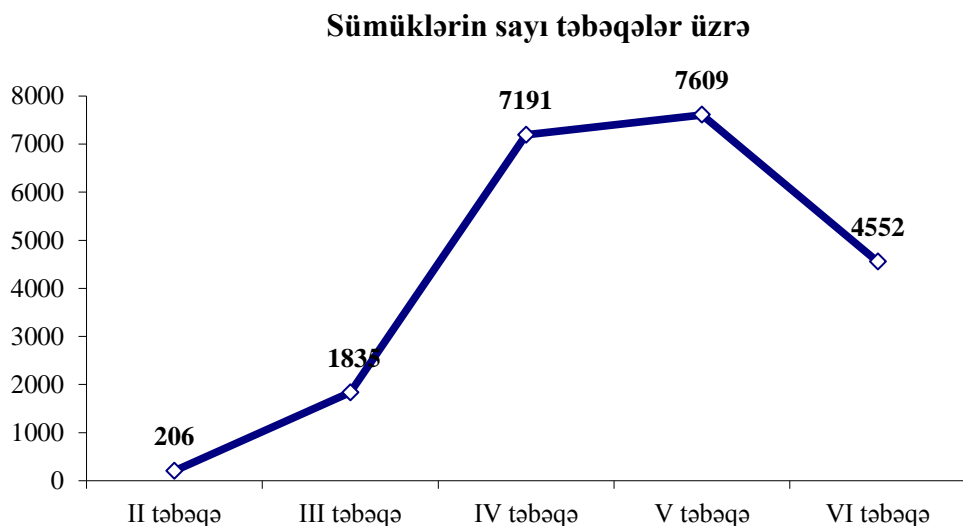
Mağaranın çöküntülərində 6 mədəni təbəqə müəyyən olunmuşdur (Hüseynov və b., 1991).

I təbəqədən eneolit, tunc və orta əsr dövrlərinə aid gil qab qırıqları və ev heyvanlarının sümük qalıqları aşkar olunub. II və III təbəqələr müxtəlif rəngli gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqələrdə heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Eyni zamanda bu təbəqələrdə qaya daşı qırıqlarına və mağaranın tavanından düşmüş stalaktit parçalarına tez-tez rast gəlinir.

Daha çox diqqəti cəlb edən IV-VI təbəqələrdir. Həmin təbəqələrdən Mustye dövrünə aid daş alətlər və ovçuluq təsərrüfatı ilə bağlı sümük qırıqları aşkar olunub. Ümumiyyətlə IV-VI təbəqələr litoloji cəhətdən eynidir: bu eyni rəngin müxtəlif çalarlarını əks etdirən gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqələrdə qaya daşı qırıqları, ocaq və gil layları müşahidə olunur.

Qazma mağarasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 20.000-dən artıq heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Sümüklərin əksəriyyəti çapılıb doğranmış vəziyyətdə olduğuna görə, onların təyinatı çətinləşmişdir. Sümüklərin hansı heyvan və quş növlərinə aid olması əsasən diş və çənə qırıqları əsasında təyin olunmuşdur. Düşərgədən tapılmış sümük məmulatlarının təyini D.V.Hacıyev və S.D.Əliyev tərəfindən olunub. Onların tərkibində 26 növ fauna qalığı müəyyən olunub: it (*Canis*), porsuğ (*Meles*), mağara şiri (*Panthera speiaeus* Goldf.), mağara ayısı (*Ursus spelaeus* Ros. et Hein.), at (*Equus*), pleystosen eşşəyi (*E. hydruntinus* Reg.), maral (*Cervidae*), ibtidai öküz (*Bos primigenius* Bojan.), ceyran (*Gasella subgutturosa* Güld.), keçi (*Capra*), qoyun (*Ovis*), dovşan (*Lepus*), gəmiricilər (*Rodentia*) və teriofaunanın digər növləri (Зейналов, 2012). IV-VI təbəqələrdə sümüklərin sayı bir neçə dəfə artır. Daha aydın bu diaqram 1-də görünür.

Diaqram 1



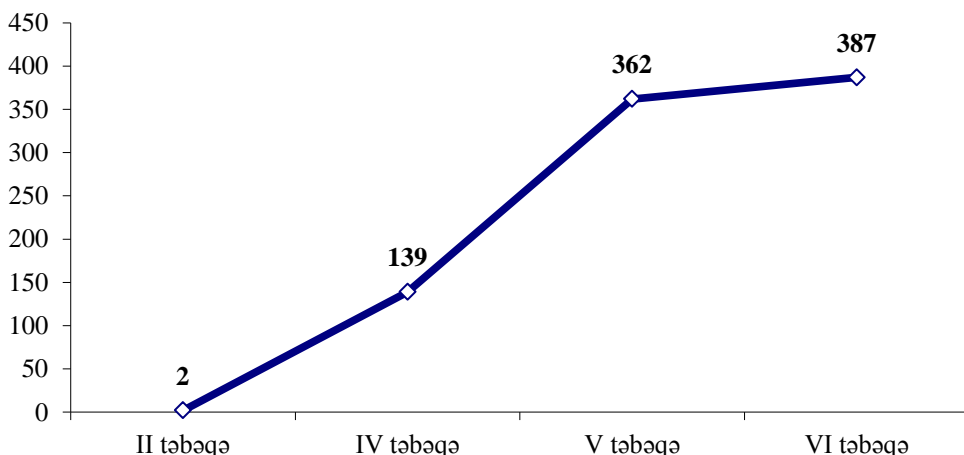
Məhz bu təbəqələrdə sümük məmulatları ilə yanaşı, əmək alətləri də aşkar olunmuşdur. Bu da Mustye dövrü insanların yaşamaqları ilə bağlıdır. Mağaranın IV-VI təbəqələrindən aşkar olunan fauna qalıqları göstərir ki, bu dövrdə düşərgə sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ovçuluqdan ibarət olmuşdur. Fauna qalıqlarının arasında əsas yeri pleystosen eşşəyi,

ceyran, maral və keçinin sumükləri tutur. Bu heyvan növləri bütün Mustye təbəqələrində müşahidə olunur, görünür həmin heyvan növləri elə ibtidai insanların əsas ov obyektləri olub.

Qazma mağarasından 898 ədəd daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Onların 83% V və VI təbəqələrdəndi (749 ədəd). Təbəqələr üzrə daş məmulatının sayı diaqram 2-də təsvir olunub.

Diaqram 2

### Daş məmulatının sayı təbəqələr üzrə



Daş məmulatının əsas hissəsini – 800 ədədini dəvəgözü daşı təşkil edir, 97 ədədi çaxmaq daşı, 1 ədədi isə çaxmaqlaşmış tufdan ibarətdir. Dəvəgözü daşını mağaranın sakinləri, mağaradan 14 km aralıda yerləşən Arpaçayın yataqlarından yığırdılar. Xam malın mənbəyi isə Kəlbəcər dağlarında yerləşir.

Qazma mağarasında 3 nüvə aşkar olunmuşdur – 2-i dəvəgözü daşından, 1-i isə çaxmaq daşındandır. Əmək alətləri arasında isə aşağıdakı alət tipləri müəyyən edilib: Mustye və levallua itiücluları, sadə düz bir işlək ağızlı, künclü, konvergent və sadə batıq qaşovlar, limaslar, bıçaqlar və s. Daş məmulatı arasında istehsal tullantılarının qeydə alınması düşərgə sakinlərinin burada qismən alət hazırladığını söyləməyə imkan verir (Tablo 1 – daş alətlərin nümunələri).

Qazma mağarasının daş alətləri arasında əsas yeri levallua və Mustye itiücluları və qaşovlar tutur. Daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, onların Mustye mədəniyyətinə aid etmək olar. Alətlərin bəzi tipləri Azıx və Tağlar mağaralarından da tapılmışdır. Belə ki Qazma mağarasında aşkar olunmuş künclü qaşovlar Tağlar mağarasının əsas qaşov növünü təşkil edir (Джафаров, 1983).

*Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri.*

Qazma mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar ilə yanaşı Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazma dəstəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər ərazilərində də arxeoloji kəşfiyyat işləri də aparmışdır (Зейналов, 2012).

İnsanın formalaşma dövründə Azərbaycanın ərazisində əlverişli paleoiklim şəraitin olmasına baxmayaraq, burada paleolit dövrünün tədqiqinə yalnız XX əsrin əllinci illərində başlanılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində isə ibtidai insanın əsas sığınacağı olan karst mağaralarının nisbətən geniş inkişaf etməsinə baxmayaraq, burada arxeoloji kəşfiyyat işləri yalnız 1983-cü ildə aparılmış və nəticədə ilk paleolit düşərgəsi – Qazma mağarası qeydə alınmışdır.

Naxçıvan MR ərazisi öz təbii şəraitinə görə Azərbaycanın başqa ərazilərdən kəskin fərqlənir. Bu fərq karst relyef formalarında da özünü büruzə verir. Ərazidə müşahidə edilən karst mağaralarına müasir təbii şəraitin deyil, vaxtı ilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitinin məhsulu kimi baxmaq lazımdır. Naxçıvan MR ərazisi paleogen dövrünün sonundan başlayaraq intensiv tektonik qalxma hərəkətlərinə və dağəmələgəlmə proseslərinə məruz qalıb, miosen dövrünün axırlarında birdəfəlik dəniz sularından azad olunmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq, başqa ekzogen relyefəmələgətirici proseslərlə yanaşı, karst prosesləri də yumşaq isti və rütubətli iqlim şəraitində inkişaf etmişdir. Ölkəmizin başqa sahələrindən fərqli olaraq ərazidə mağaralar əksərən çay yatağından çox yüksəkdə yerləşir.

Mağaraların geniş yayıldığı sahələrdən biri Şərur rayonu Yuxarı Yaycı kəndinin ətraf əraziləridir (Şəkil 3). Mağaralar Yaycıçayın sahillərində, dəniz səviyyəsindən 1400-1600 m yüksəklikdə yerləşir. Burada mağaralar qalınlığı 100-300 m-ə çatan alt və üst perm yaşlı əhəng və dolomit süxurlarında inkişaf etməklə çay yatağından 60-350 m yüksəkdə, mərtəbəli şəkildə yerləşmişdir.

Bu qrupda genezisinə görə tipik karst və böyüklüyünə görə ən uzununu Xizəngi mağarasıdır. Mağara Yaycı-Sədərək antiklinalının şimal-şərq qanadında, çay yatağından 340 m yüksəkdə yerləşir. Bu mağaranın əmələ gəldiyi süxurlar alt perm yaşlı olub, nisbətən qalın və litoloji tərkib cəhətdən daha əlverişli olduğundan karst mağarası tam inkişaf etmişdir. Xizəngi mağarası öz morfoloji əlamətlərinə görə başqa mağaralardan kəskin fərqlənir. Mağara kifayət qədər böyük olub, sahəsi 180 m<sup>2</sup>-dir. Girəcəkdən 40-cı m-də, mağaranın döşəməsində diametri 3-4, dərinliyi 10 m-ə qədər olan şaxta əmələ gəlmişdir. Xizəngi mağarası vaxtı ilə F.C.Əyyubov və A.Ə.Əliyev tərəfindən tədqiq olunmuşdur və bu tədqiqatın nəticələri onların Naxçıvanın karst mağaralarına həsr olunmuş məqalələrində çox geniş və

ətraflı öz əksini tapmışdır (Əyyubov, Əliyev, 1973). Lakin mağarada çöküntü olmadığından diqqəti, Xizəngi mağarasından bir qədər aşağıda yerləşən, Hacı Rüstəmalı mağarası cəlb elədi (Şəkil 4).

Hacı Rüstəmalı mağarası Yuxarı Yaycı kəndin şimalında, Yaycı-Sədərək antiklinalının şimal-şərq qanadında, çay yatağından 240 m yüksəkdə, Xizəngi mağarasından 300 m şərqdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 168 m<sup>2</sup>, orta eni 7.3m, orta hündürlüyü 2.3m, ümumi uzunluğu 23m-dir. Şərti yaşı Xəzər dövrüdür. Mağarada ölçüsü 2x1 metr olan arxeoloji kəşfiyyat şurfu qoyuldu. 2 metr dərinlikdə mağaranın döşəməsi çıxdı. Şurfdan 6 ədəd sümük qırığı, 4 ədəd neolit və tunc dövrünə aid gil qab qırıqları aşkar olundu. Daş dövrünə aid qalıqlar tapılmadı.

Növbəti baxış keçirdiyimiz mağaralar Alley-1 və Alley-2 mağaraları idi (Şəkil 5). Alley-1 mağarası Şərur rayonu Yuxarı Yaycı kəndindən 1 km cənub-qərbdə, Yaycıçayın sağ sahilində, çay yatağından 60m yüksəkdə yerləşir (Şəkil 6). Mağaranın sahəsi 142 m<sup>2</sup>, orta eni 6.0m, orta hündürlüyü 6.3m, ümumi uzunluğu 27m-dir. Girişdən 10 m aralı, uzunluğu 10m olan salon əmələ gəlmişdir. Mağaranın tavanında kiçik stalaktitlər müşahidə olunur. Mağaranın şərti yaşı Yuxarı Xəzər dövrüdür. Mağaranın giriş hissəsindəki döşəmə qayadan ibarətdir, 2.5 metrdən sonra çöküntü başlanır. Çöküntü çox yumşaq sarı gillicə torpaqdan ibarətdir və yaşca çox cavan olduğundan burada arxeoloji kəşfiyyat şurfu qoyulmadı. Alley-2 mağarası Alley-1 mağarasından 100m şimal-şərqdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 12 m<sup>2</sup>-dir, çöküntü yoxdur.

Şərur rayonunun Qümüşlü kəndi yaxınlığında yerləşən bir mağara da diqqətimizi cəlb elədi. Qümüşlü mağarası eyni adlı kənddən 2km şimalda, çay yatağından 25m yüksəkdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 88 m<sup>2</sup>, orta eni 8m, orta hündürlüyü 5.2m, ümumi uzunluğu 11m-dir. Şərti yaşı Yuxarı Xvalın dövrüdür. Lakin mağara su anbarının ərazisində yerləşdiyindən orada tədqiqat apara bilmədik.

Şərur rayonu Qümüşlü-Cağazir yolunda, körpüdən 2.7 km aralıda bir mağaraya baxış keçirdik. Mağara iki balaca zaldan ibarətdir, çöküntü yoxdur.

Şərur rayonu Tənənəm kəndindən 18 km aralıda, Qara Quş yasaqlığında yerləşən mağaraya da baxıldı. Qara Quş yasaqlığında yerləşən mağaranı yerli əhali "Məhəmməd vurulan mağara" adlandırır. Mağaranın qabağı və ətrafı tikanlı kollar və ağaclarla örtülmüşdür. Mağara kiçikdir, iki xırda zaldan ibarətdir və iki tərəfi açıqdır. Sahəsi təxminən 10 m<sup>2</sup>. Mağarada şurf qoyuldu, lakin çöküntü o qədər də dərin deyildi. Heç bir tapıntı aşkarlanmadı.

Növbəti baxış keçirdiyimiz mağara Ordubad rayonu, Biləv kəndinin ərazisində yerləşən Yarasa Yuvası adlanan mağara idi. Mağara Biləv

kəndinə çatmamış, Tivi kəndinə gedən yolda (körpüdən 6 km), Gilan çayın sol sahilində yerləşir (Şəkil 7). Giriş hissəsindən başlayaraq mağaranın döşəməsi qayadan ibarətdir və 60-70 dərəcə bucaq altındadır. Həm bu, həm də mağarada minlərlə yarasaların olması səbəbindən ora girmək mümkün olmadı. Mağarada çöküntü yoxdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində karst mağaralarının ən geniş yayıldığı sahə Ordubad rayonunun Kotam-Kilit kəndləri ərazisidir. Lakin o ərazidə yerləşən mağaralar erməni hərbi qoşunları tərəfindən atəşə tutulma təhlükəsi olduğundan, orada arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmaq qeyri mümkün idi.

Beleliklə, Qazma mağarası Naxçıvan ərazisində qədim daş dövrünə aid yeganə abidə kimi qalır. Lakin, burada karst mağaralarının mövcudluğu, ibtidai insanın yaşaması üçün əlverişli şəraitin olması yeni paleolit düşərgələrinin aşkarlanması ehtimalını artırır. Buna görə də, Naxçıvan ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işlərinin davam etdirilməsi məqsədə uyğundur.

## ƏDƏBİYYAT

1. Əyyubov F.C., Əliyev A.Ə. Naxçıvan MSSR-də karst mağaraların əmələgəlmə şəraiti və əsas morfoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1973, № 3, s. 41-46
2. Hüseynov M.M., Cəfərov A.Q., Zeynalov A.Ə. Qazma paleolit düşərgəsi // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, № 1, s. 78-85
3. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 96 с.
4. Зейналов А.А. Исследование палеолита в Нахчыванском регионе Азербайджана. Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения. Материалы международной научной конференции. Махачкала, 23-28 апреля 2012 г. – Махачкала: Мавреев, 2012, с. 50-52

## ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF THE PALEOLITHIC PERIOD OF NAKHCHIVAN IN 2011

**Azad Zeynalov**

### **Summary**

**Key words: Gazma, cave, paleolithic, mousterian, layer, karst caves**

The Paleolithic site of Cave Gazma was discovered in 1983 by a Paleolithic archeological team led by M. M. Huseynov. Excavations at the cave site were carried out under the guidance of A. K. Jafarov in 1987-1990 and A. A. Zeynalov in 2008-2011.

Cave Gazma is located in the Sharur region of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan, 3 kilometers northeast of village Tananam and 11 kilometers northwest of village Garabaglar, at the absolute height of 1508 meters above sea level.

Archaeological excavations at Cave Gazma were continued in 2011. The excavations revealed 6 layers in the cave. Layer I contained no discoveries. Layers II and III represent a loam of different tints containing a great variety of small fragmental material and bones of animals.

Of utmost interest are Layers IV-VI containing lithic artifacts of the Mousterian period and traces of hunting and economic activity of Mousterian inhabitants, particularly, a large number of osteological material. Generally speaking, the whole thickness of Paleolithic cultural layers (Layers IV-VI) is lithologically identical: this is a light loam with insignificantly varying tint, with hearth and silty interlayers and with limestone.

In 2011, a team of the Paleolithic expedition of the Archeology and Ethnography Institute of the National Academy of Sciences of Azerbaijan carried out archeological exploration works in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan. Exploration works covered the territories of biggest accumulations of karst caves that included the adjacent territories of villages Yuhary Yayji, Gumushlu, reserve Gara-Gush in the Sharur region, and villages Bilav and Ketam in the Ordubad region. No Paleolithic discoveries were made.

At the moment, Cave Gazma is the only Paleolithic site in Nakhchivan; however, the availability of karst caves and favorable living conditions for most ancient people make us assume the existence of other, yet undiscovered Paleolithic sites.

## АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА В НАХЧЫВАНЕ В 2011 ГОДУ

Азад Зейналов

### Резюме

**Ключевые слова:** Газма, пещера, палеолит, мустье, слой, карстовые пещеры

Палеолитическая пещерная стоянка Газма была открыта в 1983 году палеолитической археологической экспедицией под руководством М.М.Гусейнова. Раскопки в пещере проводились в 1987-1990 под руководством А.К.Джафарова, в 2008-2011 годах под руководством А.А.Зейналова.

Пещера Газма расположена в Шарурском районе Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана, в 3-х км северо-восточнее селения Тананам и в 11-ти км северо-западнее селения Гарабаглар, на абсолютной высоте 1508 м над уровнем моря.

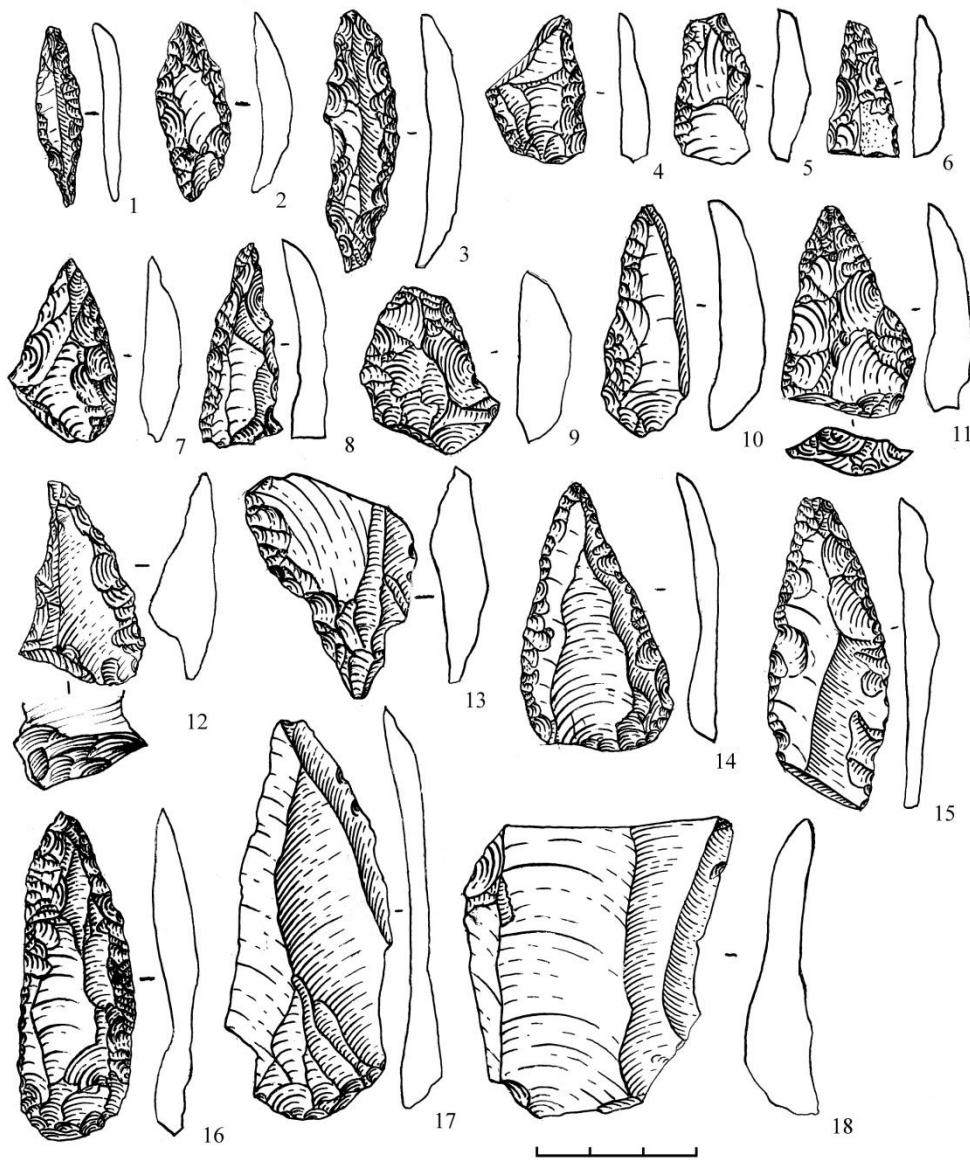
В 2011 году археологические раскопки в пещере Газма были продолжены. Археологическими раскопками в пещере вскрыто 6 слоев. I слой – без находок. II и III слои представляют собой суглинок различных оттенков, содержащих большое количество мелкообломочного материала и кости животных.

Наибольший интерес представляют IV-VI слои, содержащие каменные артефакты мустьерского периода и следы охотничьей и хозяйственной деятельности мустьерцев, в частности большое количество остеологического материала. В целом вся толща палеолитических культурных слоев (слои IV-VI) литологически тождественна: это легкий суглинок, незначительно варьирующий по цвету, с очажными и илистыми прослойками и с известняковым щебнем.

В 2011 году отрядом палеолитической археологической экспедиции Института археологии и этнографии Национальной АН Азербайджана были проведены археологические разведочные работы на территории Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана. Основные усилия были направлены на исследование пещер с отложениями. Разведочными работами были охвачены территории наибольшего скопления карстовых пещер – это прилегающие территории сел Юхары Яйджи, Гюмюшлю и заказника "Гара Гуш" Шарурского района, сел Билав и Кетам Ордубадского района. Палеолитических находок не было обнаружено.

На сегодняшний день пещера Газма является единственной палеолитической стоянкой в Нахчыване, однако наличие карстовых пещер и благоприятных условий для проживания древнейших людей дает основание предположить наличие других, еще не открытых палеолитических стоянок.





Tablo1. Qazma mağarası. Daş məmulatı.



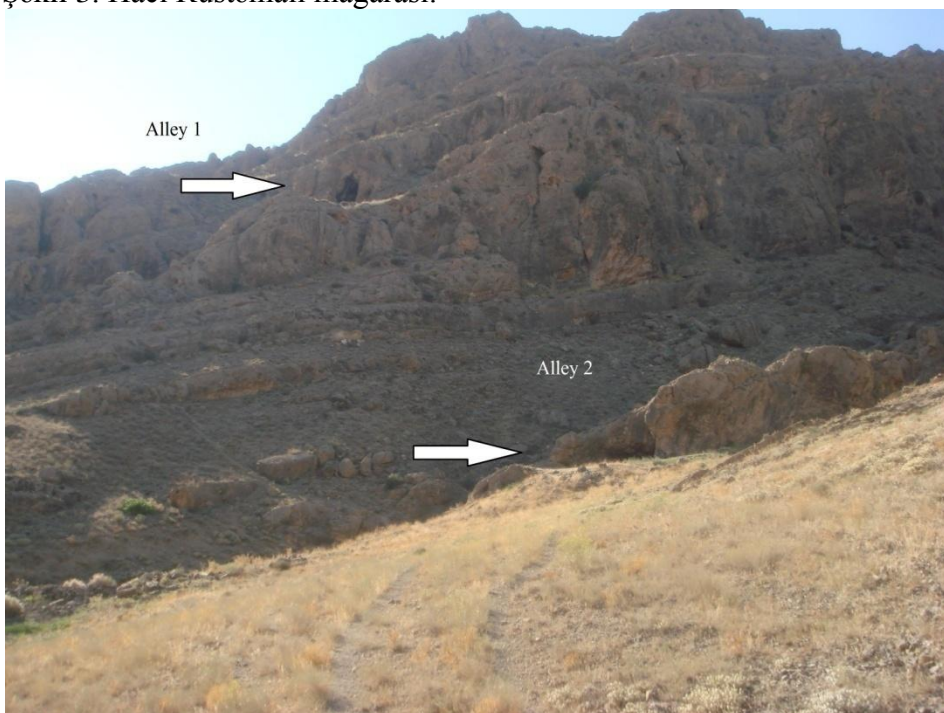
Şəkil 1. Qazma mağarası. Ümumi görünüş.



Şəkil 2. Yuxarı Yaycı kəndi.



Şəkil 3. Hacı Rüstəmalı mağarası.



Şəkil 4. Alley-1 və Alley-2 mağaraları.



Şəkil 5. Alley-1 mağarası.



Şəkil 6. Yarasu Yuvası mağarası.

## ХАНТЯПЯ ГЯДИМ ЙАШАЙЫШ ЙЕРИ ВЯ АЗЯРБАЙЪАНДА ИСТЕЩСАЛ ТЯСЯРРЦФАТЫНА КЕЧИД ПРОБЛЕМИ

Гцдрят Исмайылзада  
[iqudrat@yahoo.com](mailto:iqudrat@yahoo.com)  
(Bakı Dövlət Universiteti)

**Açar sözlər:** тясяррцфат, йыыыгылыг, истещсал, ъямийят, якинчилик, малдарлыг.

Ибтидаи мянимсямя мяшьулиййятиндян истещсал игтисадиййатына кечид бяшяр тарихинин мцщцм щадисяляриндяндир. Бу буюцк тарихи наилийят иля инсан щямишылик тябиятин асылылыбындан чыхмыш, йцксяк рифащ цццн ясас йаратмышдыр. Истещсал тясяррцфатынын мянимсянилмяси мювбуд гядим ъямийятлярин игтисади, иътимаи вя мядяни щяйатында ингилаба бярабяр чеврилишля нятигьялянмиш, онларын эялягяк тярягги йолуну мцяййан етмишди, инсан сивилизасийа адландырылан йцксяк тарихи инкишафын илк пиллясиня гядям гоймушдуг.

Диггятялайиг щалдыр ки, Азярбайъан яразисиндя он иллярдян бяри апарылан мягсядйюнлц археоложи газынтылар, ядя едилян мисилсиз мадди-мядянийят нцмуняляри узаг кечмишин беля мцщцм тарихи просеслярини яйани шыкилдя ъанландырмаѡа имкан вермишдир(1). Ерамыздан яввял ВЪЫ-ВЪИ минилликляри ящатя едян илкин истещсал тясяррцфатына кечид мярщялясиндя Азярбайъан Юн Асийанын апарыгы мяркязляриндян бириня чеврилмишдир.

Ону да гейд етмялийик ки, истещсал тясяррцфатынын йаранмасы вя тяшяккцлц истяр шяргдя, истярся дя тарихи Азярбайъан яразияриндя йцксяк якинчилик мядянийятляринин мейдана чыхмасы вя йайылмасы иля мцщайият олунмушдуг. Азярбайъанда тяшяккцл тапан неолит вя енеолит дюврляриня аид Кцлтяпя, Шомутяпя вя Лейлатяпя илкин якинчилик мядянийятляри йерли отураг тайфаларын игтисади, иътимаи вя мядяни сащялярдяки тяряггисинин тязашцрц олмушдуг. Якинчилик вя малдарлыг игтисадиййатынын мющкямлянемасы, метал истещсалынын кящфи вя иътимаи мцнасибятлярдяки ясаслы дйишикликляр, мящсулдар гцввялярин йени инкишафындан иряли эялмишдиг.

Нязря чатдырмалыйыг ки, илкин истещсал тясяррцфатына кечид дюврц узун мцддят Гафгаз, о ѡцмлядян Азярбайъан археолозийасынын ян зяиф юйрянилян сащяси олмушдур. Бунунла баълы, 1948-ѡи илдя Ъянуѡи Азярбайъан яразисиндя - Урмийа щювзясиндя Эюйтяпя адлы чохтябгягли абидянин тядгиги бу сащядяки бошлуѡу йоѡа чыхаран

абидя кими гиймятляндирилмишдир. Инэилис археологу Томас Буртон-Браун тяряфиндян апарылан археоложи газынтылар заманы Эюйтяпнин алт гатларындан илкин истещсал тясяррцфатына кечиди сяъийяляндилян артефактларын цзя чыхарылмасы бу ыящятдян буюцк ящямийят кясб етмишдир (2).

Ютян ясрин 50-ы илляринин башланьыгында Азырбайъан археологу Осман Щябибуллаев тяряфиндян Нахчыван яразисиндяки чохтябгяли Кцлтпя абидясиндя башланан уурлу газынты ишляри илкин истещсал тясяррцфатына кечид проблеми иля баьлы мювьуд тясевцрляри ясаслы шыкилдя дяйишдирмишдиг. Газынты нятиъясиндя Кцлтпя абидясиндя илкин истещсал тясяррцфатына аид 9 м галынлыьында мядьяни тябгянин варлыьы мцяййян едилмишди. Щямин мядьяни тябгядя бцтцн Шярг цццн сяъийяви олан чий кярпий вя мющря мемарлыьыны якс етдирян тикинти галыглары, ибтидаи шум вя бичин алятляри, эил мямулаты, мядьяни дябли битки нцмуняляри, еляъя дя ян гядим метал истещсалы иля баьлы нцмуняляр ашкара чыхарылмышдыр. Ы Кцлтпя бцтцн Гафгазда илкин истещсал тясяррцфатына аид илк абидя олмагла фювгялядя ящямийят кясб етмишдиг (3).

Азырбайъанда, еляъя дя бцтцн Ёянуьи Гафгазда истещсал тясяррцфатына кечидля баьлы археоложи комплексярин ясасли тядгиги кечян ясрин 60-ы илляриндя башламышдыг. Аз вахт ярзиндя Мил дццндя вя Гарабаьда (4), еляъя дя Муьанда еркян якинчилик мядьянийятиня аид бир сыра гядим йашайыш йерляри цзя чыхарылмышдыр (5). 60-ы иллярин яввялляриндя ися Газах вя Аьстафа бюлэяляриндя еркян якинчилик дюврцня аид Баба-Дярвиш, Тюйрятпя, Шомутяпя, Гарьалартяпя кими силсиля абидяляр ашкар олунмушдур (6).

Азырбайъан яразисиндя ян гядим истещсал тясяррцфатына аид абидялярин эениш йайылдыьы яразилярдян бири дя Кичик Гафгазын ыянуь-шырг ятякляри Гуручай вя Кюндялянчай вадиси олмушдур. Кирс даьындан Араз чайына гядяр узанан бу яразидя кечян ясрин 60-70-ы илляриндя онларъя гядим йашайыш йерляри гейдя алынмыш вя юйрянилмишдир. Онларын арасында Эцнящтпя, Гаракюпактпя абидяляринин мцвафиг тябгялярини, Чяряктяпя вя Хантяпя комплексяри елми ыящятдян даща дяйярли олмушдулар (7).

Мараглыдыр ки, Гуручай вя Кюндялянчай вадисиндя ибтидаи якинчиликля баьлы тапынтылара щятта Азых вя Таьлар Даш дюврц абидяляринин цст тябгяляриндя дя тясадцф олунмушдур (8). Чох эцман ки, яразинин отураг якинчи малдар тайфалары беля гядим сыьынаьаг йерляриндя мцяййян шыраит чярчивясиндя истифадя

етмиш, онларын ятрафындакы йамаъларда вә дцзян йерлярдә юз тясяррцфатлары иля мяшьул олмушдулар.

Гуручай-Кюндялянчай вадисиндә гядим якинчилик мядниййятляриня аид чохла сайда тапынтыларын ядә едилмәси е.я.ВЫЫ-В минилликлярдә вадидә, бцтцн даьятйи вә дцзян йерляринин илкин отураг якинчи тайфалары тярәфиндә мянимсянилдийини сцбута йетирмишдир. Ону да диггятя чатдырмаг мягсядяуйьундур ки, гейд олуна абидялярдә гядим якинчилик мядниййятляринин цмуми охшар хцсусиййятляри излянился дя ейни заманда щяр бириндә мцййян юзьялликляр дя юзцнц бцрузя вермишдиг. Бу ъящятдә ады йухарыда чякилян Хантяпя комплекси хцсусия мараглыдыр (9).

Абидя Фцзули шящяринин ъянуб-гярб гуртараѡаьында йол кянарында йерляшмиш ири тпядә ибарятдир. Онун диаметри 120-130 м, щцндцрлцйц ися 10 м-я йахындыр. Тпянин буюцк щиссяси вахтия мцхтялиф торпаг ишляри заманы яаслы шякилдә даьылдыьындан онун цстц вә ятякляри йерцстц тапынтыларла зянэиндир. Бу тапынтылар гядим якинчилик мядниййятиня, илк вә орта тунь дюврляриня аид олмагла Хантяпянин чохтябгягли гядим йашайыш йери олмасыны эюстярмишдир. Диггятя сябьб олан ъящятлярдә бири дя ондан ибарятдир ки, ядә едилян тапынтылар ичярисиндә сайѡа цстцнлцк гядим якинчилик дюврцня мяхсусдур. Буна яасян эцман етмяк олар ки, тпядә эур щйят мящз щямин дюврә олмушдур.

Хантяпядә апарылан кящфийят газынтысы иля мцййян едилмишдир ки, бурада гейд олуна дюврә аид 5 м-дә артыг мядәни тьбгя мьвьуддур. Щямин мядәни тьбгя чий кярпильярдә тикилмиш бина галыгларындан, галын торпаг вә эил гатларындан вә чохла сайда сяьиййяви вә гейри-сяьиййяви эил гатларындан ибарятдир. Тпянин айры-айры йерляриндә йанмыш торпаг вә эцл гатларынын 1 м, бзян ися 1 м-дә артыг галынлыгда олмасы мцййянлящдирилмишдир.

Хантяпя абидясиндә ядә едилян ян гядим тапынтыларын яас щиссяси эил мямулатындан ибарятдир. Бунларын чоху аьыз кянарлары дцз олан бясит формалы габларла тямсил олунмушдур. Онларын ичярисиндә ядә щазырланмыш кәса, енли аьылы кцпя вә банка шякилли габлар цстцнлцк тьшкил едир. Щазырланма технолоэийасына эюра бу габлары цч група бюлмяк олар.

Биринѡи група гум гатышыглы эилдә дцзлядилмиш габлар аиддир. Онлар боз вә боз-гырмызы рянэли олуб кьвряк диварлыдырлар. Сятщляри кобуд шякилдә щамарланмышдыр. Биширилмя зяиф апарылдыьындан сахсыларын кясийиндә тцнд боз

рянэли лай да нязря чарпыр. Ола билсин ки, беля габлардан ясаян мятбях аваданлыы кими истифада олунмушдур. Цмумиликдя бу ъцр габлар азлыг тяшкил едир. Ону да гейд едяк ки, беля габлара Азярбайъанын диэяр абидяляриндя дя тясадцф олунмушдур. Бу ъящятдян Газах-Аьстафа яразисиндяки абидяляр хцсусилия сечилирляр. Нцмуня кими Шомутяпя, Тюйрятяпя, Гарьалартяпя вя Баба-Дярвиш абидялярини эюстярмяк олар. Гуручай – Кюндялянчай вадисинин юзцндя гум гатышыгылы эилдян щазырланмыш ибтидаи габлара Азых вя Таьлар маьараларынын енеолит дьврцня аид цст мядяни тябя-гяляриндя раст эялинмишдир.

Хантяпянин эил мямулатынын икинъи групна саман гатышыгылы эилдян щазырланмыш габлар дахилдир. Формаъа йухарыдакы габларын ейни олан беля габлар ачыг-гырмызы вя гырмызымтыл-сары рянэлидирляр. Онларын сятци щяр ики тяряфдян буюцк сяйля щамарланмышдыр. Биширилмя кейфиййяти йцксякдир. Беля габлар биринъи групун габларына нисбятян чохдур.

Саман гатышыгылы эилдян щазырланмыш габлар енеолит дьврцнцн эил мямулаты ццнн чох сьбиййевидир. Лакин беля габларын даща чох Азярбайъанын ъянуб бюлэяляриндяки абидялярдя даща эениш йайылмасы мцщащидя едилмишдир. Онларын ичярисиндя Ёянуби Азярбайъан яразисиндяки Эюйтяпя, Йаныгтяпя абидяляри (10), Нахчывандакы Кцлтяпя гядим йашайыш йери (11), еляъя дя Мил дцзцндяки Камилтяпя вя Щащтяпя абидяляри хцсуси йер тутур (12). Тядгиг етдйимиз бюлэядя саман гатышыгылы эил мямулатына Хантяпядян башга Эцнящтяпя, Гаракюпяктяпя вя Чрякятяпя абидяляриндя дя раст эялинмишдир. Азярбайъанын гярб районларындакы абидялярдя ися беля габлара нисбятян аз тясадцф олунмушдур.

Хантяпя абидясиндян тапылан ццннъц груп эил мямулаты да саман гатышыгылы эилдян щазырланмышдыр. Лакин бунлар бязи хцсусиййятляриня эюря икинъи групун эил габларындан фярглянирляр. Назик диварлы вя ъилалы сятщли олан бу габлар даща йахшы биширилмишдир. Гырмызы вя ачыг шабалыды рянэдядирляр. Бунунла беля бу груп габларын ясас фяргляндириъи хцсусиййяти онларын хариъи сятцинин бцтцнлцкля батыгларла юртцлмясиндя якс олунмушдур. Бу ъящятдян онлары Гарабаъ дцзцндяки Иланлы тяпя гядим йашайыш йеринин эил мямулатына охшадырлар (13).

Хантяпя абидясинин гядим эил мямулаты ццнн гулп вя бязякляр хас дейилдир. Йалныз айры-айры габларын цзяриндя габарыг эил дцймьякляря вя гулпу явяз едян чыхынтылара тясадцф едилмишдир. Габарыг дцймьяклярля бязядилмиш ибтидаи эил габ нцмуняляриня Азярбайъан яразисинин диэяр абидяляриндя дя тясадцф олунмушдур.



Эюрҗндҗйц кими, Хантяпя гядим йашайыш йеринин ибтидаи якинчилик дюврҗня мяхсус эил габ нҗмуняляри бу дюврҗн эил мамулаты цҗҗн хас олан ясас хҗсусиййятляри юзҗндя ъямляшдирмишдир. Бу абидянин эил габлары ичярисиндя йалныз бойалы нҗмуняляря тясадҗф едилмямишдир. Эцман етмяк олар ки, бу зонадакы ян гядим абидяляри цҗҗн бойалы габлар истещсалы хас олмамышдыр.

Эил габларын айры-айры группарла тямсил олунмасы мясялясиня эялинья ися беля бир нятигя чыхармаг олар ки, онларын I группу юйрянилян дюврҗн ян гядим нҗмуняляри олуб, якинчилик мядяниййятинин башланьыгь мярҗялясини яҗатя едир. Нисбятян йцксяк җазырланма технолоэийасы иля сечилиян икинги вя цҗҗнҗц группарын габлары, бизья бу мядяниййятин мҗвафиг җякилдя сонракы инкишаф мярҗяляляриня аиддирляр. Саман гатышыглы, җамар сятҗци эил габлар ерҗян якинчилик мядяниййятинин орта, ейни тяркибли, лакин сятҗци батыгларла юртҗлмҗш эил габлар ися сон инкишаф мярҗяляляриля баьлыдыр.

Хантяпя гядим йашайыш йериндян ялдя едилиян мадди мядяниййят нҗмуняляринин икинги гисмини даш мамулаты тяҗкил едир. Бунларын яҗсяриййяти дявяэюзҗ вя чахмаг дашындан дҗзяддилмиш бычагвари лювҗялярдян вя җямин даш нювляринин истещсал туллантыларындан ибарятдир. Истещсал туллантылары мҗх-тялиф формалы гялпя вя гырыгларла тямсил олунмушдур. Онларын бир чохунун цзяриндя ишлянмя изи айдын билинир. Иш изи бычагвари лювҗялярин йанларында да нязря чарпыр.

Мялумдур ки, бычагвари лювҗяляр вя ишлянмиш гялпяляр енеолит отураг җяйат тярзи иля баьлы йашайыш йерляриндя ян эениш йайылмыш даш мямулатыдыр. Юйрянилмишдир ки, вахтиля онлардан ораг дишляри, бычаг, гашов вя саиря кими истифадя олунмушдур.

Хантяпя гядим йашайыш йериндян чохлу ибтидаи формалы дян дашлары, сҗрткягяляр вя тохалара охшар башга даш алятляр дя тапылмышдыр. Беля даш алятляр дя енеолит абидяляри цҗҗн сьбиййяви җесаб олунур.

Хантяпя абидясинин енеолит тапынтылары ичярисиндя эилдян дҗзяддилмиш бутя хҗсусиля мараглыдыр. Бу яшйа боз рянэли, йуварлаг эювдяли кичик бир эил габдан ибарятдир. Онун җҗндҗрлҗйц 3,5 см, диаметри ися 4 см-дир. Цзяриндя од, ичярисиндя ися яридилмиш мис изи галмышдыр. Тапынты абидянин билаваситя гядим дюврҗня аид мядяни тябгясиндян цзя чыхарылмышдыр. Мисин яридилмяси цҗҗн истифадя олунмуш бу гядим бутя бҗҗн Гафгазда ян гядим металяритмя ишиня аид илк тапынтыдыр.

Хантяпя абидясинин мараглы тапынтыларындан бири дя даш габ гырыбыдыр. Йуварлаг отурабаглы олан бу габ боз рянэли мясамяли дашдан шазырланмышдыр. Галын диварлыдыр.

Тясвир етдийимиз тапынтылар Хантяпя гядим йашайыш йеринин ян гядим якинчилик дюврця аид даими йашайыш йери кими сябиййяляндирилир вя бурада щямин дюврдя артыг мцстягил металаритмя ишинин мювьуд олдуьуну сцбут едир. Бу гядим йашайыш йериндя якинчилик тясяррцфат мяшьулиййятинин ясасыны тяскил етмишдиг. Якинчиликдя ясас шум аляти тоха олмуш вя дянли биткиляр истецсалы мцщм йер тутмушдуг. Енеолит дюврцндя тпядя мяскунлашмыш иьманын игтисадиййатында якинчиликля йанашы малдарлыг да ящямиййятли йер тутмушду. Лакин бу гядим тясяррцфат саяси щямин дюврдя юз инкшаф сявиййясиня эоря щяля мящдуд олмуш вя отураг хцсусиййят дашымышдыг. Хантяпя гядим йашайыш йериндя ев сяняткарлыгынын айры-айры саяляриндя – хцсусян дулусчулуг вя даш ишлямядя дя эозя чарпан мцвяфйагиййятляр ялдя едилмишдиг.

Хантяпя гядим йашайыш йеринин хронологи мясялясиня эялинъя ещтимал едя биярик ки, онун ян гядим мярщяляси е.я. ВВЫ миниллийин икинъи йарысына сон мярщяляси ися е.я. ЫВ миниллийин башлангыгына аиддир.

Цмумиликдя бу абидя Азярбайъанын ян гядим якинчилик мядьяниййятляринин ъянуб групуна дахилдир. Бу груп йашайыш йерляриндя бойалы габларын мейдана чыхмасы, мисля танышлыг вя ондан эениш истифадя, щцбщясиз, еркъан якинчилик мядьяниййятинин йени инкшафынын тязашцрц олмушдуг. Азярбайъанын ъянуб групуна дахил олан абидяляр, о ъцмлядян Хантяпя гядим йашайыш йери Юн Асийанын щямдювр абидяляриля узлашыр.

Сон онилликдя Азярбайъанын мцхтялиф бюляляриндя гядим якинчилик, цмумиликдя ися илкин истецсал тясяррцфатына аид онларъа йени абидяляр цзя чыхарылмышдыр. Онларын ичярисиндя щямдювр некрополлар да мювьуддур. Бу ъящятдян Товуз бюляясиндяки Эюйтпя, Нахчыван яразисиндяки Овчулартяпя, Газах-Аьстафа бюляляриндяки Бюйцк Кясик, Сойугбулаг, Пойлу вя дизяр археоложи комплексляр хцсусяля ящямиййятлидир. Археоложи газынтылар нятиъясиндя щямин абидялярдя ялдя едилян ящяви дялилляр тарихи Азярбайъан яразисинин еркъан якинчилик мяркъязляриндя бири вя ейни заманда Юн Асийа якинчилик мядьяниййяти системиндя айрылмаз бир щиссяси олдуьуну бир даща тясдиглямишдир (14).

## **ЯДЯБИЙЯТ**

1. Рящимова М.Н. Азərbayайыанын еркян якинчилик мяднанийятлары абиद्याлариндя тядгигатлар. Азərbayайыанын еркян якинчилик дюврц абиद्याлары (мягалаляр топлусу). Бақы, 2012, s. 13-14.
2. Burton Brown T. Excavations in Azerbaijan. 1948, London, 1951, p.17.
3. Щябибуллаейв О.Щ. Кцлтяпя археоложи газынтылар. Бақы, 1958, с.57-63; Йеня онун. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Бақы, 1982.
4. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в ЫВ-ЫЫЫ тысячелетиях до нашей эры. КСИА, 1963, вып.93, с. 3-14
5. Мащмудов Ф.Р. Яликюмяк тяпясиндя археоложи газынтыларын илкин йекунлары. Азərbayайыанда Даш дюврц вя Енеолит (Мягалаляр кцллийаты). Бақы, 1984, с.53-74.
6. Нариманов И.Г. О земледелии эпохи энеолита. СА, 1971, № 3; Исмаилзаде Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба- Дервиш. Бақы, 1972.
7. Исмайлзадя Г.С. Гуручай-Кюндялянчай вадисиндя гядим мяднанийят изляри. Бақы, 1981.
8. Щцсейнов М.М., Исмайлзадя Г.С. Азых вя Таьлар маьараларындя енеолит дюврцнцн тапынтылары. Азərbay. ССР ЕА Хябярляри, 1967, № 1.
9. Исмайлзадя Г.С. Хантяпя енеолит абиद्याси вя онун Азərbayайыанын щямдювр абиद्याлары арасында йери. Азərbayайыан даш дюврц вя енеолит (Мягалаляр кцллийаты), Бақы, 1984, с.75-80.
10. Исмаилзаде Г.С. Раннеземледельческие поселения Приурмийского бассейна и Кавказ во взаимосвязях и взаимодействиях. Археология Азербайджана, 2003, № 1.
11. Щябибуллаейв О.Щ. Кцлтяпядя археоложи газынтылар. Бақы, 1959.
12. Иессен А.А.Кавказ и Древний Восток в ЫВ-ЫЫЫ тысячелетиях до нашей эры. КСИА, 1963, вып. 93.
13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо – скотоводческо-го населения Азербайджана. Бақы, 1982.
14. Рящимова М.Н. Азərbayайыанын еркян якинчилик мяднанийятлары абиद्याлариндя тядгигатлар. Азərbayайыанын еркян якинчилик дюврц абиद्याлары (мягалаляр топлусу). Бақы, 2012, s. 13-14.

## **KHANTEPE SETTLEMENT AND THE PROBLEM OF ANCIENT AGRICULTURE IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN**

**Gudrat İsmailzadeh**

**Summary**

**Key words: agriculture, collecting, production, society, landlord, cattle breeding.**

In the territory of Azerbaijan huge number agricultural household and funeral complexes which studying shed light on a number of questions of history of the most ancient making economy. Among them the special place is taken by the ancient settlement Khantepe located on the South of east part of the city of Fizuly. By archaeological researches it is defined many features of a studied monument. Embodiment found all characteristics of the most ancient settled settlements of all Azerbaijan and adjacent territories in them. At the same time in monuments Khantepe are revealed as peculiar lines which are characteristic only for complexes of the Lobby of Asia. In finds Khantepe clay products are presented in more perfect forms and the high production technology. Such features are connected with processes of strengthening of interactions and interrelations between tribes of Azerbaijan and Forward Asia during an era of development of making economy.

**ПОСЕЛЕНИЕ ХАНТЕПЕ И ПРОБЛЕМА ДРЕВНЕГО  
ПРОИЗВОДЯЩЕГО ХОЗЯЙСТВА НА ТЕРРИТОРИИ  
АЗЕРБАЙДЖАНА**

**Гудрат Исмаилзаде**

**Резюме**

**Ключевые слова: хозяйство, собирательство, производство, общество, земледелие, скотоводство.**

На территории Азербайджана выявлено огромное число хозяйственно-бытовых и погребальных комплексов, изучением которых пролит свет на ряд вопросов истории древнейшего производящего хозяйства. Среди них особое место занимает древнее поселение Хантепе, расположенное в юго-восточной части города Физули. Археологическими изысканиями определены многие особенности изучаемого памятника. В них нашли отражение все характерные особенности древнейших оседлых поселений всего Азербайджана и смежных территорий. Вместе с тем, в памятнике Хантепе выявлены также своеобразные черты, которые характерны только для комплексов Передней Азии. В находках Хантепе глиняные изделия представлены в более совершенных формах и высокой технологии производства. Такие особенности связаны с процессами усиления взаимодействий и взаимосвязи между племенами Азербайджана и Передней Азии в эпоху освоения производящего хозяйства.

**LEYLATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİNİN SÜMÜK  
MƏMULATI**

**Nəcəf Müseyibli**

necef\_museibli@mail.ru

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: Son xalkolit, Leylatəpə mədəniyyəti, sümük alətlər, sümükdən iy başlıqları, sümükdən musiqi aləti.**

Qafqazın xalkolit dövrü sümük alətləri bu vaxtadək ətraflı tədqiq edilməmişdir. Sümükdən və buynuzdan hazırlanmış alətlərin, müxtəlif təyinatlı əşyaların zəngin olduğu neolit dövründən fərqli olaraq sonrakı, xalkolit dövründə sümük məmulatından istifadə nisbətən zəifləmişdir. Belə bir vəziyyət həyat tərzində, təsərrüfat növlərində baş verən dəyişikliklərlə bağlı olmuşdur. E.ə. V minilliyin ikinci yarısı – IV minilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yayılmış xalkolit mədəniyyətləri Ön Asiyanın Yuxarı Dəclə – Fərat regionu ilə sıx bağlı olmuşdur. Həmin regiondan Cənubi Qafqaza son xalkolit ənənələrinin yayılması, miqrasiyaların baş verməsi nəticəsində lokal mədəniyyətlər meydana çıxmışdır. E.ə. IV minilliyin ilk əsrlərində belə miqrasiyalar nəticəsində Cənubi Qafqazın böyük ərazisini, xüsusilə də Azərbaycanı əhatə edən Leylatəpə arxeoloji mədəniyyəti formalaşmışdır. Bu mədəniyyət olduqca zəngin, mükəmməl, dövrün ən yüksək texnologiyası ilə hazırlanmış keramika məmulatına, metal və daş alətlərinə malik olmasına baxmayaraq sümükləşmə baxımından müqayisə edilməyəcək dərəcədə zəif olmuşdur. Daha doğrusu Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən ümumilikdə məhdud sayda sümük alətlər aşkar edilmişdir. Buna baxmayaraq bu mədəniyyətin sümük məmulatı növ, tipologiya baxımından müxtəlifdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sümük alətlərin say göstəriciləri Leylatəpə mədəniyyəti abidələri üzrə eyni deyildir. Belə ki, eponim abidə olan Leylatəpə yaşayış yerindən cəmi bir neçə ədəd, II Poyludan isə bir ədəd sümükdən hazırlanmış alətlər aşkar edilmişdir. Qalayeri yaşayış məskəninə də sümük alətlərin sayı çox deyil. Textut yaşayış yerində nisbətən çoxsaylı sümük alətlər aşkar edilmişdir (15).

Bütün bu abidələrdən fərqli olaraq Böyük Kəsik yaşayış yerində say və tipologiya baxımından zəngin sümük məmulatı aşkar edilmişdir (5, s. 37-41; 3, s. 71-78). Bu abidədən tapılmış sümük alətlərin ümumi sayı 50-dən artıqdır və Leylatəpə mədəniyyətinin sümük məmulatı, bəzi istisnaları nəzərə almasaq, demək olar ki, Böyük Kəsik materialları ilə təmsil olunmuşdur.

Böyük Kəsikdə sümükdən hazırlanmış əşyalara bir qayda olaraq 120 sm dərinlikdən sonra rast gəlinir. Sümük məmulatının əsas hissəsini müxtəlif növ bizlər (Tablo I, № 1-23) təşkil edir. Birinci qazıntı sahəsində (2004-cü il) 27 ədəd biz, II qazıntı sahəsində (2005-ci il) 7 ədəd biz aşkar edilmişdir. Bizlər iri və xırda buynuzlu heyvanların lülə sümüklərindən hazırlanmışdır. Xırda buynuzlu heyvan sümüyündən bizlərin hazırlanması zamanı sümüyün bir sonluğunun epifiz hissəsinin saxlanılmasına çalışılmışdır. Həmin epifiz hissə, adətən biz deşmə üçün istifadə edildikdə onun əks

tərəfinin ovucun içərisində rahat yerləşməsi üçündür. İri buynuzlu heyvanın lülə sümüyünün parçalanması nəticəsində alınan uzunsov hissələrdən bizlər hazırlanmışdır. Bizlərin iti ucu və ümumiyyətlə əksər sümük alətlərin səthi uzun müddətli istifadə nəticəsində yaxşı cilalanmışdır ki, bu da onların torpağın alt qatlarında tam çürüməsinin qarşısını almışdır.

Bizlərin hazırlanmasında seçilmiş sümüyün yalnız bir ucunun işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün yonma-hamarlama işləri aparılmış, digər hissələrin isə yonulması və ya cilalanması qayğısına qalınmamışdır. Epifizlərin saxlanılmasının mümkün olmadığı bizlərin və ya iri buynuzlu heyvan sümüyündən hazırlanmış bizlərin əks tərəfinin ovucun içində rahat oturması üçün əlavə materialdan, çox ehtimal ki, bitumdan istifadə etmişlər.

Bizlər Texut yaşayış yerində (15) də aşkar edilmişdir (Tablo I, № 32, 33, 35, 36).

Qalayerində bir neçə ədəd sümük biz fraqmentləri aşkar edilmişdir. Onların yalnız yarından aşağı işlək sonluğu tapıldığından yuxarı hissəsinin forması barədə məlumat yoxdur (Tablo I, № 40, 41).

Hər iki sonluğu itilənmiş *ikiuclu sümük alətlər* Böyük Kəsikdə aşkar edilmişdir (Tablo I, № 37-38). I qazıntı sahəsindən 1 ədəd, II qazıntı sahəsindən 2 ədəd belə sümük alət tapılmışdır. Kəsikdə dairəvi olan bu alətlərin bütün səthi uzunmüddətli istifadə nəticəsində yaxşı cilalanmışdır. Məhz bu səbəbdən onların biz kimi istifadə edilməsi ehtimalı özünü doğrultmur. Hazırda bu alətlərin təyinatı barədə dəqiq fikir söyləmək çətin olsa da onların sancaq kimi istifadə edildiyini güman etmək mümkündür. Onlar digər sümük alətlərdən həm də kiçik ölçüləri ilə fərqlənirlər. Uzunluqları 3,5-4 sm-dir. Ola bilsin ki, bu alətlər istifadə zamanı sınımış sancaqlardan və ya iynələrdən təkrarən hazırlanmışdır. Belə sümük alətlər Azərbaycanda I Kültəpə (7, VIII tablo, № 15), İlanlıtəpə (13, şəkil 40), Gürcüstanda Şulaveris – Qora, İmiris Qora, Aruxlo (9, şəkil 102, 103, 109) kimi eneolit abidələrindən aşkar edilmişdir.

Belə sümük əşyalar Azərbaycanın şimali-şərqindəki Sərkərtəpə yaşayış yerinin ilk tunc dövrü təbəqəsindən də aşkar edilmişdir (12, L tablo, № 6-16). Sərkərtəpə qazıntısının müəllifi D.L.Musayev bu əşyaları ox ucluqları hesab edir (12, c. 64). Şübhəsiz bu fikirlə razılaşımaq çətindir. Çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu əşyaların bütün səthi uzunmüddətli istifadə nəticəsində yaxşı cilalanmışdır ki, bu da ox ucluğuna xas olmayan xüsusiyyətdir. Digər tərəfdən, onların hər iki sonluğu itiucludur və bu ox ucluğu kimi istifadəni istisna edir.

Sümük alətlərin müəyyən qrupunu *iyələr* təşkil edir. Böyük Kəsikdə I qazıntı sahəsindən 4 ədəd iynə tapılmışdır (Tablo I, № 24, 29-31). Bundan əlavə buradan iynəyə və sancağa aid 1 ədəd ucluq aşkar edilmişdir. II qazıntı sahəsində iynə üçün tədarük edilmiş 1 ədəd sümük qalığı və 1 ədəd iynə və ya sancağa aid hissə tapılmışdır. İynələrin bütün səthi uzunmüddətli istifadə

nəticəsində cilalanmışdır. Dairəvi kəsikli bu iynələrin digər sonluğu, ortasında deşiyi olan yastı, üçbucaq formalı qulaqcıq formasında tamamlanır. Onların uzunluğu 5 sm-dən 12 sm-dəkdir. İynələr çox səliqəli hazırlanmışlar. Bir ədəd iynə Texutdan aşkar edilmişdir (15). Onun yarı hissəsi sınımışdır (Tablo I, № 34). Gəncə-Qazax bölgəsinin Şomutəpə mədəniyyətinə aid abidələrində iynələrə təsadüfi hallarda rast gəlinir (13, c. 113). Şərqi Gürcüstandakı İmiris-Qora, Aruxlo, Xramis Didi-Qora abidələrində çoxlu sayda iynələr aşkar edilmişdir (9, c. 214-218).

Leylatəpə yaşayış yerindən sümükdən hazırlanmış bir ədəd *sancaq* tipli alət aşkar edilmişdir. İşlək sonluğa doğru dairəvi kəsikli olub, yuxarı hissəsi yastı-qulaqcıq şəkillidir (Tablo I, № 25). Bütün Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən bu tip sancaq ilk dəfə məhz Leylatəpə yaşayış məskəninədən ötən əsrin 80-ci illərində aşkar edilmişdir. Bundan sonra belə sancaqlar 2005-ci ildə Böyük Kəsik yaşayış yerində tapılmışdır (4, VIII tablo, № 3). Buna görə də belə alətlərin tipoloji olaraq son illər aşkar edilmiş abidələrin adları ilə adlandırılması cəhdlərini uğursuz hesab edirik (Tablo I, № 26-28).

Böyük Kəsikdə sancaq tipli bir neçə alət aşkar edilmişdir. Onlar iynələrlə eyni formaya və ölçülərə malikdir. Onları fərqləndirən yeganə cəhət sancaqların qulaqcıq şəkilli sonluğunun ortasında deşiyin olmamasıdır. Eynilə iynələrdə olduğu kimi sancaqların da bütün səthi uzunmüddətli istifadə nəticəsində cilalanmışdır. Sancaqlar 3 ədəd olub II qazıntı sahəsində tapılmışdır.

Böyük Kəsikdə itiüclü sümük alətlərdən II qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş bir ədəd şişvari sonluğa malik deşici aləti qeyd etmək lazımdır (Tablo I, № 39). Onun yuxarı hissəsi kəsikdə dairəvi, sonluğa yaxın qalın hissə isə düzbucaqlı-oval formalıdır. Buna bənzər sümük alətlərin bizlərin fərqli formalarından biri olması qeyd edilmişdir (13, c. 112). Lakin bu tip əşyaların biz kimi istifadə edilməsi ehtimalı Böyük Kəsik nümunəsi əsasında özünü doğrultmur. Belə ki, onun sonluğu qeyd edildiyi kimi qalın olub şişvaridir. Digər tərəfdən, əmək prosesində müntəzəm istifadə nəticəsində cilalanmış sümük alətlərdən fərqli olaraq bu əşyanın səthi cilalı deyildir. Məhz bu əlamətlərinə əsasən onun *ox ucluğu* olmasını ehtimal edirik. Forma etibarilə onunla eynilik təşkil edən sümük əşya Çalağantəpə abidəsindən tapılmışdır (13, şəkil 44, № 11).

Böyük Kəsikdə I qazıntı sahəsindən bir ədəd *bıçaq tipli* sümük alətin qalığı tapılmışdır. Xırda buynuzlu heyvanın qabırğa sümüyündən hazırlanmış bu alətin hər iki səthi yaxşı cilalanmışdır, lakin dişəklənmə əlamətləri yoxdur. Bıçaqşəkilli sümük alətlər Şomutəpə mədəniyyətinə aid abidələrdən – Babadərviş (13, şəkil 31), İmiris Qora, Aruxlo (9, şəkil 104, 108) və s. abidələrdən məlumdur.

Sümük məmulatı içərisində diqqəti cəlb edən materiallardan biri də

Böyük Kəsikdə I qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş lülə sümüyündən ibarət *boruşəkili alətin* bir hissəsidir (Tablo II, № 5). Bir-birinə paralel, iti alətlə kəsilmiş beş ədəd kəsmə xətt bu lülə sümüyünü əhatələyir. Maraqlıdır ki, həmin xətlər arasındakı məsafələr demək olar ki, eynidir. Onun hansı məqsədlə istifadə edildiyini söyləmək çətindir. I Kültəpənin eneolit dövrü təbəqəsindən aşkar edilmiş qabırğa sümüyündən ibarət əşyanı dövrələyən kəsmə xətlər onun mərkəzi hissəsində cəmlənib (7, c. 65, şəkil 7, № 12). Buna bənzər sümük əşya Aruxlo yaşayış yerindən də tapılmışdır (9, şəkil 108).

Qalayerində xırda buynuzlu heyvanın lülə sümüyündən hazırlanmış bir ədəd boruşəkili alət aşkar edilmişdir (Tablo II, № 1). Qazıntı sahəsinin I B kvadratında 2,5 m dərinlikdə materikdə qazılmış təsərrüfat quyusundan tapılmış bu alətin səthi hamar və cilalıdır. Alətin səthinin belə hamarlığı, görünür onun uzun müddət əldə istifadəsinin nəticəsidir. Eyni zamanda, bütöv halda aşkar edilmiş bu alətin üstündə hər hansı izin, zədənin olmaması onun əmək prosesində istifadə edilmədiyini göstərir. Alətin daxili boş olub boruşəkildir. Sonluğunun yarı hissəsi səliqəli kəsilib. Sonluğunun saxlanmış digər yarısında 0,5 sm diametrində deşik açılmışdır. Alətin uzunluğu 10,5 sm-dir. Bu alətin hansı məqsədlə istifadə edilməsi barədə qəti fikir söyləmək çətindir. Bütün əlamətlərinə əsasən onun musiqi aləti olmasını ehtimal etmək mümkündür. Alətin səliqəli, zədəsiz saxlanmasını da məhz bu səbəblə izah etmək olar.

Qalayerində aşkar edilmiş bu alətin yaxın analoqları Təpə Qavranın XII – XV təbəqələrindən məlumdur. A.Tobler bu əşyaların musiqi alətləri olduğunu yazmışdır (16, p. 215, plates XCIX, CLXXXII).

Leylatəpə yaşayış yerindən sümükdən hazırlanmış iki ədəd *iy başlığı* aşkar edilmişdir (Tablo III, № 1-2). Onlardan biri hündür konusşəkildir. Üstü hamar olub, işlənmə nəticəsində cilalanmışdır. Alt səthi məsaməli olsa da düz kəsilib hamarlanmışdır. Alt səthində mərkəzi deşiyin ətrafında simmetrik düzülüş dörd ədəd oyuq oyulmuşdur (Tablo III, № 1).

Böyük Kəsikdən epifiz sümüyündən hazırlanmış, hər qazıntı sahəsindən 1 ədəd olmaqla iki ədəd iy başlığı (Tablo III, № 4-5) aşkar edilmişdir. Onların hər ikisi profildə yarımşar formalıdır. Şomutəpə mədəniyyətinə aid abidələrdə, ümumiyyətlə, eneolit dövrü abidələrində sümükdən iy başlığına rast gəlinməmişdir. Qalayerində müxtəlif səviyələrdə, xüsusilə alt qatlarda sümükdən hazırlanmış beş ədəd iy başlığı aşkar edilmişdir (Tablo III, № 3, 6, 7-9). Onların hamısı epifiz sümüyündən hazırlanmışdır və ölçüləri həmin sümüyün ölçülərindən asılı olaraq dəyişir. İy başlıqları konusşəkili olub üzərləri hamardır. Görünür əmək prosesində onların üstü daha çox təmasda olmuşdur. Alt hissələrində hamarlıq daha zəifdir, bəzilərində isə daha səliqəsizdir. Ortalarından açılmış deşiyin dia-



metrləri alətin ümumi ölçüsündən asılı olmamışdır. Belə ki, kiçik ölçülü iy başlığının ortasından açılmış deşik nisbətən iri ölçülü belə alətin mərkəzindəki deşikdən iri ola bilərdi. Belə iy başlıqları Kür-Araz mədəniyyəti dövründə geniş yayılmışdır.

II Poyluda yalnız bir ədəd sümük alət aşkar edilmişdir (Tablo II, № 3). Bu çox güman ki, *pardaxlayıcı-cilalayıcı* bıçaq tipli alət olmuşdur (6, s. 21). Belə alətlər Gəncə-Qazax bölgəsinin neolit dövrü abidələrində, o cümlədən Qarğalartəpəsində aşkar edilmişdir (13 c. 112). II Poyludan tapılmış bu alətin ən yaxın analoqu Maykop mədəniyyətinə aid Pxaquqape yaşayış yerindən məlumdur (14, табл. 19, № 2).

Qalayerinin qazıntı sahəsinin I B kvadratında lülə sümüyündən cilalayıcı aşkar edilmişdir (Tablo II № 2). Alətin hər iki sonluğu daha yaxşı işlənmişdir. Uzun müddətli istifadə nəticəsində işlək ağız hər iki tərəfdən yaxşı cilalanmışdır. Belə alətlərdən çox güman ki, qabların cilalanmasında və dəri məmulatının aşılmasında istifadə edilmişdir.

Qalayerində məsaməli sümükdən uzunsov, oval kəsikli əşya aşkar edilmişdir. Hər iki üzdən hamarlanmış, yuxarı sonluğu kanalvari batıqla əhatələnmişdir (Tablo II № 4). Ovularaq aşılana məruz qaldığından bu əşyanın təyinatı barədə dəqiq fikir yürütmək mümkün olmasa da onun fiqur kimi hazırlandığını güman etmək olar.

Məlum olduğu kimi Cənubi Qafqazın erkən əkinçi-maldar mədəniyyətlərinin neolit mərhələsində sümük alətlərdən geniş istifadə edilmişdir. Həmin dövrdə bu alətlərin sayı və tipologiyası da kifayət qədər zəngin olmuşdur. Xalkolit dövründə sümük alətlərin sayı sürətlə azalır. Bunu Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi də sübut edir. Yalnız ayrı-ayrı abidələr üzrə onların geniş istifadələrindən bəhs etmək mümkündür. Sonrakı mərhələdə, Kür-Araz mədəniyyəti dövründə sümük məmulatının sayı azalmaqla davam edir. O.H.Həbibullayev I Kültəpənin ilk tunc dövrü təbəqəsində sümük bizlərin sayının eneolit təbəqəsinə nisbətən azalmasını tunc bizlərin onları əvəz etməsi ilə əlaqələndirir (7, c. 118). Qeyd edildiyi kimi Leylatəpə abidəsində cəmi bir neçə sümük alət tapılmışdır. Tədqiqatçılar bunu eneolitə son mərhələsində metalın məişətdə və istehsalatda geniş tətbiq edilməsi ilə əlaqələndirirlər (8, c. 73). Lakin Böyük Kəsik qazıntıları bu fikirlərin düzgün olmadığını göstərdi. Belə ki, Böyük Kəsikdə eneolit dövrü üçün həm zəngin metal məmulatı həm də eyni dərəcədə zəngin sümük məmulatı aşkar edilmişdir.

Babadərviş Kür-Araz dövrü yaşayış yerindən çoxsaylı sümük alətlər – bizlər, iynələr və s. aşkar edilmişdir (10, c. 74-78). Qarabağın Günəştəpə və Qaraköpəktəpə kimi Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış məskənlərindən sümükdən hazırlanmış çoxsaylı alətlər, eyni zamanda zəngin metal məmulatı əldə edilmişdir (11, c. 53-58). I Kültəpənin Kür-Araz dövrü

təbəqəsində sümük alətlər çoxsaylı olmasalar da çoxnövlüdürlər (7, c. 118-122). Bu baxımdan Sərkərtərə qədim yaşayış məskəni də diqqəti cəlb edir. Bu abidənin ilk tunc dövrü təbəqəsində çoxlu sayda həm sümük, həm də metal əşyalar aşkar edilmişdir (12, c. 61-67).

Şərur rayonundakı ilk tunc dövrü I Maxta yaşayış yerində də metalışləməyə aid zəngin tapıntılarla yanaşı, Naxçıvanın digər ilk tunc dövrü abidələrindən fərqli olaraq çoxsaylı sümük məmulatı, o cümlədən Leylatərə və Böyük Kəsikdə tapılmış iy başlığı, sancaq və iynə tipli alətlər aşkar edilmişdir (1, s. 68; 2, s. 91).

İlk tunc dövrü abidələrində Leylatərə mədəniyyəti tipli sümük alətlərinin aşkar edilməsi bu mədəniyyətin ənənələrinin Kür-Araz mədəniyyətində davam etdiyini göstərir.

Yuxarıdakı təhlil əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Leylatərə mədəniyyətinin sümük məmulatı özündən əvvəlki və özündən sonrakı mərhələlərin analoji materiallarının bir sıra xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu sümük məmulatı son xalkolit dövründə sümükişləmənin tarixinin tədqiqinin mühüm məsələlərinə aydınlıq gətirməklə yanaşı həmin dövr insanların məşguliyyəti, xüsusilə də toxuculuq sənəti barədə geniş təsəvvür yaradır.

#### **ƏDƏBİYYAT:**

1. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. I Maxta qədim yaşayış yerində 2010-cu il qazıntıları // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar. 2010. Bakı, 2011.
2. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A. I Maxta qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlar. 2011. Bakı, 2012.
3. Müseyibli N., Hüseynov M. BTC və CQBK marşrutunun 438-ci km-də yerləşən Böyük Kəsik qədim yaşayış məskənində aparılmış arxeoloji qazıntıların geniş hesabatı. 2007.
4. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü I Böyük Kəsik yaşayış məskənində arxeoloji qazıntıların nəticələri // "Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası", № 1, Bakı, 2006.
5. Müseyibli N.Ə. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, 2007.
6. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü II Poylu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 1, Bakı, 2008.
7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
8. Алиев Н.Г., Нариманов И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001.
9. Джапаридзе О. На заре этнокультурной истории Кавказа. Тбилиси, 1989.
10. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку, 1977.

11. Исмаилзаде Г. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.
12. Мусаев Д. Серкертепе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку, 2006.
13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.
14. Поплевко Г.Н. Комплексное исследование материалов поселения майкопской культуры Пхагугапе // Археология Кавказа и Ближнего Кавказа. Сборник к 80-летию члена-корреспондента РАН, профессора Р.М.Мунчаева. Москва, 2008.
15. Торосян Р.М. Раннеземледельческое поселение Техута (IV тыс. до н.э.) // Археологические раскопки в Армении, № 14, Ереван, 1976.
16. Tobler A.İ. Excavations at Tepe Gawra. Vol. II. Philadelphia, 1950.

## **BONE PRODUCTS OF LEILATEPE CULTURAL MONUMENTS**

**Najaf Museibli**

### **Summary**

**Key words: Last Chalcolite, Leilatepe culture, bone tools, bone spindle heads, bone musical instrument.**

The bone products discovered in the monuments of Leilatepe archeological culture that had covered South Caucasus at the beginning of the fourth millennium B.C, consists of different types of tools. More numerous bone tools have been found in Boyuk Kesik settlement. These are needle, awl, pin, spindle head, polishing and other tools. A limited number of bone tools have been found in Leilatepe, Poylu II and Galayeri sites. Basing on the Front Asian (Western Asian)(Tepe Gawra) parallels the tubular instrument found in Galayeri can be assumed to be a musical instrument.

## **КОСТЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ПАМЯТНИКОВ ЛЕЙЛАТЕПИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

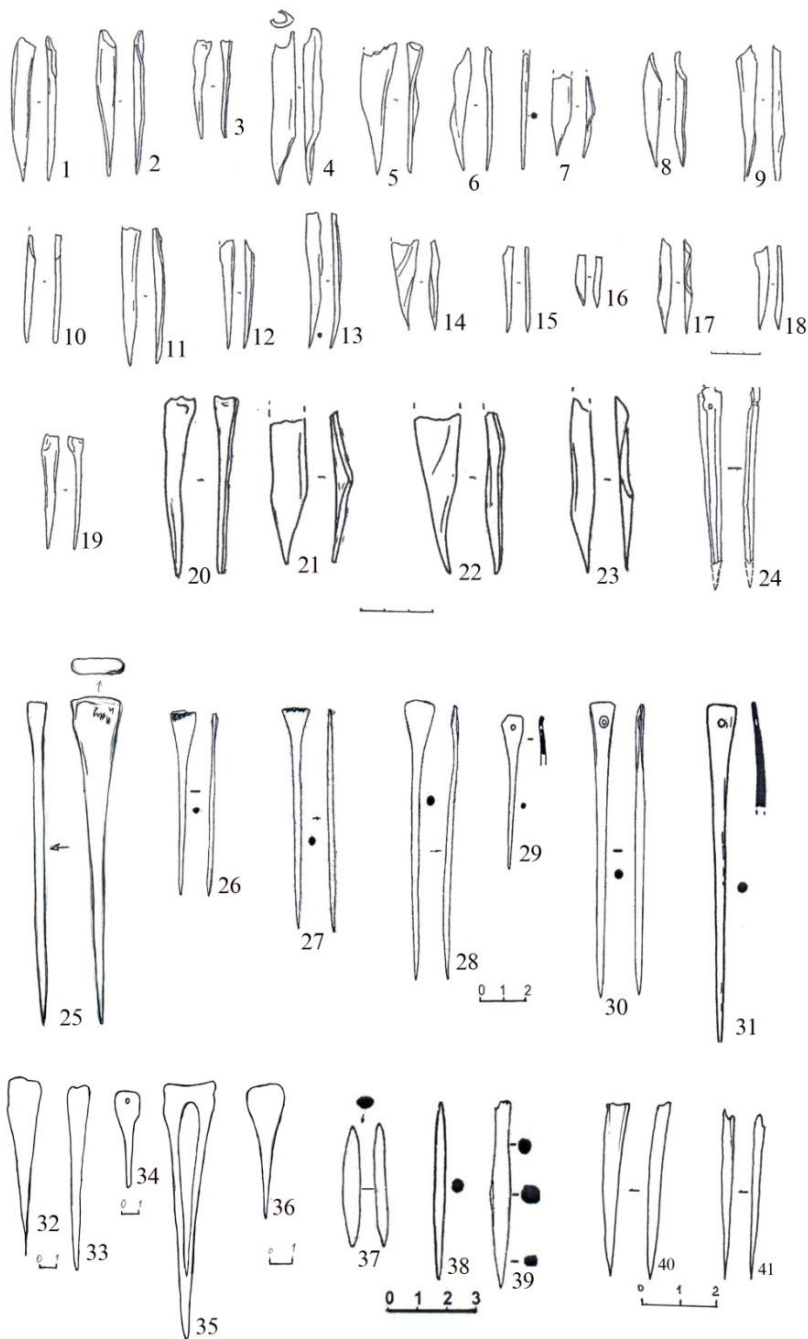
**Наджаф Мусебли**

### **Резюме**

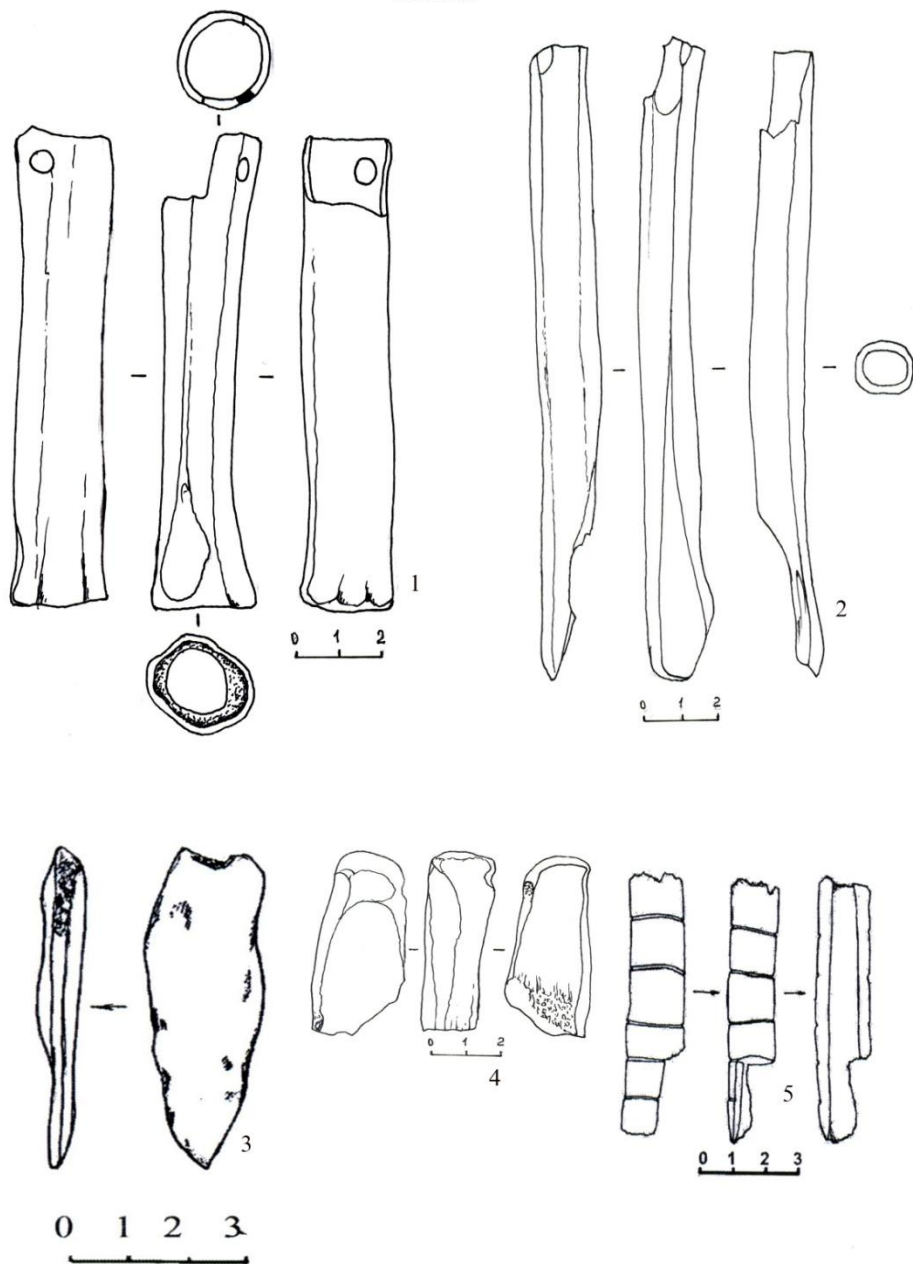
**Ключевые слова:** Поздний халколит, лейлатепинская культура, костяные орудия, костяные пряслица, музыкальный инструмент из кости

Костяные изделия памятников лейлатепинской культуры Южного Кавказа начала IV тыс. до н.э. представлены, в основном, разнотипными орудиями труда. Наиболее многочисленные орудия из кости (иголки, шилья, булавки, пряслица, лощила и др.) обнаружены на поселении Бейок Кесик. На поселениях Лейлатепе, Пойлу II и Галаери изделия из кости выявлены в ограниченном количестве. Предмет из трубчатой кости, найденный на поселении Галаери, на основе переднеазиатских (Тепе Гавра) параллелей можно считать музыкальным инструментом.

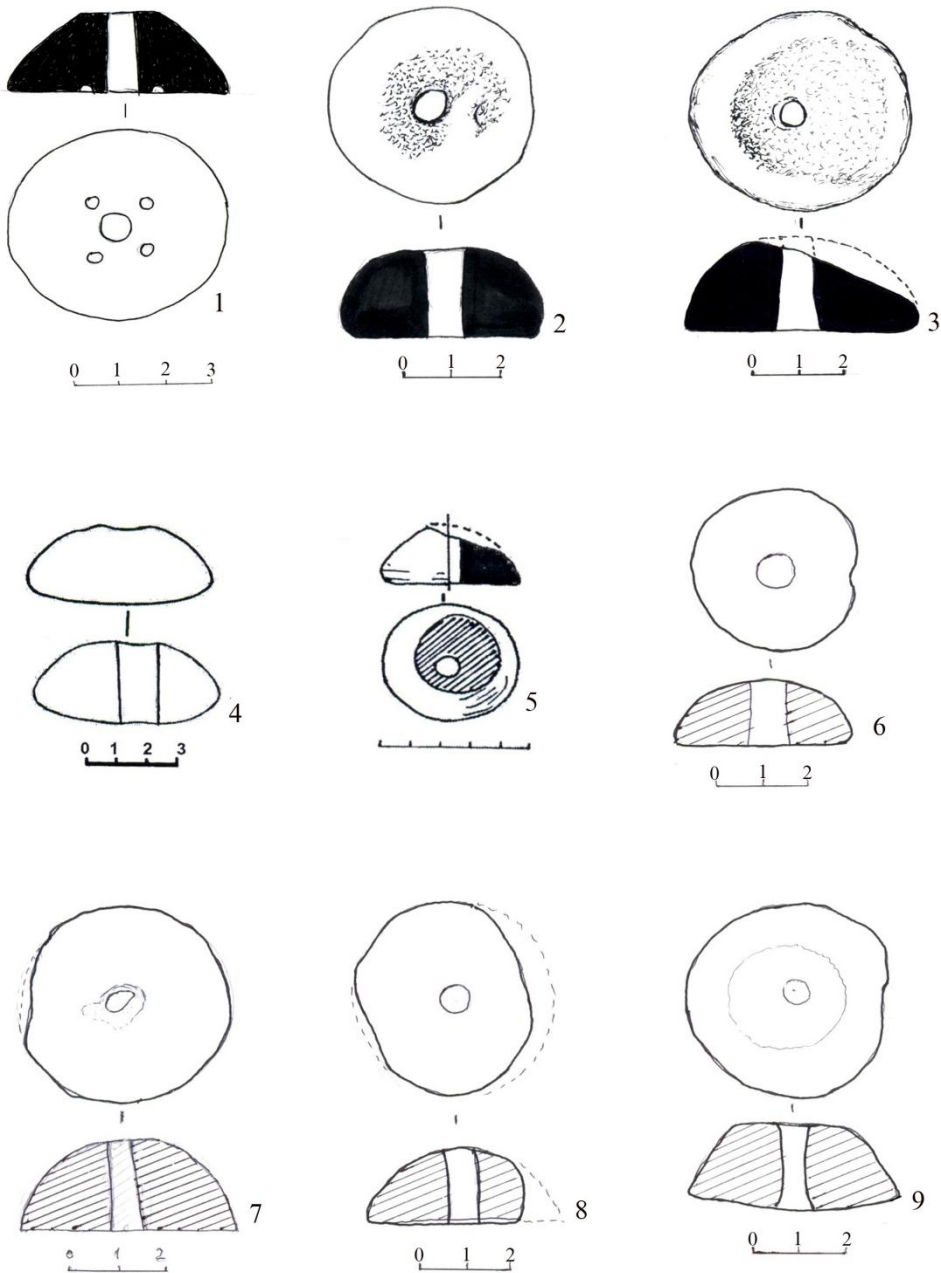
Tablo I



Tablo II



Tablo III



## ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КОЛХИДСКОЙ КУЛЬТУРЫ

**Николоз Гобеджишвили**  
[arqeologia@gmail.com](mailto:arqeologia@gmail.com)  
(Национальный музей Грузии)

**Ключевые слова:** Колхида, погребальные памятники, каменные ящики, могильные ящики, оссуарии, курганы.

В довольно обширном ареале распространения Колхидской культуры позднего бронзового - раннего железного периода погребальные конструкции отличаются типологическим разнообразием. Изученные погребальные памятники, судя по широкой дистрибуции этой культуры северо-западного Закавказья, пока еще обнаружены сравнительно в малом количестве. Тем не менее по найденным материалам мы имеем возможность выделить следующие основные типы погребальных конструкций:

1.Погребальные ямы простой конфигурации; 2.Погребальные ямы простой конструкции, покрытые насыпью из камней; 3.Обложенные камнями погребальные ямы; 4.Покрытые насыпью из камней захоронения, стены которых также обложены камнями; 5.Захоронения, сооруженные из деревянных досок; 6.Могильные ямы; 7.Каменные ящики; 8.Оссуарии; 9.Курганные захоронения.

I. Погребальные ямы простой конфигурации.

Погребальные ямы в ареале распространения Колхидской культуры, по сравнению с другими типами захоронений, занимают довольно обширную территорию. По форме можно выделить 3 основных подтипа: 1) приближенные к четырехугольнику, 2) круговые, 3) овальные.

Погребальные ямы простой конфигурации I подтипа имеют приближенную к четырехугольнику конфигурацию. Они представлены в следующих могильниках: Тлиа, Гуадику.

Нужно отметить, что существование изученных в Тлиа (Цхинвальский регион) погребальных ям простой конфигурации не ограничивается одним конкретным отрезком, они относятся к разным хронологическим периодам. Здесь известно всего 3 захоронения простой конфигурации, приближенной к четырехугольнику формы (№№ 290, 296, 330). Захоронение № 290 достигало длины 1,2 метра, а ширины 0,74 метра (Техов, 1985: 43), что же касается захоронения № 330, то его длина составляла 1,05 метра, а ширина 1.5 метра. Располагая столь скудной информацией, говорить что-либо определенное о захоронениях этого подтипа могильника Тлиа не представляется возможным.



В могильнике Гуадику (Абхазия) было обнаружено 91 захоронение. Из них к ранней с хронологической точки зрения группе М. Трапшем было отнесено 32 захоронения, возраст которых, по мнению производившего раскопки памятника, относится к периоду между VIII-VI веками до н.э., а остальные 59 захоронений датируются более поздним периодом – V-II веками до н.э. (Трапш, 1969: 19). Из 32 захоронений приближенную к четырехугольнику форму имели 17 захоронений, средняя длина которых составляла 1,9 метра, а ширина 0,8 метра (Таб. I-1). Все они своей удлиненной частью располагались по восточно-западной линии захоронения.

В могильнике Гуадику разные типы захоронений были разделены по группам, расстояние между которыми колебалось в пределах 4-30 метров. Сами захоронения были удалены друг от друга примерно на 0,5 – 1 метр (Трапш, 1969: 20). Несмотря на то, что захоронения были вырыты близко друг от друга, они никогда не пересекали друг друга, что указывает на небольшой временной промежуток между ними и на возможное существование наземных конструкций, от которых не осталось следа.

Среди захоронений упомянутого подтипа Тлия и Гуадику связи относительно конструкции не наблюдается. Изученные в Гуадику погребальные ямы гораздо длиннее, чем захоронения в Тлия, зато уступают им по ширине. В то же время обращает на себя внимание большое территориальное удаление между ними, что возможно исключает прямые связи.

Захоронения II подтипа имеют закругленную, круговую форму. Ареал их распространения сравнительно более широкий и включает следующие могильники: Гагра, Джантух, Красный Маяк, Уреки, Гуадику.

В могильнике Гагры из 78 захоронений круговую форму имели 19 захоронений, средний диаметр которых составлял 0,7 метра. На территории той же Абхазии в могильнике Джантух обнаружено только одно захоронение упомянутого типа, которое находилось под коллективной могильной ямой и площадь которого составляла 1 м<sup>2</sup>. По погребальному инвентарю Г. Шамба датирует это захоронение VIII-VII веками до н.э. (Шамба, 1990: 8).

В Красный Маяк количество погребальных ям овальной формы достигает 19. Здесь средний диаметр захоронений II подтипа колеблется между 0,7-0,8 метра. Зачастую их дно было выложено мелкими морскими камнями. Что же касается Гуадику, то здесь обнаружено 15 погребальных ям круговой формы, средний диаметр которых достигал 0,5-0,6 метра. Самыми малыми по размеру были

захоронения №4(7) и №27(75), их диаметр составлял 0,4 метра (Трапш, 1969: 43). Диаметр же захоронений №17(59) и №23(70) оказался равным 0,7 метра и по этому показателю они превышают другие захоронения. Как видим, погребальные ямы круговой формы могильника Гуадиху характеризуют более малые по сравнению с Красным Маяком размеры и там неизвестна традиция выкладывать дно камнями.

В могильнике Уреки, где всего обнаружено 69 индивидуальных захоронений, производившим раскопки памятника в одном контексте дано краткое описание захоронений круговой, овальной формы и формы неправильного овала (Микеладзе, 1985: 10-13), диаметр которых не превышал 1 метра. Только в случае захоронения №68, изученная до глубины 1,8 метра яма захоронения имела диаметр длиной 2,25 метра, что резко отличает его от других захоронений могильника Уреки. Можно предположить, что погребальные ямы круговой формы доминировали среди индивидуальных захоронений Урекского могильника.

Для погребений III подтипа характерна овальная конфигурация. Это подтверждают следующие памятники: Тлиа, Гагра, Красный Маяк, Кистрики и Уреки. Как видим, погребальные ямы этого подтипа представлены на сравнительно более многочисленных памятниках.

В могильнике Тлиа к этому подтипу относится только захоронение №266, устроенное на глубине 2.36 метра от поверхности земли (Таб. I-2) (Техов, 1980: 45).

Что касается могильника Гагры, здесь были изучены 8 погребений подобной конфигурации, а в Красном Маяке абсолютное большинство составляют погребальные ямы овальной формы. Среди 112 изученных захоронений позднего бронзового – раннего железного веков овальную конфигурацию имеют 83 (74,1%). Средняя длина захоронений 1,8 – 2 метра, а ширина колеблется в пределах от 0.7-0.8 метра, и они были достаточно однообразными (Трапш, 1969: 91-92). Дно большей их части было выложено мелкими морскими камнями и предположительно служило ложем для покойников. Этот последний обычай распространяется и на погребальные ямы круговой конфигурации, а если принять во внимание тот факт, что могильник Красный Маяк находится в прибрежной полосе Черного моря, обычай выкладывать дно морскими камнями не должен вызывать удивления, поскольку он не требовал больших физических усилий.

Погребальные ямы, которые выделены нами в I подтип и форму которых установить не удалось, или описание которых не дано в научной литературе, занимают довольно обширную территорию:

Брили, Куланурхва, Красный Маяк, Гагра, Шубара, Сухумская гора, Палури, Корети, Гораdziри.

Как видим, объединенные в I группу захоронения характеризуются довольно простой конфигурацией и ареал их распространения не ограничивается только одним конкретным регионом. Хронологические рамки распространения погребений упомянутого типа вбирают в себя почти все этапы развития Колхидской культуры и не лимитированы одним конкретным отрезком, хотя заметна разница между регионами. Например, обнаруженные на территории Абхазии и Гурии погребальные ямы круговой формы вообще не встречаются в могильнике Глиа. Эта разница четко прослеживается не только между двумя, достаточно удаленными друг от друга регионами, но она также бросается в глаза и внутри самого региона. Аналогии захоронениям круговой формы Красный Маяк, Джантух, Уреки и Гуадику обнаружены совсем непосредственно в регионе их распространения. Этот факт может указывать на местное своеобразие, которое представляло собой характерное только для Центральной Колхиды и некоторых областей Абхазии локальное явление. Делать окончательные выводы по этому вопросу на сегодняшний день не представляется возможным, поскольку археологически почти не изучена довольно большая часть распространения Колхидской культуры и, следовательно, до тех пор, пока мы не будем иметь в своем распоряжении полной картины распространения погребальных конструкций, неправильно было бы считать погребальные ямы круговой формы локальным вариантом.

*II. Погребальные ямы простой конфигурации, покрытые насыпью из камней.*

Второй тип объединяет покрытые насыпью из камней погребальные ямы, которые подтверждены на трех памятниках Колхидской культуры.

В первую очередь, нужно выделить 8 захоронений, обнаруженных в Аджарии, в Хуцубани, где был распространён обычай кремации. Захоронения были четырехугольной конфигурации, и насыпь из камней также имела приближенную к четырехугольнику форму. Они состояли из речных камней, которые, по всей вероятности, добывались из ложбин близлежащих рек, так как могильник расположен поблизости от реки Кинтриши.

Насыпью из камней было покрыто также единственное обнаруженное индивидуальное захоронение №1 на Эргета I (Наакардаму). Оно было устроено на глубине 1,25 метра и представляло собой индивидуальное захоронение, которое помещалось под насыпью из камней небольшого размера (Микеладзе, 1981: 46).

Подобный метод сооружения индивидуальных захоронений в западных регионах распространения Колхидской культуры больше нигде не был подтвержден. Зато 5 захоронений упомянутого типа были обнаружены в могильнике Тлиа (№№ 32, 55, 75, 215а, 305). К сожалению, нам недостает детальных данных о конструкциях упомянутых захоронений и конкретно, о технике устройства и форме насыпи из камней.

Связь покрытых насыпью из камней захоронений могильника Тлиа с могильниками Хуцубани и Эргета I весьма туманна, поскольку мы не располагаем достаточным количеством данных о существовании связи какого-либо типа. Необходимо также принять во внимание большую территориальную удаленность, которая существует между Тлиа и Хуцубани-Эргета I. Несмотря на типологическое однообразие, обращают на себя внимание все детали, которые характеризуют погребальные конструкции и которые в случае всех трех могильников не встречаются в научной литературе.

### *III. Выложенные камнями погребальные ямы.*

В отличие от второго типа, сравнительно более лимитирован третий, ареал географического распространения выложенных камнями погребальных ям, а они встречаются только в могильниках Тлиа, Аагсты и Гагры.

Изучены 43 захоронения подобного типа в могильнике Тлиа, сведения о форме и размерах которых невелики, хотя если судить по захоронению №85, их основная часть имела форму четырехугольника (Техов, 1981: 33-34).

Что касается могильника Гагры, то вскрытое здесь в 1980 году захоронение №28 имело конфигурацию удлиненного овала (глубина – 1,45 метра, длина – 1,8 метра, ширина – 0,75 метра). По краям безинвентарное захоронение окружали 4 известняковых валуна (Бжания, 1991: 14-15).

Памятники Тлиа и Гагра расположены на двух противоположных сторонах ареала Колхидской культуры. Тлиа находится в горной, а Гагра в прибрежной полосе. Несмотря на то, что обложенные камнями погребальные ямы подтверждены на обоих памятниках, они радикально отличаются по конфигурации захоронений, погребению и в том числе по инвентарному материалу.

### *IV. Покрытые насыпью из камней захоронения, стены которых также обложены камнями.*

К четвертому типу относятся покрытые насыпью из камней захоронения, стены которых также обложены камнями. Они обнаружены только на могильнике Тлиа. Здесь к этой категории

относятся 37 захоронений. Насыпь из камней, подобно II типу захоронений, состояла из речных камней. Использовались камни различного размера, в том числе и мелкие камни. Погребальные ямы и здесь имели четырехугольную конфигурацию. Но есть и исключения. Например, захоронение №228 имело закругленную форму и была обложена и покрыта речными камнями разного размера (Техов, 1980: 39).

В могильнике Тлиа покрытые насыпью из камней и обложенные камнями захоронения составляют 12,5% могильника и по процентному показателю слегка отставали от захоронений III типа.

#### *V. Захоронения, сооруженные из деревянных досок.*

Пятый тип объединяет захоронения, устроенные из деревянных досок. Все такие захоронения обнаружены на могильнике Тлиа. При сооружении 4 захоронений (№№ 129, 293, 300, 301) были использованы только деревянные материалы, а в случае захоронений №№ 216, 240, 253 наряду с деревянными досками, при сооружении захоронения, были подключены также каменные материалы. Захоронения весьма мало отличались друг от друга по конфигурации и размерам. Этот тип захоронения является характерным локальным явлением для могильника Тлиа и захоронения позднего бронзового – раннего железного веков в нем составляют только 2,4%, что намного меньше процентного количества захоронений других типов, которые подтверждены в Тлиа.

#### *VI. Могильные ямы.*

Для Колхидской культуры характерной, можно даже сказать, эталонной погребальной конструкцией является коллективная могильная яма. Ареал их распространения широк и охватывает довольно обширную территорию Колхидской культуры. Их основная часть сосредоточена в Колхидской низменности, на территории Абхазии и представлена в следующих могильниках: Эргета I, Эргета II, Эргета III, Эргета IV, Дгваба, Уреки, Нигвзиани, Цаиши, Мухурча, Палури, Пичори, Джантух и Мерхеули.

Коллективные могильные ямы подразделяются на два основных подтипа. К I подтипу относятся те конструкции, в которых захоронение остеологического материала покойников производилось по всему периметру могильной ямы, а в случае II типа для этого выделялась специальная яма для костей.

По своей форме могильные ямы были овальными, круговыми и в форме четырехугольника с закругленными углами. К могильным ямам овальной формы относятся 3 в Эргета I (№№ 3, 5, 6), 2 в Эргета II (№№ 1, 2), 1 в Эргета III (№2), 2 в Эргета IV (№№ 1, 3), изученные в Джан-

тух, Пичори, Уреки №1, Нигвзиани №1 и Дгваби обе могильные ямы. К категории могильных ям круговой формы относятся могильные ямы №2 в Уреки, 5 в Эргета I (№№ 1, 2, 4, 7, 9), 1 в Эргета III (№1). Четырехугольную форму с закругленными углами имели могильные ямы №9 в Эргета I, №2 в Нигвзиани, №4 в Эргета III. В отдельных случаях мы можем не встретить в научной литературе информацию о форме могильных ям (Палури, Мухурча), не исключено, что причиной этого является повреждение памятника. Так что судить об их форме невозможно.

К своеобразной категории коллективных могильных ям относится обнаруженная в могильнике Брили «специальная площадка, оборудованная каменными досками». Здесь выделение отдельных комплексов зачастую становилось невозможным. По мнению Г.Гобеджишвили, упомянутая площадка, дно которой тоже было вымощено каменными плитами, должна была иметь перекрытие из деревянного материала, которое сверху было присыпано землей (Археология Грузии, 1959: 190).

Коллективные могильные ямы, как видим, охватывали довольно обширную территорию. Их распространение не ограничивалось по географическому признаку, они встречались как на низменности, так и в горной полосе. Вопрос их конструкции достаточно проблематичен. В первую очередь, бросается в глаза разница в конструкции горных и равнинных коллективных захоронений. Подтвержденное в могильнике Брили выложенное камнями дно, совершенно чуждо для памятников Колхидской низменности и Абхазии. Тем не менее, имеются и общие признаки. Следы деревянной конструкции, подтвержденный в Брили, встречается в могильной яме №2 могильника Дгваби на Колхидской низменности (Таб. I – 3). В других случаях проводить подобную параллель невозможно ввиду плохой сохранности погребальных конструкций. Часть изученных на Колхидской низменности могильных ям покрывала насыпь, состоявшая из камней. Насыпь имели все без исключения обнаруженные в могильниках Эргета I, Нигвзиани и Полури могильные ямы.

Могильные ямы характеризуются неодинаковостью размеров. Встречаются захоронения как малого, так и среднего и больших размеров.

Некоторые могильные ямы отличались своими масштабами. Например, площадь могильной ямы №5 в Эргета I составляла 54 м<sup>2</sup> (Микеладзе, 1982: 32). Масштаб погребальных конструкций, по-видимому, в определенной степени должен был зависеть от численности определенных групп (рода, общины, племени...) населения, если, разумеется,

мы не имеем дело с определенным инцидентом (война, эпидемия...). Хронологические рамки могильных ям в общем определяются VIII- VI веками (Гогодзе, 1980: 597), хотя не исключено их применение и в сравнительно более раннем или позднем периодах.

#### *VII. Каменные ящики.*

Категорию захоронений седьмого типа представляют сложенные из каменных плит захоронения, так называемые каменные ящики. В ареале Колхидской культуры они известны только в могильниках Брили и Тлиа.

При конструировании каменных ящиков применялись как массивные каменные плиты, так и включения малого размера. Такие каменные ящики с составными стенами зафиксированы в обоих могильниках. В могильнике Брили средняя длина каменного ящика составляет 1,2 м, ширина – 0,7 м, а высота достигала 0,6 м. У части захоронений дно было земляное, а у части вымощено плитами (Археология Грузии, 1959: 197).

Что касается могильника Тлиа, то здесь обнаружено 19 захоронений, которые имеют схожую с каменными ящиками конструкцию – (№№ 22, 128, 141, 156, 176, 221, 263, 127, 171, 172, 173, 193, 220, 221, 236, 245, 246, 247, 270), которые составляют 6,1% рассмотренных нами захоронений позднего бронзового – раннего железного периодов. Значительная часть их была повреждена, но по сравнительно лучше сохранившимся каменным ящикам можно судить об их размерах и конфигурации. В Тлиа встречаются как крупные, сложенные из цельных плит каменные ящики, так и составные, сооруженные с помощью плит сравнительно малого размера. Например стены каменного ящика №22 были сложены из 4 цельных плит (Таб. II-1). Дно было вымощено 3 мелкими продолговатыми плитками. Для перекрытия захоронения же были использованы две крупные плиты (Техов, 1980: 17). Со стороны конструкции интерес представляет захоронение №263. Каменный ящик, длина которого составляла 0,8 метра, а ширина 0,5 метра и который имел приближенную к квадрату форму, был перекрыт составленной из каменных плит массивной кладкой (Таб. II-2) (Техов, 1981: 16-17). Точно такого же размера был каменный ящик захоронения №270. Несмотря на то, что его тоже покрывала кладка из каменных плит, бросается в глаза разница в методе конструирования. Стены каменного ящика №270 снаружи были обложены камнями малого размера (Техов, 1981: 48), которые вероятно служили для укрепления стен. Подобные методы часто применялись на памятниках центральной части Северного Кавказа. По нашему мнению, эти случаи

представляют собой только техническую деталь при сооружении захоронений для обеспечения устойчивости каменного ящика.

С хронологической стороны каменные ящики Тлиа относятся к разным периодам и, как отмечалось, составляют сравнительно небольшое количество захоронений позднего бронзового – раннего железного веков, что исключает доминантную роль захоронений этого типа, которую они играли на Северном Кавказе, в частности, в центральном и западном районах Каякентско-Хорочоевской Кобанской культуры.

Очевидна разница между каменными ящиками Тлиа и Брили. В первую очередь, это чувствуется по их масштабам. К каменным ящикам могильника Брили по своим размерам сравнительно близко стоит захоронение №128 Тлиа. Что же касается других захоронений, то не только между этими двумя памятниками, но и непосредственно в могильнике Тлиа не встречается точный метод их конструирования. Как видно, при сооружении каменных ящиков местное население не следовало какими-либо точно определенным правилам.

В ареале Колхидской культуры налицо орографическая ограниченность захоронений такого типа. И это неудивительно, поскольку материал, необходимый для устройства каменных ящиков (плиты), встречается далеко не везде. Если окинуть взором Северный Кавказ, каменные ящики представлены там главным образом в горной и предгорной полосе. В западном Закавказье они встречаются на территории исторической Месхетии (Боржомское ущелье), но неизвестны в Абхазии, где начиная со II половины III тысячелетия до н.э. до I половины II тысячелетия до н.э. были распространены долмены. Поэтому отсутствие каменных ящиков по меньшей мере удивительно. Археологически не изучены могильники Сванетии позднего бронзового – раннего железного веков и, соответственно, судить об этом крае невозможно.

### VIII. *Оссуарии.*

Характерным для Колхидской культуры и уникальным для кавказского региона типом захоронения являются оссуарии. На сегодняшний день оссуарии обнаружены только на территории теперешней Абхазии (Гагра, Эшера, гора Верещагина, Красный Маяк, Приморское, Звандрипш). В северо-западном ареале распространения Колхидской культуры оссуарии представляли собой керамические сосуды крупного размера, которые устанавливались вверх дном на специально поставленной в захоронении каменной плите.

В Абхазии, в сел. Эшера Сухумского муниципалитета обнаружены три оссуария позднего бронзового-раннего железного веков. Первый



оссуарий был изготовлен из глины серовато-черного цвета. Поверхность с примесью песка, с черным глянцем. На поверхности были нанесены насечки, образывавшие орнамент в форме треугольника. Внутренняя поверхность была покрыта параллельными линиями, что указывает на применение станка при изготовлении (Иващенко, 1935: 63). Поблизости от села Эшера, на горе Верещагина, в 1934 году Б.Куфтиным был обнаружен еще один оссуарий. Этот оссуарий, подобно изученным ранее, был помещен вверх дном на каменной плите. Нижняя часть керамического сосуда находилась под слоем пахотной земли, вследствие чего была повреждена. Он имел овальную форму. Высота – 67,2 см, диаметр горла – 22 см, диаметр дна – 24 см. Толщина стенок не превышала 0,7-0,8 см. Он не был как следует обожжен и был довольно хрупким (Куфтин, 1949: 180-181).

Обнаруженные в окрестностях села Эшера оссуарии были весьма схожи друг с другом по форме, хотя, как видно, не существовало единой техники их изготовления, так как они были сделаны из глины разных цветов и состава. В отношении оссуариев Эшеры и горы Верещагина интерес представляет осмотр оссуариев Красного Маяка, которые соседствовали с захоронениями других типов.

Среди 104 захоронений Красного Маяка, датированных VIII-VI веками до н.э., 8 представляли собой оссуарии. Вызывает интерес техника их устройства. Все они были помещены вверх дном, почти на одной глубине (1,2-1,3 метра от современного уровня земли), в ямах круговой конфигурации, диаметр которых колебался между 0,7-0,9 метра. Несмотря на однообразие форм, они в значительной степени отличаются друг от друга по использованному при изготовлении керамического сосуда материалу и орнаменту (Таб. II-3).

Если судить по строению, технике изготовления и оформлению оссуариев Красного Маяка, Эшеры, горы Верещагина, то можно допустить тот факт, что изготовление упомянутых сосудов было связано специально с процессом погребения покойников, хотя нельзя полностью отрицать возможности их применения и до этого в хозяйстве.

Ареал географического распространения оссуариев, как уже говорилось, охватывает центральную и западную части современной Абхазии. Большинство из них обнаружено в полосе Черноморского побережья и на прилегающей к ней территории и не встречаются в горной части Абхазии. Довольно проблематичен вопрос о том, с чем может быть связано распространение оссуариев только на территории Абхазии. Несмотря на малый масштаб их дисперсии, было бы неверно выделять на территории Абхазии какой-либо локальный вариант по оссуариям, поскольку захоронения упомянутого типа не играют до-

минантной роли среди позднебронзовых-раннежелезных захоронений этого региона. Напротив, для Абхазии доминантными являются могильные ямы простой конфигурации (круговой и овальной формы), которые в неменьшем количестве представлены и в других регионах (Гурии) Колхидской культуры.

#### *IX. Курганные захоронения*

Уникальным памятником Колхидской культуры является могильник Горадзири, который расположен на расстоянии 2-х километров к юго-востоку от села Корбоули Сачхерского муниципалитета. Там было обнаружено 3 курганных захоронения. Этот тип захоронений широко распространен в ареале кобанской культуры, для Колхидской же культуры он подтвержден только на упомянутом памятнике.

Курганные насыпи могильника Горадзири имели круговую конфигурацию. При их устройстве были использованы как земля, так и камни разного размера (Гогодзе, Давлианидзе, 1981: 7). Диаметр самого большого кургана (№2) колебался между 11-12 метров, сравнительно меньшего размера было курганное захоронение №1, высота насыпи которого достигала 1-1,2 м от поверхности земли. В устройстве камеры, если судить по найденному в захоронении углю, не исключено существования деревянных конструкций.

Вышеупомянутые захоронения представляют основные типы, характерные для Колхидской культуры. Как видим, на довольно обширной территории распространения этой культуры не существовало определенных правил сооружения захоронений. За исключением некоторых типов, невозможно судить о характерных для отдельного региона видах погребальной конструкции.

В западном Закавказье, по имеющимся у нас данным, возможно выделение тех основных типов, которые представляют собой локальное своеобразие. Ими являются найденные в Абхазии оссуарии, обнаруженные в могильнике Глиа захоронения IV, V типа и каменные ящики, которые встречаются только в могильниках Брили и Глиа. По географическому положению памятников, содержащих каменные ящики, можно предположить, что они представляют собой погребальную конструкцию, характерную только для горных регионов, и хотя не стоит делать об этом таких резких выводов только по двум могильникам, но данные, которыми мы располагаем, указывают на именно орографический принцип распространения каменных ящиков.

Характерные для Колхидской культуры коллективные могильные ямы или погребальные площадки являются не только показательным, а, можно сказать, доминантным типом только для западной части современной Колхидской низменности и восточной области Абхазии.

Хотя географический принцип частично не сказывается, поскольку захоронения этого типа встречаются, помимо низменной зоны, также и в горной области, в первую очередь, в могильнике Брили (Рача) и сравнительно позднего периода в могильнике Ларилари (Сванетия).

Что касается курганных захоронений, мы считаем, что обнаружение их только на одном памятнике и к тому же в малом количестве недостаточно для того, чтобы делать какие-либо выводы. Можно лишь сказать, что на фоне известных нам памятников и изученных захоронений, они выглядят выпавшими из общего контекста.

При рассмотрении погребальных конструкций Колхидской культуры отмечается, что многие типы захоронений часто представлены не по всему периметру Колхидской культуры, а в отдельно взятых могильниках. Эта разница могла быть вызвана микрокультурным, социальным, конфессиональным неоднобразием или неоднобразием характеристик иного рода, которое характерно и для других археологических культур Кавказа позднебронзового-раннежелезного периода.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Археология Грузии. Тбилиси, 1959.
2. Бжания В.В., Бжания Д.С. Древний могильник в Гагре. Сухуми, 1991.
3. Воронов Ю.Н. Археологическая карта Абхазии. Сухуми, 1969.
4. Гогодзе Е. Колхидская культура, Грузинская Советская Энциклопедия, 1980. Т.5, стр. 596-597 (на груз. яз.).
5. Гогодзе Е., Давлянидзе Ц. Горадзири. Тбилиси, 1981 (на груз. яз.).
6. Иващенко М.М. Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии. Известия НИИ Кавказоведения, вып. 3. Тбилиси, 1935.
7. Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси, 1949.
8. Микеладзе Т., Мухелишвили Д., Хахутайшвили Д. Колхидская археологическая экспедиция. Полевые археологические исследования в 1978 году. Тбилиси, 1981.
9. Микеладзе Т., Хахутайшвили Д. Отчет о полевых исследованиях Колхидской археологической экспедиции. Полевые археологические исследования в 1979 году. Тбилиси, 1982.
10. Микеладзе Т., Мигдисова Н., Папуашвили Р. Основные итоги полевых исследований Колхидской экспедиции. Полевые археологические исследования в 1982 году. Тбилиси, 1985.
11. Техов Б.В., Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н.э. Москва, 1980.
12. Техов Б.В., Глийский могильник III (комплексы второй половины VII в. до н.э.). Тбилиси, 1985.
13. Трапш М.М. Труды: Древний Сухуми. Т.2. Сухуми, 1969.

14. Шамба Г.К., Шамба С.М., Археологические памятники верховья реки Галидзга (Джантух). Тбилиси, 1990.

## KOLXIDA MƏDƏNİYYƏTİNİN DƏFN TİKİLİLƏRİ

Nikolas Qobejişvili

### Xülasə

**Açar sözlər: Kolxida, dəfn abidələri, torpaq qəbir, daş qəbir, ossuari, kurgan.**

Məqalə Tunc dövrünün sonu – erkən dəmir dövrünün əvvəllərinə aid olan Kolxida mədəniyyətinin dəfn adətlərinə həsr olunub. Cənubi Qafqazın şimal-qərbində aşkar olunmuş dəfn tikililəri Kolxida mədəniyyətinin burada geniş yayıldığını isbat edir. Tapıntıların azsaylı olmağına baxmayaraq müəllif Kolxida mədəniyyətinə mənsub dəfn tikililərini bir neçə əsas xüsusiyyətlərə bölərək, onların digər Qafqaz arxeoloji mədəniyyətlərindən fərqli olduğunu vurğulayır.

## BURIAL CONSTRUCTIONS OF COLCHIAN CULTURE

Nikoloz Gobejishvili

### Summary

**Key words: Colchis, funeral monuments, soil grave, stone grave, kurgan, ossuary.**

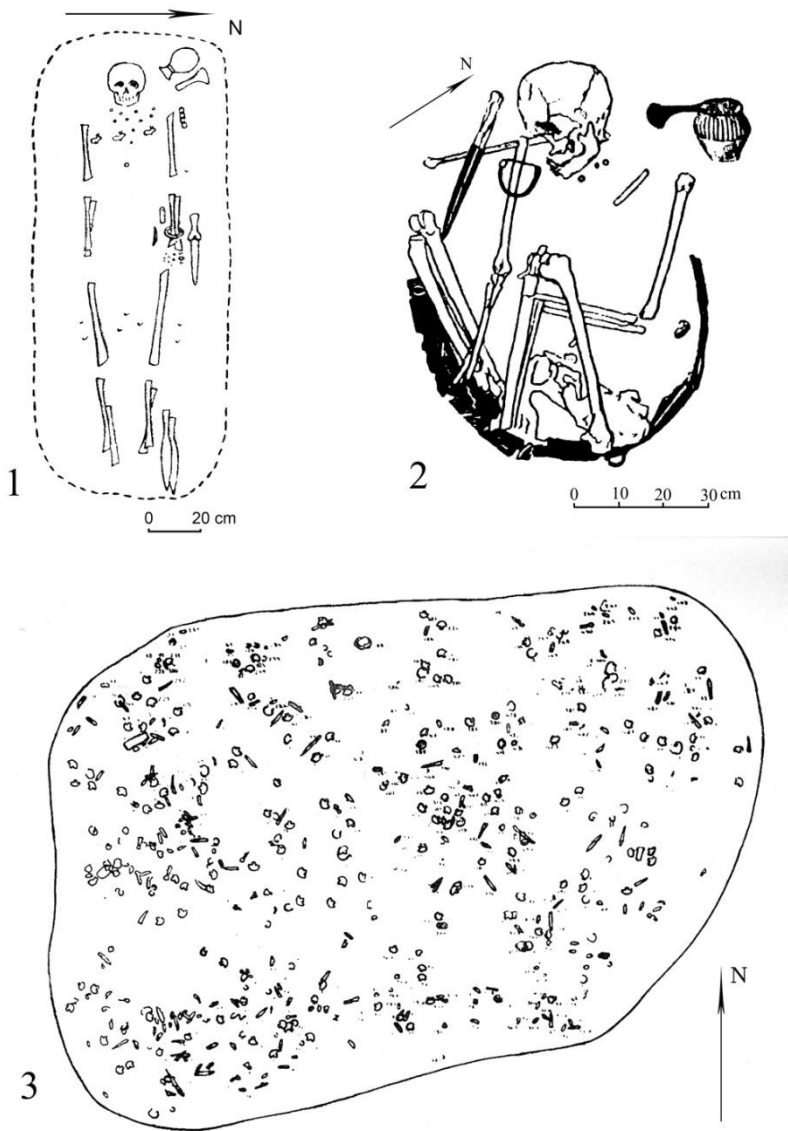
In a fairly extensive area of distribution of the Late Bronze - Early Iron Age Colchian culture burial constructions are characterized by typological variety. The studied burial sites, judging by the wide spread of this culture in the northwestern Transcaucasia, still found in relatively small quantities. Nevertheless, according to the materials we are able to identify nine major types of burial constructions characteristic for the Colchian culture: 1. Pit-graves of simple configuration. 2. Pit-graves covered with stones. 3. Pit-graves lined with stones. 4. Pit-graves lined and covered with stones. 5. Burials constructed of wooden planks. 6. Collective burial-pits. 7. Cist tombs. 8. Ossuaries. 9. Kurgans.

With the exception of certain types of burials, it is impossible to judge the characteristic burial constructions of a particular region. In the western Transcaucasia, according to our data, some of the burial constructions have the

local uniqueness. These are ossuaries in Abkhazia, IV and V type of burial constructions on the Tlia burial ground and the Cist tombs, which are found only on the sites of Brili and Tlia. Based on the geographical location of monuments, Cist tombs are the burial constructions that are characteristic only for the mountain regions, and although it is not necessary to do this such drastic conclusions on only two cemeteries, but the data we have, indicate the orographic principle of their distribution. Characteristic for the Colchian culture Collective burial-pits are the indicative and may be said, the dominant type for the western part of modern Colchis lowland and the eastern part of Abkhazia. Although the geographical principle is only partially affected, since burials of this type are also found in the mountainous area, primarily on the Brili burial ground (Racha region) and a relatively late period Larilari site (Svaneti region).

These differences in burial constructions and also in the funerary customs, which we have in the Colchian and other Late Bronze - Early Iron age archaeological cultures of Caucasus, could be caused by micro-cultural, social differences or with absence of uniformity in the religious beliefs.

I

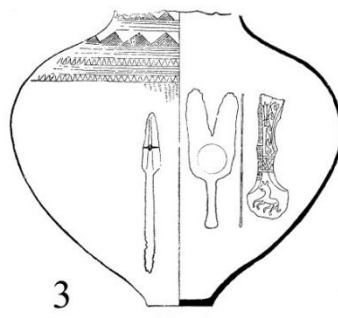


I-1. Могильник Гуадиху, погребение №8(11).

I-2. Могильник Глиа, погребение №266.

I-3. Могильник Дгваба, могильная-яма №2.

II



II-1. Могильник Глиа, каменный ящик №22.  
II-2. Могильник Глиа, каменный ящик №263.  
II-3. Могильник Красный Маяк, Оссуария №94.

## ORTA TUNC DÖVRÜNDƏ SADƏ VƏ BOYALI QABLARIN HAZIRLANMA TEXNİKASI

**Aidə Məmmədova**

[amammadova@mail.ru](mailto:amammadova@mail.ru)

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

### **Açar sözlər: Kültəpə, naxış, monoxrom, polixrom.**

Azərbaycanın qədim dulusçuluq mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda – II Kültəpə yaşayış yerində dulusçu sənətkarların emalatxanası aşkar edilmişdir. Orta tunc dövrünə aid mədəni təbəqədə açılan dulusçuluq emalatxanasından müxtəlif çeşidli və yüksək zövqlə hazırlanmış keramika məmulatları, xüsusilə boyalı qablar əldə olundu. Geniş istehsal gücünə malik olan bu emalatxana görünür dövrünün iqtisadi yüksəlişi ilə bağlı olub, hər şeydən əvvəl bu yaşayış yerində yüksək həyat səviyyəsinin mövcudluğundan, dulusçuluq sənətinin inkişaf səviyyəsindən, yalnız yerli tələbat üçün deyil, eyni zamanda mübadilə üçün də məhsul istehsal edildiyindən xəbər verir.

Təsərrüfatda və məişətdə gil qablara olan ehtiyac onların istehsalının genişlənməsinə zəmin yaratmışdı. Tunc dövründə gil qabların keyfiyyəti yüksəlmiş və formaları xeyli mükəmməlləşmişdi. Orta tunc dövründə istifadədə olan sadə və boyalı qablar dövrünün tələbatını artıqlaması ilə ödəyirdi (6, 115).

Yüksək zövqlə hazırlanmış, mükəmməl formalı sadə və boyalı qabların bir emalatxanada, çoxsaylı ( 4 və ya 5 sayda) dulus kürələrinin içində və ətrafında əldə olunması, orta tunc dövrü dulusçu sənətkarların iş üsulu və istehsal prosesi haqqında ətraflı fikir söyləməyə imkan verir.

Müxtəlif forma və ölçüdə, külli miqdarda sadə və monoxrom boyalı qabların əldə olunması II Kültəpə dulusçularının istehsal texnikası və prosesi haqqında dəyərli elmi nəticələr çıxarmağa zəmin yaradır. Bu emalatxanada çoxsaylı dulus kürələri istehsalın genişlənməsinə iman vermişdir.

Mükəmməl sadə qabların istehsalı boyalı qabların hazırlanmasına zəmin yaratmışdır. Bu yerli istehsal müstəqil dulusçuluq emalatxanalarının fəaliyyətinin genişlənməsinə və daha təkmil vasitələrdən – dulus çarxından istifadəyə imkan yaratmışdı. Yerli istehsal üsuluna və qabiliyyətinə malik olan dulus ustaları dulus dəzgahından istifadə edərək daha mükəmməl, simmetrik formalı, nazik divarlı keramika məhsulları istehsal etmişlər.

Qazıntılar zamanı zəngin keramika (qırıq və bütöv vəziyyətdə) məmulatı – sadə boz, qara rəngli və monoxrom boyalı qablar əldə olundu. Keramika nümunələri kasa, badya, çölmək, xeyrə, qazan, dopu, küpə tipli qablar idilər.



Əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri içərisində monoxrom boyalı qablar böyük üstünlük təşkil edir. Orta tunc dövründə Cənubi Qafqazda geniş yayılmış bu növ gil qablara qədim Naxçıvanın orta tunc dövrü mədəni təbəqələrinin hamısında təsadüf edilir. Mədəni təbəqələrin stratigrafiyasını ən yaxşı müəyyən edən, qədim Naxçıvan mədəniyyəti üçün əsas səciyyəvi materiallardan biri sayılan boyalı qablardır (2, 44).

Emalatxanada, xüsusilə kürənin içərisi təmizlənərkən aşkar olunan monoxrom boyalı küpələrin əksəriyyəti iri həcmli olub, dulus dəzgahında hazırlanmışdı. Dəzgahın qoyduğu izlər bu iri, simmetrik formalı küpələrin ağız, boğaz və gövdə hissəsində aydın görünür. Emalatxananın və kürənin qəfil uçub dağılması nəticəsində onun içərisində, uçqun qalığı altında bişirilmə anında olan iri həcmli küpələrin hamısı qırılmışdır.

Emalatxanadan əldə olunmuş sadə və monoxrom boyalı keramikanın hazırlanması texnikası onu sözləməyə imkan verir ki, orta tunc dövründə bu istehsal ocağında yüksək istehsal təcrübəsinə malik dulus ustaları çalışmışlar.

Bu ərazidə mövcud olan keyfiyyətli gil yataqlarının olması, gilin ustalıqla seçilməsi, tərkibinə müxtəlif qatqların (narın qum, mineralların və s.) qatılaraq (elastikliyi, möhkəmliyi artırmaq üçün) yoğrulması, dulus dəzgahından və minerallardan alınmış müxtəlif rənglərdən istifadə edilərək monoxrom, polixrom və sadə qabların istehsalına şərait yaratmışdır.

Emalatxanadan əldə olunmuş monoxrom boyalı küpələr geniş ağızlı olub, ağzının kənarı azca xaricə əyilmiş və içəridən batıq xətlə əhatələnmişdir. Küpələrin gövdəsi qabarıq olub oturağa doğru getdikcə daralır. Geniş oturaqlıdır. Gilinin tərkibinə narın qum qatılmışdır. Gili bişmə zamanı çəhrayı rəng almış, gövdəsi xaricdən anqobla örtülmüşdür. Üzəri və ağzının içərisi qırmızı rənglə örtülmüş, qara rənglə naxışlanmışdır. Naxışlar həndəsi motivlidir.

Küpələrdən birinin boğazı və çiyini bir-birinə paralel dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Gövdənin orta hissəsində üfüqi istiqamətdə dörd cərgə paralel dalğalı xətlər çəkilmişdir. Bu dalğalı xətlər elə çəkilmişdir ki, onların arasında qırmızı fonda üçbucaqlar alınmışdır. Dulus ustasının bu yaradıcı fantaziyası nəticəsində küpə üzərində çox incə və gözəl bədii tərtibat formalaşmışdır. Hündürlüyü 50-60 sm olan bu küpələrin geniş gövdəsi üzərində sıx və əyintili dalğavari xətlərin belə bir kompozisiya yaratması təsadüfi deyil, çoxillik təcrübəyə malik bir dulus ustasının yaradıcı təxəyyülünün nəticəsidir.

İkinci iri həcmli küpənin boğazı enli, gövdəsi çiyin hissədən qabarıqdır. Ağzının kənarı xaricə əyilmişdir. Üzəri və boğazın və ağzının içəri tərəfləri qırmızı rənglə örtülmüşdür. Ağzının kənarı içəridən batıq xətlərlə əhatələnmişdir. Boğazına üfüqi istiqamətdə fırça ilə, qara rəngli boya ilə altı

cərgə paralel xətlər çəkilmişdir. Küpənin çiyin hissəsinə isə üfüqi istiqamətdə dalğavari qara xətlər çəkilmişdir.

Digər iri həcmli monoxrom boyalı, qırmızı rəngli küpənin ağız geniş olub, kənarı xaricə əyilmişdir. Üfüqi xətlə ağızın kənarı içəridən əhatələnmişdir. Üzəri və ağız içəridən qırmızı rənglə örtülmüşdür. Küpənin boğazı və çiyini qara dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır.

Başqa bir iri həcmli küpənin boğazı və çiyini altı cərgə qara rəngli dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Onun gövdəsinin yuxarı hissəsində geniş dalğavari xətlər dörd cərgədə əks olunmuşdur.

Bu cür geniş dalğavari naxışlarla bəzədilmiş digər bir küpə də əldə olunmuşdu. İri həcmli boğazı, çiyini və gövdəsinin yuxarı hissəsi naxışlanmış bu küpənin çiyin və gövdədə çəkilmiş dalğavari xətlər arasında qırmızı fonda üçbucaqlar alınmışdır.

Altıncı iri həcmli monoxrom boyalı küpənin ağız geniş olub kənarı xaricə əyilmişdir. Ağızın kənarı içəridən üfüqi istiqamətdə batıq xətlərlə əhatələnmişdir. Ağızın içərisində və boğazında qara boya ilə beş qısa paralel xətt çəkilmişdir. Boğazı xaricdən də beş cərgə paralel dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Qara rəngli bu dalğavari xətlər şaquli zolaqlarla kəşşir. Küpənin çiyin hissəsi də altı cərgə qara rəngli paralel dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır.

Yeddinci iri həcmli monoxrom boyalı küpə, ağızın genişliyi ilə seçilir. Onun ağızın kənarı düz olub, xaricdən köbəlidir. Ağızın içərisində bir-birinə sıx şəkildə 6 cərgə qara maili xətlər çəkilmişdir. Xaricdən boğaz, çiyin və gövdənin yuxarı hissəsi dalğavari qara xətlərlə naxışlanmışdır.

Səkkizinci iri həcmli monoxrom boyalı küpənin naxışları daha zəngindir. Küpənin boğazı paralel qara xətlərlə naxışlanmışdır. Çiyin və gövdəsinin yuxarı hissəsi bir-birinin içərisində çəkilmiş bucaqvari həndəsi motivli naxışlarla işlənmişdir. Bu xətlərin ucları bir-biri ilə birləşərək naxışı daha baxımlı edir. Çiyində olan bucaqvari naxışlarla boğazı əhatə edən xətlər arasında qırmızı fonda üçbucaqlar alınmışdır ki, bu naxışları daha çox diqqətə çatdırır.

Bu cür naxışlar, monoxrom boyalı orta həcmli küpə üzərində də izlənməmişdir. Küpənin ağız geniş olub, bir qədər xaricə əyilmişdir. Üzəri və ağızın içərisi qırmızı rənglə örtülmüşdür. Ağızın içəri tərəfinə qara rəngli qısa xətlər çəkilmişdir. Boğazı xaricdən dalğavari xətlərlə naxışlanmışdır. Dalğavari xətlərdən yuxarıda boğaz hissədə qırmızı fonda yarım dairəvi naxış alınmışdır. Beş cərgə dalğavari xətlərdən aşağıda, çiyin hissədə qara rənglə, bir-birinin içərisində bucaqlar çəkilmişdir. Bu bucaqlar arasında qırmızı fonda üçbucaqlar görünür (1, 58). Bu ornament motivləri küpənin bədii tərtibatını zənginləşdirir. Bu naxışların vurulması dulus ustalarının yeni naxış

motivləri üzərində işləmələrindən, yeni bədii tərtibatlı kompozisiyalar qurmalarından xəbər verir.

Geniş, düz ağızlı badya tipli monoxrom boyalı qabın hazırlanmasında da yerli dulusçu ustaların bu təcrübəsini izləmək olur. Badyanın gövdəsinin qabarıq olması naxışların vurulması üçün geniş imkanlar açır. Əlbəttə bunu əvvəlcədən düşünən dulus ustası badyanı hazırlayarkən gövdəni oturağa yaxınlaşdırdıqca tədricən onu yığıb. Onun üzərinə, ağzının kənarına daxilədən qəhvəyi boya çəkərək baxımlı fon almışdır. Boğazı enli qara xətlərlə naxışlanmışdır. Gövdənin yuxarı hissəsi iti ucu yuxarıya olan üçbucaqlarla və bitişik qoşa bucaqlarla əhatələnmişdir. Üçbucaqlar bir-birilə yanaşı çəkildikdən sonra bucaqları bir-birinə bitişik üçbucaqlar çəkilmişdir. Sonra yenə də yan-yana əsasları aşağıya olan üçbucaq rəsmləri təkrarlanır. Üçbucaqların içərisi paralel düz xətlərlə şəbəkələnmişdir. Üçbucaqların kənar xətləri qalın xətlərlə, içərisi isə nazik xətlərlə işlənmişdir. Bu üçbucaq ornamentlər arasındakı bitişik bucaqların içərisi isə qara rənglə doldurulmuşdur. Bir qayda olaraq belə kompozisiyalı ornament qabın orta hissəsində davam edir və üfüqi xətlə tamamlanır.

Kasa tipli monoxrom boyalı qabların qırıqları əldə edilmişdir. Kasaların ağzı geniş olub, qırağı xaricə çıxıntılıdır. Gövdəsi yuxarı hissədə azca qabarıqdır. Nazik divarlı kasanın üzərinə və içərisinə qırmızı boya çəkilmişdir. Ağzının kənarı enli qara xətlə əhatələnmişdir.

Emalətxanadan sadə keramika məmulatları da – qazan, çölmək, kasa dopu, xeyrə, küpə tipli qab qırıqları əldə olundu. Bərpa edilmiş kiçik həcmli sadə küpənin gilinə narın qum qatılaraq yaxşı bişirilmişdir, çəhrayı rəngdədir. Əldə hazırlanmışdır. Dulusçuluq dəzgahında hazırlanmayan küpələr, çölməklər və kasalar çox hallarda öz arxaik formalarını saxlayır, lakin onların ağzının kənarı dəyişir (5, 99). Bir küpənin ağzı geniş olub, kənarı geriye mailidir. Onun boğazı qısa, gövdəsi qabarıqdır.

Orta həcmli sadə küpə qırıqları da əldə olundu ki, onların gili keyfiyyətli olub tərkibinə narın qum qatılmış və yaxşı bişirildiyindən çəhrayı rəng almışdır. Onların içərisi və ağzı (içəridən) anqobla örtülmüşdü.

Qazıntı zamanı kasa tipli, kiçik həcmli qablar əldə olunmuşdu. Onların ağız hissəsi geniş olub kənarı düzdür. Gövdəsi çiyin hissədə qabarıqdır. Onlar dulus dəzgahında hazırlanmışdır.

Qazan tipli qablar əldə olundu ki, onlar öz hazırlanma texnikasına görə fərqlənirlər. Bu keramika nümunələri qara və boz rənglərdə olub ağızları geniş, gövdəsi qabarıqdı. Onların gilinin tərkibinə qızılı parıltı verən tufpreksi qatılmışdı.

Çölməklər də əldə olundu. Ağzı geniş, gövdəsi çiyindən qabarıq olan bu qablar boz və qara rəngdədirlər. Onların oturağı yastı və genişdir.

Ən maraqlı tapıntılardan biri gil nehrə qırıqlarıdır. Funksiyasını nəzərə alaraq təcrübəli dulus ustası nehrə üçün keyfiyyətli gil seçmiş, tərkibinə narın qum qataraq, yüksək keyfiyyətdə bişirmişdir. Nehrə qalın divarlı olub gövdəsi qabarıq və uzunsov formadadır. Üzərinə anqob çəkilməmişdir. Nehrənin oturacağına yaxın hissəsində dəşik açılmışdır.

Tədqiqatların nəticələri onu söyləməyə əsas verir ki, qədim Naxçıvan dulusçuları təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində və məişətdə işlədilən sadə gil qablarla yanaşı, bədii cəhətdən diqqəti cəlb edən nəfis boyalı qablar istehsal etməklə tunc dövrü dulusçuları arasında xeyli fərqlənmişlər (3, 44).

Azərbaycan ərazisində arxeoloji dəlillərlə aydın nəzərə çarpan mədəni inkişaf zəminində sənətkarlığın və onun ayrı-ayrı sahələrinin özünəməxsus yeri və yüksəlişi olmuşdu. Bu cəhətdən dulusçuluq fərqlənmişdi. Tunc dövründə Azərbaycanda artıq dulus istehsalının bir neçə müstəqil mərkəzi yaranmışdı (4, 39). Naxçıvanda, Mil – Qarabağda, Gəncəçay ətrafında, Qazaxda müstəqil fəaliyyət göstərən yerli dulusçuluq ocaqları mövcud olmuşdu.

## ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Vəli. “Azərbaycanda tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti”. Bakı, 1977, səh. 58.
2. Əliyev Vəli. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979.
3. Əliyev Vəli. Tarixin izləri ilə. Bakı, 1975.
4. İsmayılov Qüdrət. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981.
5. Həbibullayev O.A. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
6. Məmmədova Aidə. Azərbaycanın tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi tarixi və onun problemləri. Bakı, 2001.

## TECHNICS SIMPLE AND GLOSSED POTTERY PRODUCTION IN THE MIDDLE BRONZE AGE

Aida Mammadova

### Summary

**Key words:** Kultepe, painting, monochrome, polychrome.

The article deals with the workshop, which is the local manufacturing place discovered in II Kultapa settlement during excavation works carried out in 2010. In the article the author touches upon the painted wares and their preparation in this workshop. The article deals with the development of pottery trade in the Bronze Age. This article narrates pottery trade locals features their shape S. ornament S. colors and kinds.

## **ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ ПРОСТОЙ И КРАШЕНОЙ ПОСУДЫ В ЭПОХУ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ**

**Аида Мамедова**

### **Резюме**

**Ключевые слова:** Кюльтепе, роспись, монохром, полихром.

В статье сообщается о местной мастерской, обнаруженной во время археологических раскопок 2010 г. на поселении Кюльтепе II. Привлекают внимание изделия, выявленные из этой мастерской. Они документируют развитие гончарного ремесла в эпоху бронзы. Здесь также сказано о локальных особенностях, формах, орнаментах и цветах гончарного ремесла.

## ПАМЯТНИК ГАРАКЕПЕКТЕПЕ В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЙ Э.А.РЕСЛЕРА И А.А.ИВАНОВСКОГО

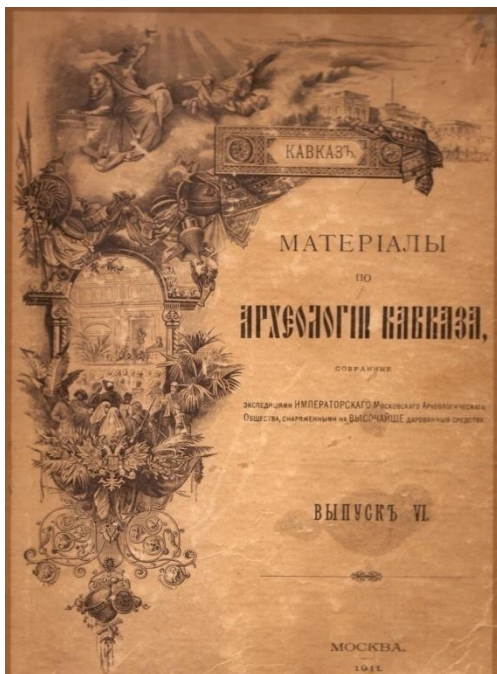
Гюльназ Абдуллаева  
(Институт Археологии и Этнографии НАНА)

**Ключевые слова:** памятник, открытие, междуречье, оселения, курганы.

Территория Азербайджана богата уникальными памятниками древности. Пещерные стоянки каменного века, поселения древнейших земледельцев, курганные поля и захоронения в каменных ящиках, галереи наскального искусства, мегалиты и циклопические сооружения, античные и средневековые города – все это лишь незначительная часть многочисленных и разнообразных памятников древней материальной культуры Азербайджана (1).

Много разнообразных археологических памятников выявлено и изучено в междуречье Гуручай и Кенделечай, охватывающем юго-восточные склоны Малого Кавказа, в пределах исторической территории Азербайджана (2). Древнейшие стоянки каменного века – Азыхская и Тагларская пещеры с мировой известностью находятся в изучаемом междуречье (3). Трудно переоценить значение многослойного памятника Гаракепектепе с напластованиями всех этапов палеометалла и последующих исторических периодов (4).

Богатым археологическим комплексам изучаемой зоны Азербайджана впервые было уделено внимания еще в XIX столетии. В частности, выдающимся азербайджанским ученым - историком А.Бакихановым в книге «Гюлистаны – Ирем» перечислена целая серия античных и средневековых городов и городищ, а также ряд исторических мест и памятников междуречья Гуручай и Кенделенчай и смежной Мильско-Гарабагской равнины (5). Примечательно, что в книге талантливого ученого памятник Гаракепектепе несколько раз отмечен в качестве важного культурно-политического центра Азербайджана в античное время, в раннем и классическом средневековье. Интересно, что в книге А.Бакиханова Гаракепектепе упомянут также под названием «Тахти – Тавуз» (6). Такие высокие наименования на Ближнем Востоке в эпоху Сасанидов и в последующих эпохах приурочивались, как правило, наиболее важным населенным пунктам. Известен нам и такой факт, что во время русско-иранских войн в первой половине XIX века на холме Гаракепектепе был расположен штаб русского главнокомандующего (7).



Памятникам междуречья Гуручай и Кенделенчай, в том числе громоздкому и довольно загадочному холму Гаракепектепе, большое внимание в свое время было уделено и в книгах известных гарабагских историков XIX и начала XX веков (8).

Считаем целесообразным в представленной статье дать подробное описание Гаракепектепе, в качестве исследуемого археологического памятника.

Гаракепектепе расположен вблизи город Физули (бывшие Гарабулаг, Чинарлы, Варанда, Карягино) и представляет собой огромный холм высотой 50 метров над уровнем реки Кен-

деленчай. Он непосредственно выступает в пойму реки. Склоны холма со стороны реки довольно крутые. С других сторон он в виде гигантского конуса возвышается над окружающей территорией. Диаметр холма Гаракепектепе более 200 метров и в целом занимает он в целом, около 4 га площади. В настоящее время район, в котором расположен памятник Гаракепектепе, находится под оккупацией армянских сепаратистов (9).

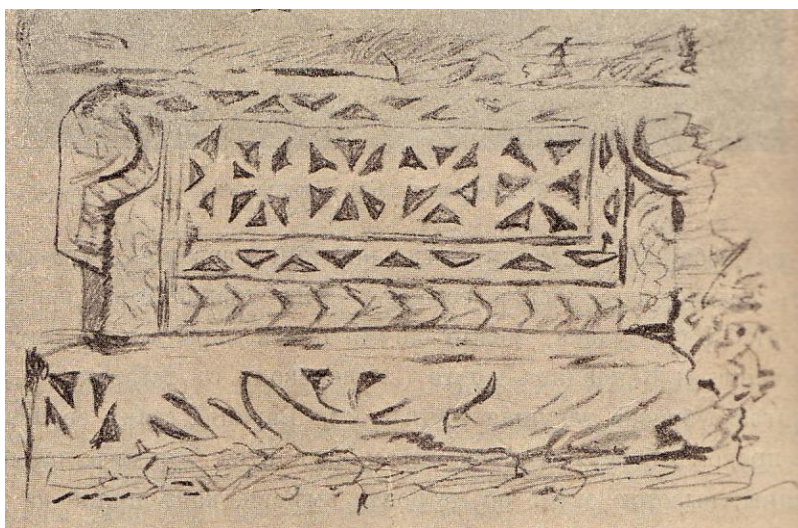
Следует отметить, что еще в 1895 году археологом - любителем Эмиль Реслером, учителем немецкого языка Шушинской реальной школы, были произведены первые изыскания в междуречье Гуручай и Кенделенчай. За короткое время им был собран интересный фактический материал по древнейшей истории названной территории. Исследователем особое внимание было уделено холму Гаракепектепе, на склонах, которого были отмечены остатки различных сооружений. Э.Реслером на поверхности холма, непосредственно в его углубленной части, были произведены разведочные раскопки, при которых были выявлены обожженные кирпичи квадратной формы. На гладкой поверхности их имелись желобчатые углубления крест на крест (10).

К месту напомнить, что деятельность Э.Реслера в области археологии Гарабага, по распоряжению Российской Археологической Комиссии была начата с раскопок в 1892 году древних курганов близ города Шуши. В 1893-1894 годах им же в местности Довшанлы было



раскопано целое звено погребальных памятников - два больших кургана № 1 и № 2 и каменные ящики, содержащие богатый материал. Среди выявленных материалов были и золотые изделия переднеазиатского происхождения. Например, в кургане № 1, раскопанным им, выявлены золотые бусы и золотая пластинка с тонким орнаментом. При последующих работах Э.Реслера число золотых изделий было значительно увеличено. Важной находкой была и цилиндрическая печать из листового золота с изображением животных. Данные находки явились ценными артефактами, свидетельствующими о тесных связях древних земледельческо-скотоводческих обществ Азербайджана с переднеазиатским культурным миром (11).

Трудно переоценить значение исследований Э.Реслера на общеизвестном Ходжалинском курганном поле, насчитывающего более ста курганов и погребений типа каменных ящиков. В частности,



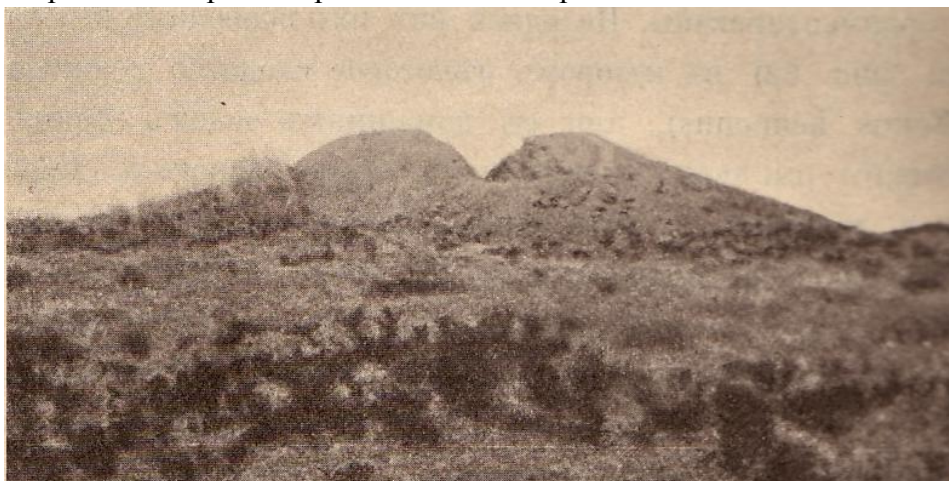


в кургане №11 им был выявлен большое число вещественного материала. Среди них особый интерес и важное значение представляла агатовая печать с именем Ассирийского царя *Ададнирари* (12). По словам выдающегося ученого археолога и востоковеда И.И.Мещанинова, она стала первой клинописной надписью, найденной на территории Кавказа (13).

Другой значительной находкой, выявленной Э.Реслером из кургана №11, была маленькая чашечка, покрытая глазурью. Она по своей форме, росписи и, самое главное, по способу технологии, явилась редкой находкой для археологии Азербайджана. Чашечка была украшена своеобразным орнаментом выполненным, зеленой и желтой глазурью. Следует отметить, что предметы, выявленные из кургана №11 не были ограничены вышеупомянутыми находками. Инвентарь его оказался богат также изделиями из бронзы и керамики, характерными для II и I тысячелетий д.н.э.

Необходимо подчеркнуть, что благодаря именно раскопчным работам Э.Реслера, уникальный Ходжалинский некрополь стал достоянием науки и получил широкую известность среди уникальных памятников не только Азербайджана, но и всего мира. Что же касается памятникам Гаракепектепе, то можем отметить что, он по своему внушительному виду и обильному подъемному материалу и в последующих годах оставался в центре внимания исследователей.

В 1896 году русский ученый А.А.Ивановский, уже довольно известный исследователь в области археологии по поручению Императорского Московского Археологического Общества был прикомандирован в тогдашнюю Елизаветпольскую губернию для раскопок древних погребальных памятников. За короткое время им в указанном историческом крае Азербайджана было раскопано десятки каменных



ящиков и курганов, собрана богатая коллекция древних бронзовых и глиняных изделий. Только в пространстве между Кедабеком, Гарамурадом, Гарабулагом и Гаякентом были открыты 72 погребений типа каменных ящиков. Каждое погребение сопровождалось многочисленным и разнообразным инвентарем (14).

А.А.Ивановским ценные находки были выявлены и в курганах вблизи города Шуша. В окружности сел Довшанлы, Дамгалы, Ахмаги, Гюлятаг и Ходжалы и были раскопаны курганы эпохи поздней бронзы и начало железного века. Им в Ходжалах были раскопаны 4 каменных ящиков с аналогичными материалами (15).

Не менее значительными были археологические изыскания А.А.Ивановского в Джебраильском уезде, охватывающем частично междуречье Гуручай и Кенделенчай в месторасположении памятника Гаракепектепе. Целесообразным считаем обратить внимание на записи ученого относительно этой поездки: «...Из Ходжалов я снова возвратился в Шушу, откуда направился затем в Джебраильский уезд Елизаветпольской губернии, где мне хотелось проверить многочисленные рассказы о доисторических памятниках, находящихся в этом уезде. Я проехал от Шуши в восток, юго-восточном направлении, в молоканское селение Карабулак (иначе Чинарлы), лежащем на берегу речки Куручай, притока Аракса. Рассказы о большом количестве курганов в этой местности оправдались в действительности. Из курганов в особенности обращает на себя внимания курган, носящий название «Каракопек» в переводе «Черная собака». Он лежит в верстах двух к северу от Карабулака, между двумя почти параллельно текущими речками Куручаем и Кенделенчаем. Курган, насыпанный из песка и глины, высотой около 50 метров, имеет вытянутую форму и седлообразную вершину (продольный диаметр ее более 40 метров) и издали производит такое впечатление как будто этот холм образован двумя стоящим рядом и слившимися между собою в последствии курганами». (16). Далее исследователь пишет: «Недалеко от Каракопек, в западном направлении лежит другой громадный курган, который хотя и уступает первому по высоте, но превосходит его по длине окружности (17).

Как видно, А.А.Ивановским Гаракепектепе и многие другие крупные холмы междуречья Гуручай и Кенделенчай, ошибочно были приняты как курганы. Такое же мнение о холме Гаракепектепе несколько ранее было высказано и Э.Реслером. К месту отметить, что в 60-70 годах прошлого столетия раскопками Г.С.Исмаилзаде было установлено, что Гаракепектепе уникальный многослойный хозяйственно-бытовой памятник огромного отрезка времени (18).



Следует также отметить, что в свое время А.А.Ивановским в изучаемой зоне, было отмечено несколько курганных полей. По сведениям исследователя по правому берегу реки Кенделенчая, на протяжении многих верст разбросана то группами из 10-15-20 штук, то в одиночку разной величины курганы (19). Особенно интересными для него явилось курганное поле расположенное вблизи Гаракепектепе. Благодаря, раскопкам А.А.Ивановского оно в настоящее время в археологии Азербайджана и Кавказа, известен под названием «Карабулакский могильник». В указанном погребальном поле А.А.Ивановским были раскопаны 5 курганов (20). Под двумя курганами были выявлены погребения в виде каменных ящиков. В двух же других курганах были прослежены следы кремации. Довольно важным оказался пятый курган, в погребальной яме которого были выявлены многочисленные и довольно разнообразные бронзовые изделия, богатая керамика и другие предметы характерные для позднего этапа эпохи бронзы и начало железного века. На основе этих артефактов курганы, исследованные А.А.Ивановским, долгое время считались памятниками вышеуказанных исторических эпох. Но в 1965 году в Гарабулагском некрополе Г.С.Исмаилзаде было выявлено разрушенное погребение эпохи средней бронзы (21). Таким образом, было установлено что, Гарабулагское погребальное поле начиная с среднебронзовой эпохи было некрополем многослойного поселения Гаракепектепе (22).

## ЛИТЕРАТУРА

1. Азярбайъан археолоэийасы (чохъилдлик), Ы ь., Баку, 2005.
2. Исмайълзадя Г.С. Гуручай вя Кюндялянчай вадисиндя гядим мядянийят изляри. Баку, 1981.
3. Гусейнов М.М. О результатах археологических раскопок в Азыхской пещере. Сборник статей - Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965; его же. Археология Азербайджана. Каменный век. Баку, 1975; его же. О палеолитической стоянке в пещере Таглар. МКА, т.ВЫЫЫ, Баку, 1973; его же. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 2010; Джафаров А.Г. Мустьерская культура Азербайджана. Баку, 1983; его же. Многослойная Тагларская мустьерская стоянка в Азербайджане. СА, 1978, № 4.
4. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.
5. Бакыханов А.А.Эцлцстани-Ирям. Баку, 1961, с.108-109.
6. Исмайълзадя Г.С. Тяхти-Тавузун сорабында. Азярбайъан археолоэийасы, 1999, № 3-4, с. 46-55.
7. Исмаилзаде Г.С. Гаракепектепе - сокровишница истории. Журн. «Ирс». Баку-Москва, № 6, 2006.
8. Гарабаънамяляр. Баку, 1989.
9. Исмаилзаде Г.С. Гаракепектепе древний памятник материальной культуры Азербайджана. Изв.АН Азерб ССР, 1969, № 1, с. 59-71.
10. Исмаилзаде Г.С. Роль немцев в становлении и развитии археологической науки в Азербайджане. Материалы конференции «Кавказские немцы на Кавказе до первой мировой войны». Баку, 2001, с. 295-298.
11. Там же, с. 297.
12. Мещанинов И.И. Ассирийская бусина из Азербайджана. ИООИА, вып.2., Баку, 1926, с.3-23; Его же. К вопросу об Ассирийской бусине из Ходжалинского могильника. ИООИА, вып.3, Баку, 1926, с. 7; Пассек Т.С. и Латынин Б.А. Ходжалинский курган № 11. ИООИА, вып.2, Баку, 1926, с. 58.
13. Мещанинов И.И. Ассирийская бусина из Азербайджана, с. 5.
14. Ивановский А.А. По Закавказью МАК, вып. ВЫ, Москва, 1911, с.89-120.
15. Там же, с. 143-152.
16. Там же, с. 148-150.
17. Там же, с. 151-154.
18. Исмаилзаде Г.С. Памятник тысячелетий. Журнал «Мирас», Ашгабад, 2005.
19. Ивановский А.А. По Закавказью, с. 154-160.
20. Там же, с. 161.
21. Исмаилзаде Г.С. Новые данные о Гарабулагском древнем могильнике. Изв. АН. Азерб. ССР, 1971, № 11-12, с. 95-99.
22. Там же, с.99.

## QARAKÖPƏKTƏPƏ ABİDƏSİ E.A.RESLER VƏ A.A.İVANOVSKİNİN TƏDQİQATLARI KONTEKSTİNDƏ

Gülnaz Abdullayeva

### Xülasə

**Açar sözlər: Abidə, kəşf, çayarası, kurqan, yaşayışı yeri.**

Bir əsrdən artıqdır ki, Fizuli rayonu ərazisində yerləşən və hazırda işğal altında olan Garaköpəktəpə abidəsi arxeologların diqqət mərkəzindədir. Möhtəşəm təpədən ibarət olan bu abidənin ilk tədqiqi həvəskar alman arxeologun E. Resler və Moskva İmperator Arxeoloji Cəmmiyətinin üzvü A. İvanovskinin adları ilə bağlıdır. XIX yüzilliyin sonlarında Garaköpəktəpədən arxeoloji axtarışlar aparən hər iki tədqiqatçı onun və ətrafındakı abidələri geniş təsvir etmişlər. Lakin onların hər ikisi səhf olaraq onu kurgan hesab etmişlər. 1965 –ci ildə Garaköpəktəpədə arxeoloji qazıntılara başlayan arxeoloq G. S. İsmayilzadə 30 il davam edən axtarışlarla bu abidənin çox təbəqəli yaşayış yeri olduğunu müəyyənləşdirmişdir.

## GARAKEPEKTEPE MONUMENT IN E.A.RESLER'S AND A.A.IVANOVSKY'S INVESTIGATION

Gulnaz Abdulayeva

### Summary

**Key words: monument, discover, kurgan, settlement, interfluve.**

Present article is dedicated to multy-layer monuments which are localized near by Fizuli district town. Monuments is present itself are huge top enough mountain. Owing by external appearance, Garakepek about XIX century laid attention by science researchers.

Amateur archaeologist E. Resler in 1895 year carried exploratory works on pointing monuments. Year later A. Ivanovsky as the member of Moscow Imperial Archaeology Commission, visited placement of this monuments and circumstantially described it. E.Resler and A.Ivanovsky informed these monuments as burial tumulus.

Wide ranging archaeological investigation commenced in 1965 year XX century by archaeologist G.Ismailzadeh determined that mountain Garakepektepe is present itself the remains.

## QARABAĞIN XRİSTİAN ABİDƏLƏRİNİN AZƏRBAYCANIN MADDİ-MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YERİ

Natiq Alışov

[alishov@rambler.ru](mailto:alishov@rambler.ru)

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Qarabağ, Ağoğlan, xristianlıq, Gəncəsər.**

Qafqaz Albaniyası siyasi və sosial-iqtisadi cəhətdən mərkəzləşdirilmiş dövlət olub yarandığı dövrdən (e. ə. IV) b. e. VIII əsrinə kimi burada müxtəlif dini dünya görüşlər bir-birini əvəzləmişdir. Xüsusən I əsrdə meydana gələn xristian dini dövrün ictimai-siyasi və mədəni proseslərinə daha çox təsir etməyə başlamışdır. IV əsrdə Bizansda imperiya ideologiyasına çevrilən xristianlıq az sonra Qafqaz Albaniyasında da dövlət dini səviyyəsinə qalxmışdır.

VIII əsrdə ərəb işğalları nəticəsində Qafqaz Albaniyası dövləti süquta uğrasa da, əhalinin bir hissəsi xüsusilə də, dağlıq və dağətəyi ərazidə yaşayanlar öz dinlərini qorumağa nail olmuşlar. Hakimiyyətdən devrilən Mehranilər sülaləsinin davamçıları Zəngəzur-Qarabağ bölgəsində Sünik, Arsax-Xaçın knyazlıqları vasitəsi ilə XIII-XIV əsrlərə kimi öz dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamışdılar. Bu ərazi XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin, XVI əsrdən isə Qarabağ bəylərbəyliyi adı ilə Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması nəticəsində burada Qarabağ xanlığı yaranmışdır.

IV əsrdə dövlət dininə çevrilən xristianlıq Qafqaz Albaniyasının sosial-siyasi həyatına təsirsiz ötürməmişdir. Regionun aparıcı dövlətlərindən olan Bizans, İran imperiyaları və Ərəb xilafəti həmin dövrdə Cənubi Qafqazı öz təsir dairələrinə salmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu siyasətin qurbanına çevrilmək istəməyən Alban çarları müstəqil alban kilsəsinin mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Məhz bu və digər səbəblərdən V əsrdə çağırılan Aquen kilsə məclisində xristian din xadimlərinə ölkənin ictimai siyasi proseslərini nəzarətdə saxlaması üçün hüquqi baza verən 21 maddədən ibarət qanun qəbul etmişdir. Bütün Qafqaz Albaniyası ərazisində xristian ibadətgahların tikilməsi yuxarıda qeyd olunan məqsədə xidmət etmişdir.

VIII əsrdə (705-ci il) alban dövlətçiliyinə ərəb xilafəti tərəfindən son qoyulsa da Qafqaz Albaniyasının dağlıq ərazisi olan Qarabağ bölgəsinin əhalisi XIX əsrin birinci yarısına qədər xristianlıq dinini qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Lakin XIX əsrdə Çar imperiyasının Cənubi Qafqazı işğalından sonra İran və Osmanlı imperialarında pərakəndə halda yaşayan erməniləri

bölgəyə köçürməsi nəticəsində yerli əhali dini və etnik assimilyasiyaya məruz qalmışdır. Bu siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq I əsrdən aftokefal (apostol mənşəli- N. A.) olan Alban apostol kilsəsi 1836-cı ildə ləğv edilərək, erməni katolikosluğuna tabe edilmişdir.

Bu tarixi faktla bağlı tanınmış rus tarixçi etnoqrafı V.L.Veliçkonun Alban xristianlığının mərkəzi olan Gəncəsərlə (Qandzasar) bağlı gətirdiyi sitatı maraqlıdır. O yazır ki, “XIX əsrə kimi ayrıca Avqan (Alban) yaxud da Qandzasar (Gəncəsər) katolikosu var idi, hansı ki, Üçmüədzin kilsəsi ilə rəqabət aparırdı, sonuncudan müstəqil idi. Üçmüədzin kilsəsi Alban patriarxını bir küncə sıxışdırdı, Qarabağ və Gəncənin işğalından sonra isə ləğv edildi” (1, 83-88).

Bütün bu bölgənin tam olaraq islamlaşmamağının ağır nəticəsi o olmuşdur ki, XIX əsrdən Qarabağa köçürülən ermənilər zaman keçdikcə alban abidələrinin onlara məxsusluğunu fikrini ortaya atmışlar. Səbəb kimi isə burada yaşayan əhalinin xristianlığın monofizit təriqətinə ibadət etmələri və müsəlman əhalinin tədricən bu abidələrə erməni kilsəsi kimi yanaşmalarını əsas gətirmişlər.

Lakin mənbələr bu faktın əksini göstərir, belə ki, M.Kalankatuklunun Alban tarixinin III kitabının III, IV və V fəsillərində göstərilir ki, VIII əsrin əvvəllərindən Ərəb xilafəti xristianlığın hakim olduğu diofizit təriqətli Bizans imperiyasının regionda mövqeyini zəiflətmək üçün alban katolikosu seçilən şəxsin erməni monofizit katolikosu tərəfindən təsdiq edilməsinə köməklik etmişdir (2-ci kitab, III fəsil, III, IV, V). Bu siyasətin qurbanına çevrilən Qarabağın diofizit alban əhalisi monofizitləşmiş və ibadət dili erməni dilinə (qarabara) çevrilmişdir. XIX əsrdə Qafqaza köçürülən ermənilərin assimilyasiya siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq ibadət dili qarabara olan xristian əhali tədricən gəlimə ermənilərlə qaynayıb qarışaraq öz milli kimliklərini itirmişlər.

Qarabağ bölgəsində xristian dininin öz aparıcı mövqeyini yuxarıda bəhs olunan dövr ərzində qoruyub saxlaması nəticəsində bu dinə məxsus saysız maddi mədəniyyət abidələri inşa edilmişdir. Belə abidələrdən biri Cənubi Qafqazda az sayda rast gəlinən və mütəxəssislər tərəfindən bütpərəst abidəsi kimi inşa edildiyi güman edilən, xristianlığın ilk çağlarından başlayaraq kilsə kimi istifadə edilən dairəvi məbədlərdir.

Qarabağ bölgəsinin Xocavənd rayonun ərazisində yerləşən dairəvi Moxranis məbədi D.A.Axundov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Moxranis məbədi özünə məxsus memarlığı ilə Cənubi Qafqazın digər dairəvi məbədlərindən fərqlənir. Binaın dairəvi silindrlı divarla və dörd nalvari absidlə çərçivələnmiş tetrakonx olması müəyyənləşdirilmişdir. Bu dörd absid arasında dayaqlararası dematerializasiyanı və ibadət zalının daha yaxşı akustik tərtibatını nəzərdə tutan nalvari taxça yerləşmişdir. Səcdəgah absidin

arkaaltı bünövrəsi bir neçə stilizə edilmiş dekorasiya ilə bəzədilmişdir. Bina barabanlı günbəzlə başa çatmışdır (3, s. 141-142). Kilsənin tikilmə tarixini müəllif VI əsrə aid edir. Müəllifin belə bir nəticəyə gəlməsinə səbəb Qafqaz Albaniyasının bütün dairəvi məbədlərinin daimi inkişafını izləməsi imkan vermişdir.

Belə ki, bu tip məbədlər Suriya ərazisindəki Bosra (VI əsr), Türkiyənin Ani şəhərindəki Qaqıkaşen (XI əsr), Azərbaycanın Qax rayonu ərazisində Ləkit (VII-VIII əsr), Gürcüstan ərazisindəki Bana (IX-X əsr), Ermənistanda Zvartnost (Göy mələklər) (4, s. 573) və İşxani (VII əsr) (5, s. 34), Qəbələ rayonun Böyük Əmilli kəndində, VIII əsrə aid edilən Kilsə dağ məbədləridir. D. A. Axundov “Qafqaz Albaniyasındakı dairəvi məbədlərin Ermənistan və Gürcüstanda inşa edilmiş dairəvi məbədlər üçün əsas baza rolunu oynadığını qeyd etmişdir” (3, s.141-142), (tablo 1, şəkil və plan 1-2).

Ağdam rayonunun ərazisində yerləşən Govurqala təpəsinin qərb yarımhissəsində R.M.Vahidov tərəfindən 1958-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntı zamanı ağ əhəng daşından tikilmiş xristian məbədinin qalıqları aşkar edilmişdir. Govurqala kilsəsi birnefli olub, şərq hissəsi apside ilə qurtaran böyük ibadət və yardımçı otaqlardan ibarət memarlıq kompleksidir. Müəllif tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirmişdir ki, otağın uzunluğu 11,95, eni 5,25 m, sahəsi isə 62,4 kv. m-dir. Məbədin şimal-şərq hissəsinə bitişik olan yardımçı otağın uzunluğu 6, eni isə 3,35 m, sahəsi isə 19,05 kv. m-dir. Otaqlar bir-biri ilə əlaqədar olmuşdur. Məbədin otaqlarının və mehrabın döşəməsi hamar formada yonulmuş, daşlarla örtülmüşdür. Bu daşların uzunluğu 0,6 – 1,1 sm-ə, eni 0,4 – 0,85 sm, qalınlığı isə 10-15 sm-ə qədərdir.

Qazıntılar zamanı məbədin dörd giriş qapısının olması müəyyən edilmişdir. Bunlardan ikisi cənub, üçüncüsü qərb divarında, dördüncüsü isə böyük otaqla kiçik otaq arasında yerləşmişdir. Yalnız kiçik otaqda aşkar edilmiş yarım dairəvi hamar yonulmuş daşa əsasən demək olar ki, qapı yerləri tağvari olmuşdur. Burada aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı əldə edilən tapıntıların müqayisəli təhlilinə əsasən tədqiqatçı abidəni VIII-X əsrlərə aid etmişdir (6, s. 167-181), (tablo 1, şəkil və plan 3-4).

R.Göyüşov tərəfindən Bərdə şəhəri ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üçnefli alban bazilikası aşkarlanaraq tədqiq edilmişdir. Qeyd edilən məbəddə aparılan tədqiqat nəticəsində “abidənin uzunluğunun 11 metr, eninin isə 6 metr, üç yarım dairəvi absidli və üçnefli bazilika formalı olduğu müəyyənləşdirilmişdir”. Tədqiqatçı 1,5 metr hündürlükdə salamat qalmış məbədin divarlarının müxtəlif ölçülü bişmiş kərpiclərdən, özülünün isə çaydaşından tikildiyini göstərmişdir. Xristian məbədləri üçün xarakterik qərb girişi orta nefə doğru istiqamətlənmişdir, döşəməsinə



kvadrat formalı bişmiş kərpiclər düzülmüşdür. Məbədin səcdəgah hissəsi kərpiclə hörülmüşdür.

Qazıntı zamanı məbədin VIII əsrin əvvəllərində baş vermiş güclü yanğın nəticəsində dağılması izlənmişdir” (7, s.88). VIII əsrdə baş vermiş yanğının Qafqaz Albaniyasında ərəb işğalları zamanı xristian əhaliyə qarşı aparılan siyasətinin açıq nümunəsidir. Alban tarixi əsərinin yuxarıda göstərilən III kitabının III, IV və V fəsillərində diofizit alban kilsəsinin monofizit erməni kilsəsinə tabe edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir (2 kitab, III fəsil, III, IV, V).

Rəşid Göyüşov məbədin mənbələrdə tez-tez xatırlanan və uzun müddət alban katolikoslarının iqamətgahı olmuş möhtəşəm Bərdə məbədi olduğunu hesab edir. Fəridə Məmmədova “Qafqaz Albaniyası və Albanlar kitabında, VIII-IX əsrlərdə Alban katolikosluğunun mərkəzi iqamətgahı Berdakurda (Qazax – N.A.) yerləşdiyini” qeyd etmişdir (8, s.555). Beləliklə tədqiqatçı tərəfindən göstərilən yanğının və tarixçi tərəfindən alban katolikosluğunun, qeyd olunan ərazidə fəaliyyətini davam etdirilməsinin səbəbləri arxeoloji qazıntıların verdiyi məlumatı bir daha təsdiq etmiş olur.

Ağcabədi rayonunun Təzəkənd yaşayış məntəqəsi yaxınlığında yerləşən bazilika 1969-cu ildə təsərrüfat işləri zamanı açılmışdır. Tədqiqatçısı R. Göyüşov olan abidə plan baxımından iki cüt sütundan ibarət olan üçnefli bazilika formasındadır. Abidənin uzunluğu 16,5 metr, eni isə 9,2 metrdir. Tədqiqatlar nəticəsində məbədin şərq tərəfində səcdəgah absidası və yanında keşiş cübbələrinin saxlandığı yer aşkarlanmışdır. Orta nefin eni 5 metr, yan neflərin eni isə 2,1 metr olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Səcdəgah absidası hər iki tərəfində olan, düzbucaqlı formalara malik keşiş cübbələrinin saxlandığı yerlər isə yandakı neflərdə başa çatmışdır. Bazilikanın içərisi bişmiş kərpiclərlə döşənmişdir. Qapı oyuğu qərb tərəfdə yerləşmişdir. Səcdəgah absidası nalşəkilli formaya malik olmuşdur. Bir-birindən 2 metrlik məsafədə yerləşən sütunlar çaydaşından inşa edilmişdir.

Bazilikanın səcdəgahının qarşı hissəsi təmizlənən zamanı aydın olmuşdur ki, səcdəgah neflərin döşəməsindən 45 santimetr ucada yerləşir. Müəllif bazilika ərazisində tapılmış saxsı material nümunələrinə əsasən abidəni V-VI əsrə aid etmişdir (7, s. 86-87), (tablo 1, plan 5).

Zəngilan rayonunun Şərifan kəndi ərazisində yerləşən memarlıq abidəsi öz quruluşu etibarlı ilə Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində xüsusi yerlərdən birini tutur. Bu abidənin tədqiqatı 1949-cu ildə Niyazi Rzayev tərəfindən aparılmışdır. Abidə xaricdən və daxildən təmiz yonulmuş əhəng daşından düzəldilmişdir. Planı xaricdən kvadrat formalı olsa da daxildən, dörd tərəfə yönələn artırmalarla oxvari tağlarla örtülmüşdür. Abidənin üst örtüyünün salamat qalan hissələrinə əsasən tədqiqatçı onun iki qat günbəzə malik olduğunu göstərmişdir. Onların arası çaydaşları və yüngül olsun deyər

bütöv saxsı küplərlə doldurulmuş və əhəng məhlulu ilə bərkidilməsi müəyyən edilmişdir (9, s.335-341). Tədqiqatçının yuxarıda günbəzlə bağlı gətirdiyi faktlar əksər xristian kilsələri üçün xarakterikdir. Belə ki, günbəzin yüngüllüyünü və daxili akustikanın gücəndirilməsi üçün çaydaşlarının arasına küplərin ağzı üstə yerləşdirilməsi faktına Qafqaz Albaniyasının xristian kilsələrində rast gəlinmişdir. Buna nümunə kimi Oğuz rayonundakı, Müqəddəs Yelisey və Gədəbəy rayonundakı Pir-Cavanşir, Qax rayonundakı Güllük, Zaqatala rayonundakı Paşan kilsələrini göstərmək olar (tablo 1, şəkil 6), (tablo 2, şəkil 1).

Binanın daxilində xam torpağa qədər aparılan qazıntı zamanı heç bir qəbirə təsadüf edilmədiyindən N. Rzayev bu abidəni ibadətqah məbəd hesab etmişdir. Abidə ətrafında aparılan qazıntı işləri vaxtilə abidə ətrafında yaşayış yerlərinin, yardımçı binaların mövcudluğunu göstərmişdir. Müəllif qeyd edir ki, “Müəyyən dini məqsədlər üçün istifadə edilən ibadətqahın qəbirüstü tikinti olmadığına baxmayaraq, onlar həcm-planlaşma kompozisiyalarına və memarlıq – konstruktiv quruluşuna görə türbələrdən az fərqlənirlər” (9, s. 335-341).

Tədqiqatçının yuxarıda göstərdiyi faktlardan belə bir nəticə əldə etmək olar ki, bu abidə müəyyən dini ayinlərin icrasını həyata keçirmək üçün tikilmişdir. Abidənin yerləşdiyi coğrafi məkana diqqət çəkəndə aydın olur ki, vaxtı ilə bu ərazilərdə olmuş çox saylı xristian dini abidələri islamın yayılmasından sonra da fəaliyyətini davam etdirmişdir. Memarlıq plan quruluşuna görə abidə xaçvari kilsələrə daha yaxındır (tablo 2, plan 2).

Amaras monastırı indiyədək bir çox tarixçi, memar və arxeoloqların tədqiqat obyektinə olmuşdur. Xocavənd rayonu, Cütçü kəndində yerləşən Amaras monastırının şərq divarları boyunca 1968-ci ildə R. Göyüşov tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində, abidənin üç tikinti dövrü müəyyən edilmişdir. Birinci tikinti dövrü IV əsrin əvvəllərinə, ikinci tikinti dövrü X əsrə, üçüncü tikinti dövrü isə XIX əsrə aid olmuşdur. Məbəd bazilika formasında olub, uzunluğu 15,9 m, eni isə 11 metrdir. Məbəd diametri 1,1 x 1,1 metr ölçüdə hər iki tərəfdən iki olmaq şərti ilə dörd, dörd künc daşdan hörülmüş sütunlarla üç nefə bölünmüşdür (10, s.53-57). Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində monastır kompleksinin (uzunluğu 23, eni 13,33 metr) yeraltı Müqəddəs Qriqoris sərdabəsindən, yaşayış və təsərrüfat tikililərindən və daşdan tikilmiş qala divarından ibarət olması dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatçının apardığı memarlıq ölçüləri nəticəsində məbədin daxilindəki mərkəzi nefin daha hündür çatma tağlı olması, şərq tərəfdən yarım-günbəzlə tamamlanması, bir qədər qaldırılmış səcdəqah absidası ilə başa çatdığı müəyyənləşdirmişdir. Daxilindəki iki yan neflərin isə ensiz olmaqla, kiçik otaqlarla (keşiş kübbəxanaları ilə - N.A.) başa çatması və silindrik

tağlarla örtülməsi qeydə alınmışdır. Tədqiqatçı apardığı araşdırmalar nəticəsində daxili divarların freskalarla bəzədilməsini, monastırın yuxarıdan nal formalı 10 pəncərə vasitəsi ilə işıqlandırılmasını və monastırın içərisinin kvadrat daşlarla döşənməsini müəyyən etmişdir (7, s.89).

Məbədin xarici üzünün yaxşı cilalanmış daş bloklarla üzlənməsi, girişin qərb divarında olmaqla qoşaçatlı dam örtüyünün qərbində çadır örtüklü, altısütunlu kiçik zəng qülləsinin mövcudluğu və şimal tağ üzərində xaç həkk edildiyi qeydə alınmışdır. Arxeoloji qazıntıların verdiyi materiallar tədqiqatçıya bazilika formalı məbədin VII sonu VIII əvvəllərində inşa edildiyini deməyə imkan verir (7, s. 89), (tablo 2, şəkil və plan 3,4).

Gəncəsər monastırı Ağdərə rayonu, Vəngli kəndində Xaçın knyazı Həsən Cəlal tərəfindən 1216-1238-ci illərdə tikilmiş xristian alban monastırındır. Monastır Xaçınçayının sol sahilində yerləşərək XIII əsrdən XIX əsrə kimi aftokefal Alban həvari kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı olmuşdur. Bu məbədin divarında olan daş üzərindəki epigrafik yazıdan məlum olur ki, abidə “yüksək və böyük Arsax ölkəsinin hökmdarı, Alban geniş vilayətinin çarı, Böyük Həsənin nəvəsi, Vaxtanqın oğlu, Həsən Cəlal Dövlə və anası Xorişə Xatun tərəfindən 1216-1238-ci illərdə inşa edilmişdir”. Həsən Cəlalin nəslindən olan bir çox alban din xadimləri bu məbəd kompleksinin ərazisində dəfn olunmuşlar (11, s.151).

Bu abidənin memarlıq xüsusiyyətləri Kamil Məmmədzadə tərəfindən verilmişdir. “Gəncəsər abidəsinə hündür qala divarları ilə əhatə olunmuş baş kilsə, ona bitişik dörd maillli dam örtüyündən ibarət məbəd binası və qala divarlarının içəri üzündən hörülmüş tikililər daxildir. Baş kilsənin xaçşəkilli günbəz kompozisiyası, 16 küncü günbəz barabanı və onun üzərində yüksələn çətir formalı piramidaşəkilli daş günbəz örtüyü alban dindarlarının son iqamətgahına xüsusi əzəmət və gözəllik verir. Şimal və Şərq arasında bir metr hündürlüyündə apsid (yarım qövsvari çıxıntı) yerləşdirilmişdir. Aşağı küncələrdə bir neçə yüksəkliklərdə rahiblər (durması, dayanması) üçün xoranilər tikilmişdir” (12, s.3-8).

G.Məmmədova isə abidənin şərq və qərb fasadlarından fərqli olaraq şimal və cənub fasadlarının memarlıq həlli, eyniliyini göstərmiş və onların hər birinin beş tağla bəzədildiyini, ortadakı ən hündür tağın isə profilli xaçla tamamlandığını qeyd etmişdir (13, s.123-124).

Erməni katolikosunun intriqasından sonra 1836-cı ildə Rusiya Sinodunun qərarı ilə Alban katolikosluğu ləğv edilərək onun tabeliyində olan bütün əmlakı erməni qriqoriyan kilsəsinə təbə edildi. Diofizit təriqətinə malik olanları isə gürcü provaslav dininə keçirdilər. 1909-1910-cu ildə Rusiya Sinodunun qərarı ilə Üçmüədzin və erməni qriqorian kilsəsinə icazə verildi ki, dini yeparxiyanın tabeliyində olan köhnə sənədləri ləğv etsin. Bundan istifadə edən erməni qriqoriyan kilsəsi həqiqətən də lazımsız sənədlərlə

birgə alban kilsəsinə məxsus olan bütün arxiv materiallarını da məhv etmişdir (1, s. 83-88), (tablo 2, şəkil 5,6), (tablo 3, plan 1).

V-VI əsrlərdə əsası qoyulan Ağoğlan monastırı, Laçın rayonundakı Ağoğlan çayının sahilində yerləşir. Ağoğlan plan baxımından üç nefli olub kifayət qədər böyük ölçülərə malikdir. Onun uzunluğu 25, eni isə 12,5 metrdir. Kvadrat formalı səkkiz dayaq sütununun - pylonların iki sırası binanın daxili məkanını üç hissəyə bölür.

Ortada olan mərkəzi dörd metrlik nef yanlarda yerləşən 2 metrlik ensiz neflərdən iki dəfə böyükdür. Orta hissənin hündürlüyü 17, yan hissələrin hündürlüyü isə 11,5 metrdir. İbadət zalının bütün nefləri silindrik formalı tağlarla örtülmüşdür (14, s. 308-310).

Məbədin daxili divarları yonulmuş iri, qara daşlarla üzlənmişdir. Şimal divarında freska rəsmləri qalmışdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, qriqoriyan monofizit kilsəsi, katolikos Movsesin VI əsrin ikinci yarısından verdiyi məşhur qərarı ilə məbədlər üzərinə rəsmlərin çəkilməsinə icazə verməmişdir. Freska rəssamlığı yalnız geniş şəkildə X əsrdə yayılmağa başladı. Qafqazda ilk orta əsrlərdə freska rəsmlərin olması abidənin xalkidonçuluğa (diofizitliyə) məxsusluğunu göstəricisidir (7, s. 55-57), (tablo 3, şəkil 2-3, plan 4).

R. Göyüşov tərəfindən tədqiqatı aparılan daha bir xristian abidəsi Tərtər dərəsində Kəlbəcər rayonunun mərkəzindən bir qədər aralıda Vəng kəndinin ərazisində tikilmiş Xotavəng monastırıdır. Əfsanəyə görə, məbəd apostol Fadeyin şagirdi Dadın şərəfinə tikilmişdir. Müəllif abidənin aşağıdakı təsvirlərini vermişdir. “Böyük bir kompleksdən ibarət olan bu abidə baş kilsədən bir necə bazilikadan, təsərrüfat və yaşayış binalarından, tövlə və sövmələrlə bərabər geniş ərazini əhatə edən qala divarlarından ibarətdir” (15, s.65-66). R. Göyüşovun Qafqaz Albaniyasında xristianlıq əsərində isə “Məbədin daxili sütunları olmayan uzun zaldan ibarət olduğu, məbədin uzunluğu 16,2 metr, eni 5,8 metr təşkil etdiyi qeyd edilmişdir. Tədqiqatçı tərəfindən aparılan memarlıq ölçmələri zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, zəmin şərq hissəsi yarım dairəvi absida ilə yekunlaşır. Səcdəgah absidasının hər iki tərəfində keşiş cübbələrinin saxlandığı dairəvi yerlər vardır.

Tədqiqatçı inşaat texnikasını və inşaat materiallarının öyrənilməsi ilə cübbəxanaların inşasının məbədin inşasından sonra aparılması aydınlaşdırmışdır. Cübbələrə girişin səcdəgah absidasında olması, ilk dəfə Alban memarlığında təsadüf edildiyi aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı bunu əvvəllər tikilmiş məbədin ümumi planının memarlara qapını ibadət zalından qoymaq imkanı yaratmadığından qapı cübbələrin saxlandığı yerdən səcdəgah absidası istiqamətində açılması ilə əlaqələndirmişdir. Soldakı cübbə yerinin tədqiqi zamanı tavanda olan XIII əsrdə monastırın baş keşişi Ter-Atanasın yazısına əsasən müəllif belə bir fikrə gəlmişdir ki, məhz yazı müəllifi qədim bazilikaya birləşmiş cübbə yerlərinin qurucusu olmuşdur (7, s. 86).

Müəllifin apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış saxsı məmulatları abidəni VI-VII əsrlərə aid etməyə imkan vermişdir. Müəllif göstərirdi ki, XIII əsrdə yenidən qurma zamanı qədim kilsənin sərdabəsini saxlamaq mümkün olmuş, faktiki olaraq kilsə əvvəlki salamat qalmış səcdəgah apsidasının üzərində qurulmuşdur.

Qarabağ ərazisində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində ilk xristianlıq üçün xarakterik olan mağara məbədlərə rast gəlinmişdir. Belə məbədlərdən Ağdam-Ağdərə şose yolunun sağ tərəfində, Xaçınçayın sağ sahilində, Kiçik Qafqazın cənub-şərq qollarının birində yerləşən Beşiklidağ mağarasıdır. R.Göyüşovun tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, “bu mağara süni sürətdə düzəldilmiş, çayın səthindən təxminən 500 m yüksəklikdə xüsusi mehrabı olan kilsədir”. Tədqiqatçı göstərir ki, burada “müqəddəslərin dəfn edilməsi üçün qəbiristanlıq, ibadətçilərin istirahəti üçün gözəl meydança vardır”. Tədqiqatçı müəyyən etmişdir ki, “sal qayada tunel formasında yonularaq düzəldilmiş kilsədə mehrab adı kilsələrdə olduğu kimi, baş tərəfdə deyil yanda olması, qibləgahı çəşdirməməyə üçün qəsdən kilsənin qərb hissəsində təxminən 7 x 5 m ölçüdə daş yonularaq xüsusi meydança hazırlanmışdır”. Ətraf ərazilərdə tədqiqatçı tərəfindən aparılan tədqiqatlar mağarada 50-60 sm diametrində qərbdən gələn təhlükəni izləmək üçün deşik açılması və kilsədən bir qədər aşağıda sal qaya üzərində üstü daşdan düzəldilmiş qapaqla örtülən qəbiristanlıq salındığı müəyyən edilmişdir (16, s. 59-60).

Qarabağ ərazisində mövcud olan Arzu xatun, Müqəddəs Yelisey, Böyük Aran, Baş kilsə, Xatirəvəng, Xudavəng və Qırmızı kilsə kimi adları sadalanmaqla bitməyən yüzrlərlə kilsə və monastırlar mövcuddur. Hal-hazırda erməni işğalı altında olan Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyətinə daxil olan məbəd, kilsə və monastırlar bərpa edilərək dünya ictimaiyyətinə erməni abidələri kimi təqdim olunur. Buna nümunə kimi işğal edilmiş Laçın rayonu ərazisində yerləşən Ağoğlan abidəsini göstərmək olar. Ermənistan 1992-ci ildə bu əraziləri işğal etdikdən sonra Ağoğlan qəsri təmir etmək adı altında abidənin divarları üzərində olan bir neçə daş yazılar, eləcə də xeyli sayda alban dövrünə məxsus ornament və simvolları ya tamamilə silmiş, ya da formaları dəyişdirilmişdir.

Elektron resurslardan əldə edilmiş məlumatlara əsasən 2006-cı ildə ABŞ-ın Kaliforniya ştatından əldə edilmiş ianələr hesabına ermənilər bu abidəni ikinci dəfə təmir etdirmək bəhanəsi ilə abidənin divarlarının müxtəlif yerlərinə, bu abidənin guya xristianlığın erməni (qriqoryan) məzhəbinə məxsusluğunu göstərən 26 yazı lövhəsi yerləşdirmişlər. Kompleksin ümumi giriş qapısının önündə İrəvandan gətirilən qırmızı bazalt daşdan yonulmuş xaçdaşlar basdırmış, binanın fasadını söküb dəyişərək kirəmit və dəmirlə əvəzləmişlər. Ermənilərin bu saxtakarlığı nəticəsində abidə divarları üzə-

rində göstərilən tarixindən və öz orijinal interyerindən və baxanları heyran qoyan əzəli gözəlliyindən də məhrum olub. İşğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinə qarşı əsl soyqırımını həyata keçirən ermənilər Ağoğlan qəsrini də hədəfə alıblar. Ermənistan hökumətinin tapşırığı ilə erməni yepiskoplar İrəvan şəhərində 2007-ci ildə öz daxili qərarı ilə bu abidəyə erməni qriqoryan kilsəsi statusu verilmişdir. Yuxarıda göstərilən faktlar digər alban abidələrinə də tətbiq edilməkdədir (17), (tablo 3, səkil 5-6).

Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyətinə daxil olan xristian abidələri nə qədər saxtalaşdırılsa da, tarixi faktları özündə saxlayır. Tədqiq edilən bütün arxeoloji və yazılı mənbələr bu regionda olan bütün tarixi abidələrin yeganə varisinin Azərbaycan olduğunu göstərir. Bu nöqtəyi-nəzərdən hal hazırda işğal altında olan və Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinə daxil olan bütün tarixi abidələr saxtalaşdırmanın qurbanına çevrilmişdir. Tarixi abidələr zamanın məhsulu olduğundan müasir dövrdə ona edilən əlavələrin yamaq olaraq qaldığını unutmaz.

## ƏDƏBİYYAT:

1. Геюшев Р. В., Ахадов А. Гандзасарский монастырь –албанский памятник // «Возрождение» - общественно-политический журнал, 1991, № 3.
2. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Z.Bunyardovun redaktəsi ilə. Bakı, 2006.
3. Ахундов Д. А. О круглых в плане храмах Кавказской Албании // Археологические и Этнографические изыскания в Азербайджане (1985 г.) Баку, 1986.
4. Ваидов Р. М., Мамедзаде К. М., Гулиев Н. М. // Новый памятник архитектуры Кавказской Албании. Археологические открытия. Москва, 1971.
5. Мамедзаде К. М. Строительное искусство Азербайджана. Баку, 1983.
6. Vahidov R. M. Govurqala arxeoloji qazıntıları. // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, VI cild. Bakı, 1965.
7. Геюшев Р. Б. Христианство Кавказской Албания. Баку, 1984.
8. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.
9. Rzayev N. Şərifan kəndindəki memarlıq abidəsi haqqında // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, VII cild. Bakı, 1973.
10. Göyüşov R. B. Amaras Ağoğlan. Bakı, 1975.
11. Орбели И. А. Избранные труды. // Гасан Джалал, Князь Хаченский. Ереван, 1963.
12. Мамедзаде К. М. Архитектура Гандзасарского монастыря. Баку, 1986.
13. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, 2004.
14. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), II cild. Bakı, 2007.
15. Göyüşov R.B. Xotavəng məbədi və onun yazılarına dair // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1972, № 3
16. Göyüşov R. B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993.
17. <http://www.mainboard24.com/azerbaycan-tarixi-ve-cografiyasi/363533-ermenilerin-lacin-yalani-foto.html>

## **CHRISTIAN MONUMENTS OF KARABAKH AND THEIR PLACE IN MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN**

**Natig Alishov**

### **Summary**

**Key words: Caucasian Albania, Karabakh, Aghoghlan, Christianity, Ganjasar.**

In this article it is told about the history of material culture Garabagh region which is under the Armenian occupation and about the Christian monuments which are the part of its material culture. There has also been given a great place to the Christian monuments which were built after the spread of Christianity in Caucasian Albania and the generalization of the results of the architectural and archaeological studies conducted over some of these monuments.

In addition, there has been mentioned the falsification made by the Armenians over the Christian monuments which are in the territories occupied by the Armenians and their present state has been reviewed. The author has proved with the historical facts that the monuments which are located in the occupied territories of Garabagh region does not belong to the Armenians.

## **ХРИСТИАНСКИЕ ПАМЯТНИКИ ГАРАБАХА И ИХ МЕСТО В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

**Натиг Алышов**

### **Резюме**

**Ключевые слова: Кавказская Албания, Гарабах, Агоглан, христианство, Гянджасар.**

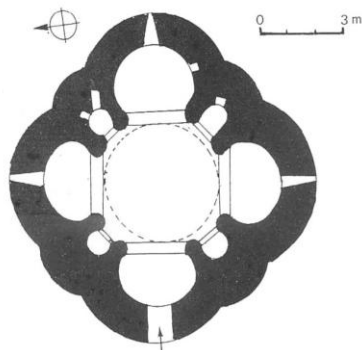
В статье рассматривается история материальной культуры Гарабаха, в том числе история развития христианской архитектуры Азербайджана. Уделяется особое внимание христианским церквям, которые были построены в Кавказской Албании после распространения христианства. Обобщены результаты архитектурных и археологических исследований, проведенных на некоторых из этих памятниках.

Кроме того, критикуется фальсификация армянскими учёными история создания и принадлежности христианских памятников. Автор на основании исторических фактов доказал несостоятельность идеи о принадлежности памятников, расположенных на оккупированных территориях Гарабахского региона, армянам.

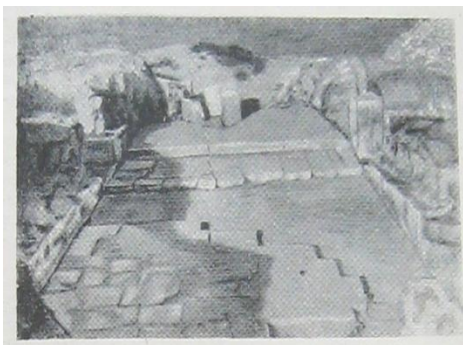
Tablo 1.



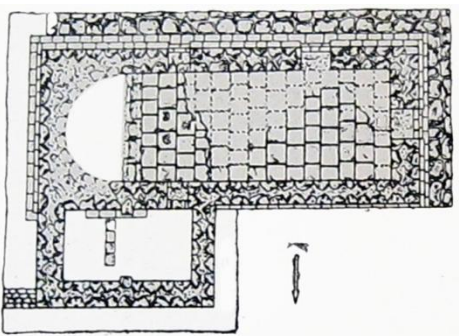
1.



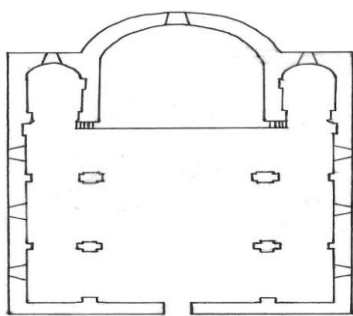
2.



3.



4.



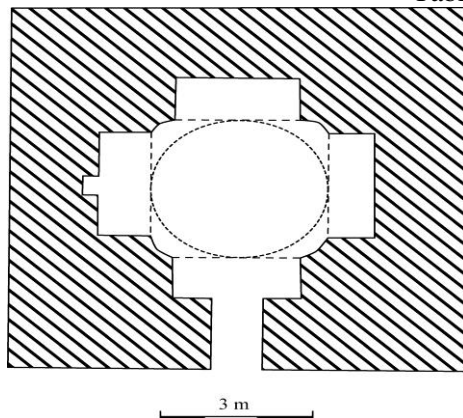
5.



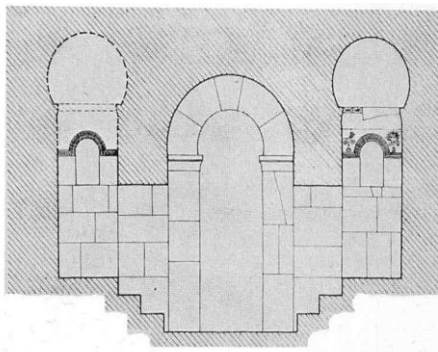
6.



Tablo 2.



1. 2.



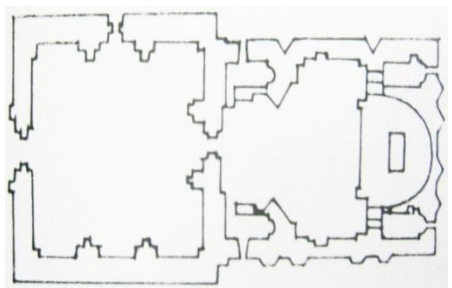
3. 4.



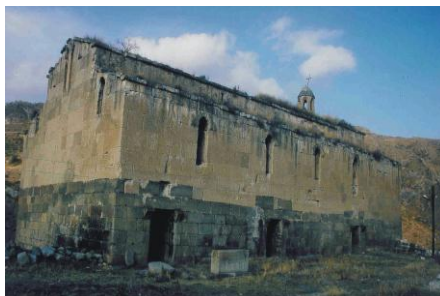
5.

6.

Tablo 3



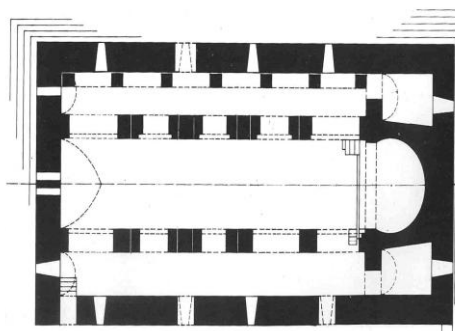
1.



2.



3.



4.



5.



6.

### **Tabloların şəkilaltı yazısı.**

#### **Tablo 1.**

1. Мохранис məbədi. Вєрпа, G.Məmmədova // Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чаşıođlu, 2004, с. 76.
2. Мохранис məbədi. Plan, Annegret Plontke-Luning // Раннехристианская архитектура Кавказа. Развитие христианского церковного здания Лазика, Иберии, Армении, Албании и окраин в IV-VII вв. Вена, 2007 (на нем. яз., табло 155).
3. Govur qala məbədi. Şəkil, R.M.Vahidov // R.M.Vahidov Govurqala arxeoloji qazıntıları. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, VI cild. Bakı, 1965, s.171.
- 4 Govur qala məbədi. Plan, R.M.Vahidov // R.M.Vahidov Govurqala arxeoloji qazıntıları. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti VI cild. Bakı, 1965, s. 169.
5. Təzəkənd məbədi. Plan, R.B.Göyüşov // Р.Б.Гөюшев. Христианство Кавказской Албании. Баку, 1984, с. 87.
6. Akustik küp. Paşan məbədi, Zaqatala rayonu. Şəkil müəllifindir.

#### **Tablo 2.**

1. Akustik küp. Müqəddəs Yelisey məbədi, Oğuz rayonu. Şəkil müəllifindir.
2. Şərifan məbədi. Plan Niyazi Rzayev // N.Rzayev. Şərifan kəndindəki memarlıq abidəsi haqqında. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VII cild. Bakı, 1973, s. 336.
3. Amaras məbədi. Şəkil, [http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Amaras\\_2.jpg](http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Amaras_2.jpg)
4. Amaras məbədi. Plan, Annegret Plontke-Luning: Раннехристианская архитектура Кавказа. Развитие христианского церковного здания Лазика, Иберии, Армении, Албании и окраин IV-VII вв. Вена, 2007 (на нем. яз.), табло 12.
5. Gəncəsər məbədi. Şəkil, işğaldan əvvəl. Mənbə elektron resurs, [http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Qandsazar\\_monastırı.jpg](http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Qandsazar_monastırı.jpg)
6. Gəncəsər məbədi. Şəkil işğaldan sonra. Mənbə elektron resurs, [http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Gəncəsər\\_məbədi\\_2009.jpg](http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Gəncəsər_məbədi_2009.jpg)

#### **Tablo 3.**

- 1.Gəncəsər məbədi. Planı, K.M.Məmmədzadə // K.M.Мамедзаде. Архитектура Гандзасарского монастыря. Баку, 1986, с., 5.
2. Ađođlan məbədi (xarici görünüşü). Şəkil 1996-cı il. Annegret Plontke-Luning: Раннехристианская архитектура Кавказа. Развитие христианского церковного здания Лазика, Иберии, Армении, Албании и окраин в IV-VII вв. Вена, 2007 (на нем. яз.) табло 72.
3. Ađođlan məbədi (daxili görünüşü). Şəkil 1996-cı il. Annegret Plontke-Luning: Раннехристианская архитектура Кавказа. Развитие христианского церковного здания Лазика, Иберии, Армении, Албании и окраин в IV-VII вв. Вена, 2007 (на нем. яз.), табло 72.
4. Ađođlan məbədi. Plan, Annegret Plontke-Luning: Раннехристианская архитектура Кавказа. Развитие христианского церковного здания Лазика,

Иберии, Армении, Албании и окраин в IV-VII вв. Вена, 2007 (на нем. яз, табло 71).

5. Ağođlan məbədinin xarici üzü işğaldan sonra.

[http://az.wikipedia.org/wiki/Ađođlan\\_monastırı](http://az.wikipedia.org/wiki/Ađođlan_monastırı)

6. Ağođlan məbədinin daxili, işğaldan sonra.

<http://az.wikipedia.org/wiki/Şəkil:Cicernavank3.jpeg>

## ORDUBAD ŞƏHƏRİ TƏKEŞİYİ MƏSCİDİNİN TAXTA ÜZƏRİNDƏKİ TƏMİR KİTABƏSİ

Afaq Quluzadə

[afaq-quluzade@mail.ru](mailto:afaq-quluzade@mail.ru)

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi, təmir kitabəsi, Aşağı Ambaras, Ordubad rayonu Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, xəttat Həsən Molla Xan Məhəmməd oğlu Ordubadi.**

Orta əsrlərdə bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi, Azərbaycanın sosial-dini həyatında böyük rol oynayan məscidlərin, əsasən, qapısı üzərində ərəb və fars dillərində həkk edilən daş kitabələr qoyulurdu. Bunlar məscidlərin inşası, yaxud təmir etdirilməsi barədə məlumat verməklə yanaşı, bəzi hallarda sifarişçinin, usta və ya həkkakın adlarını özündə əks etdirir. Bu kitabələrin tədqiqi tariximizin müəyyən bir dönməində bəzi məsələlərin – sosial-dini, peşə və s. ilə bağlı terminlərin araşdırılması, kitabələrin xətt xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün vacibdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının, Dövlət tərəfindən qoruq elan edilən Ordubad şəhərində orta əsrlərdə tikilən məscid binalarının bir çoxu dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Onların bəzisi bu gün də fəaliyyət göstərir.

İ.Şopen XIX əsrin 30-cu illərində Ordubadda altı böyük və iyirmi beş kiçik məscid olduğunu bildirir (1, 482). Həmin əsrin ortalarında verilən digər məlumata görə, məscidlərin sayı altmış üç olub (2, 481).

Böyük məscidlərdən biri də Təkeşiyi məscididir. Maraqlıdır ki, bu məscidə yerli əhali tərəfindən Yəhya bəy məscidi və bəzən Eşikağası məscidi deyilir. Şəhərdəki məscidlərin bir çoxunun təsviri və plan quruluşu alim – memarlarımız tərəfindən verilsə də Təkeşiyi məscidinin adına bu əsərlərdə rast gəlinmir.

Məlumdur ki, Ordubad rayonunun epigrafik abidələri XIX əsrin ortalarından başlayaraq tədqiq edilir. Çap etdirilən abidələr sırasında Təkeşiyi məscidinin kitabəsinə təsadüf edilməsə də, şəhərin mərkəzində yerləşən bu abidə tədqiqatçıların nəzərindən yayınmışdır. 1926-1927-ci illərdə Naxçıvanın tarixi abidələrini qeydə almaq və sistemli şəkildə tədqiq etmək üçün buraya Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti və Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin birgə ekspedisiyası göndərilir. Ekspedisiyanın üzvü V.M.Sisoyev bu səfərlərin nəticələri barədə hesabatı ATTC-nin “Xəbərləri”ndə çap etdirir. Burada həm də Ordubad şəhərinin qədim məscidlərindən bəhs edən V.M.Sisoyev yazırdı: “Baş məsciddən (burada Came məscidi nəzərdə tutulur – A.Q.) iki kvartal (məhəllə) aşağıda, Ambaras

küçəsində köhnə məscid var, amma çox sadədir (ev-otaq). Girişdə üzərində kitabə olan sarımtıl mərmərdən qəbirüstü lövhə var. Girişin yan tərəflərinə Quran yazısı olan iki mərmər lövhə bərkidilib.

Bundan aşağıda – Kiçik Ambaras məscidi yerləşir. Ondan aşağıda sadə Kürdətal məscidi yerləşir; mehrabının altında h. 1231 tarixi yazılıb. Qalanın yaxınlığında isə Yuxarı Ambaras məscidi yerləşir” (3, 141).

Ordubad rayonunun tarixi-iqtisadi oçerkini işıqlandıran Ə.Fərəcov şəhərin mərkəzində, Şərq üslubunda olan çatmatağlı, gümbəzli örtülü bazar və bazarın qurtaracağında – Aşağı Ambaras meydanında qədim hamam, məscid və karvansara olduğunu bildirir (4, 73, 91). O da nədənsə, V.M.Sısoyev kimi bu məscidin adını qeyd etməmişdir.

Şəhərin memarlıq abidələrinin – kəhrizlərin, tarixi əhəmiyyət daşıyan qədim yaşayış evlərinin, mədrəsə, hamam, xüsusilə məscidlərin daha dolğun təsvirini, plan quruluşunu tədqiq edən R.Salayeva da Təkeşiyi məscidinin adını yazmır (5).

Məscidin geniş bir salondan ibarət olan binası şəhərin əsas məscidi sayılan Came məscidindən bir qədər aralıda yerləşir. Onun giriş qapısının hər iki yan tərəfinə mərmər sənduqə hörülmüşdür. Səthləri çox incə nəbati naxışlarla işlənmiş sənduqələrdən birinin sol, digərinin sağ tərəfi, eyni zamanda yuxarı və aşağı tərəfləri hörgüdə qalıb. Üzərində və görünən yan tərəflərində Quran ayələri yazılmışdır. Sağ tərəfdəki sənduqə üzərində IX əsrdə yaşamış ərəb şairi Əbu-l-Ətahiyyənin yaradıcılığından bir beyt həkk edilmişdir; mərhumların adı və vəfatı tarixi isə hörgünün içərisində qaldığından oxunmayıb.

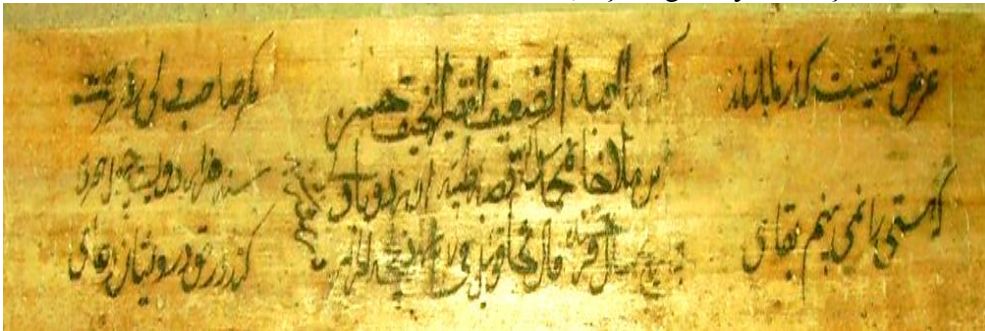
Məscidin giriş qapısının üstündə qoyulan mərmər lövhədə fars dilində nəstəliq xətti ilə nəzmlə məscidin h.1241-ci (1825-1826) ildə bərpa edilməsini bildirən kitabə həkk edilib. V.M.Sısoyev bu kitabəni yanlış olaraq qəbirüstü lövhə adlandırır. Kitabə M.S.Nemət tərəfindən 2001-ci ildə nəşr etdirilmiş və məscidin “Təkeşiyi” adı burada qeyd edilmişdir (6, 105-106).

1977-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 10 avqust 280 sayılı qərarı ilə Ordubad şəhərinin qədim hissəsi qoruq elan edildi. Şəhərin tarixi-memarlıq cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilən abidələrinin təmiri və bərpası layihəsi hazırlandı.

Arxeoloji qazıntılar, yaxud tarixi abidələrin təmir və bərpası zamanı yeni, əvvəllər tədqiq edilməyən kitabələr də aşkara çıxarılır. Təkeşiyi məscidi təmir edilərkən tavandakı pərdilərdən biri üzərində kitabə aşkar edilir və bu taxta parçası Ordubad Tarix-diyarşünaslıq muzeyinə təhvil verilir. Bu bərədə muzeyin direktoru Vilayət Bağirov “Ordubadımız, tariximiz” adlı kitabında yazır: ”Ordubadda, onun kəndlərində bu yurdun tarixinə aid çoxlu yazı, abidə vardır. Bu cür yazılara, əsasən məscidlərin damlarına qoyulmuş pərdilərdə, divarlarda, qəbir daşlarında, çinarın gövdə qalıqları arasında və

s. yerlərdə rast gəlmək olar. Təkeşiyyə məscidinin tarixinə aid yazılı pərdilər Ordubad Tarix-diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır” (7, 58).

Biz 2007-ci ildə həmin kitabənin məzmunu haqqında qısa məlumat vermişik (8, 117-119). Kitabə ensiz taxta parçası üzərində qara rəngli mürəkkəblə iki dildə - ərəb və fars dillərində, üç cərgədə yazılmışdır.



Təkeşiyyə məscidinin taxta üzərindəki kitabəsi

I və III cərgələrdəki kitabələr fars dilində olub, Səədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindən götürülmüş iki beytdən ibarətdir:

Beytin sətri tərcüməsi:

Məqsəd özümüzdən sonra bir iz qoymaqdır

Ki, varlıqda əbədilik görmürəm.

Beytin bədii tərcüməsi Məmmədəğa Soltana aiddir:

Bir xəyal qalacaq bizdən yadigar,

Varlıqsa yox olub gedəcək həməm (9, 22; 10, 32 ).

III cərgədəki beyt:

Beytin sətri tərcüməsi:

Bəlkə bir gün bir müdrik rəhmlə

Edər dərvişlərin haqqına dua.

Beyti Məmmədəğa Sultan bədii tərcümə etmişdir:

Bəlkə bir xeyirxah biz yazıqları,

Rəhmətlə xatırlar dua edərkən (9, 22; 10, 32).

“Dərvişləri” sözü “Gülüstan” əsərinin tərcüməsində “yazıqları” şəklində verilir. Sözün “kasıb”, “sadə”, “təvazökar insan” mənaları da var.

Səədi Şirazinin bu beytlərinə mis məişət qablarının üzərində daha çox rast gəlinir. Küveytdəki “İslam abidələri evi”nin kolleksiyasında olan və XVII əsrdə Türkiyədə hazırlanan metal barıt qabı üzərində də yuxarıda qeyd edilən I beyt nəqş olunmuşdur.

Orta cərgədəki üç sətirlik mətn ərəb və fars dillərində yazılmışdır; burada həm də ana dilimizdəki “il” sözü də qeyd edilmişdir. Xəttat üçüncü sətirin sonunda – “zi-hiccə-l-həram” sözündən sonra kitabənin ardını ikinci sətirin sonuna doğru qaldıraraq üçüncü cərgədəki beytin sətirləri arasında yazmışdır. Burada o, tarixi göstərən hezar, devist, çehel sözləri arasında

“vav” hərflərini qeyd etmir. Maraqlıdır ki, xəttat kitabənin yazıldığı tarixi qeyd edərkən “il” sözünü ardıcıl olaraq üç dəfə- farsca “sal”, ana dili-mizdəki “il”, ərəbcə “sənə” sözlərindən istifadə edib: “sal-e fərxonde”, “fal-e təxaqu il”, “sənə hezar (o) devist (o) çehel”.

“fərxonde” sözü həm xoşbəxt, yaxşı, mübarək, həm də meymun deməkdir (11, 653; 12, 174). Ola bilsin, xəttat kitabənin meymun ilində yazıldığını bildirir. İlin fal əlaməti isə bolluq, firavanlıq, dinclik, salamatlıq, xoşbəxtlikdir.

Beləliklə, II cərgədəki kitabənin tərcüməsi:

Yazdı zəif, yoxsul, möhtac qul Həsən ibn molla Xan Məhəmməd - pak qəsəbənin sakini - Ordubadi, meymun (yaxud mübarək il) ili, dinclik, xoşbəxtlik, səadət, rifah, firavanlıq, salamatlıq, uğur əlamətli il tarixində, zi-hiccə-l-həram ayının iyirmi yeddisində, şənbə günündə. Hicri min iki yüz qırxıncı il.

/ 27 zi-hiccə-l-həram, şənbə günü, h.1240= 17 iyul 1825, bazar /

Kitabədə Ordubadın “ən pak qəsəbə” epiteti öz əksini tapmışdır. Bu epitet ilk dəfə Ordubad əhalisinin vergidən azad edilməsi haqqında I Şah Abbasın daşa həkk edilərək Came məscidinin qapısı üzərinə qoyulmuş fərmanında rast gəlinir (13, 29-30).

Yazılı qaynaqlarda orta əsrlərdə əslən Ordubadlı olan görkəmli şəxsiyyətlər, o cümlədən şah saraylarında fəaliyyət göstərən məşhur xəttatlar haqqında məlumat verilir. Şah İsmayılın dəftərxanasında çalışan Ətiq Ordubadi tuğrayi-şahi adlanan xətt növünü ixtira edib. Həmin dövrlərdə Ordubad şəhərində də bacarıqlı xəttatların yaşayıb-yaratması şübhəsizdir. XIX əsrdə burada yaşamış Hacı Zeynalabdin (1833-1911) nəqqaşlıq sənəti ilə nəinki Ordubad və Naxçıvanda, həm də qonşu ölkələrdə məşhur olmuşdur. Onun yaradıcılığından nümunələr bu gün də şəhərin Came məscidinin divarlarında qorunur. Təkeşiyi məscidinin taxta üzərindəki kitabəsi XIX əsrin 20-ci illərində fəaliyyət göstərən daha bir xəttatın – Həsən molla Xan Məhəmməd oğlunun adını əks etdirir. Taxta üzərindəki kitabə xəttatlarından biri Ağa Hüseyn Ağa Rəhim oğlunun adı Təkeşiyi məscidinin təmiri zamanı aşkar olunan və Ordubad Tarix-diyarşünaslıq Muzeyində qorunan digər pərdi taxtası üzərində qalmışdır.

Ərəb və farsdilli kitabələrin toplanılması və tədqiqi zamanı tarixi abidələrimiz ətraflı öyrənilir, onların nə zaman təmir və bərpa olunduğu məsələlərinə də diqqət yetirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan MR-in ayrı-ayrı rayonlarında, o cümlədən Ordubad və onun kəndlərində müəyyən səbəblər (müharibələr, zəlzələ və s.) nəticəsində yararsız vəziyyətə düşən yerli əhəmiyyətli abidələr ayrı-ayrı imkanlı şəxslər və ya sakinlər tərəfindən təmir edilmişdir. XVIII-XX əsrin əvvəllərində məscidlərin təmir və ya bərpa edilməsi barədə məlumatlar daş lövhələr üzərində həkk edilməklə yanaşı



abidələrin divarlarında, tavanı saxlayan sütunlar, eyvan tağı üzərində qara, göy rəngli boyalarla yazılırdı; bəzən kiçik taxta parçaları üzərində mürəkkəblə yazılaraq tavana - pərdi taxtaları arasına qoyulurdu. Müxtəlif məzmunlu bu kitabələrdə öz əksini tapan tarixi əhəmiyyətli faktlar az deyil. Vənənd kəndindəki Came məscidinin eyvan tağı üzərində yazılan və ilk dəfə N.V.Xanikov tərəfindən nəşr etdirilən təmir kitabəsində (h.1145=1732-1733-cü illər) “bahalıq və qəhətlik nəticəsində zəmanənin cəhənnəmi andırdığı, Vənənd kəndi və onun ətrafının bir ildə üç dəfə talan olunduğu, insanların öldürüldüyü, əsir alındığı, digərlərinin qaçqın düşdüyü qeyd edilmiş və qəhətliyin həddən aşdığı bu zamanda ərzaq məhsullarının qiymətləri yazılmışdır (13, 140). Bu məzmununda digər əhəmiyyətli kitabə Yuxarı Əylis kəndinin Vəraqird məhəllə məscidindədir- burada XIX əsrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının Əylis mahalı üzrə qiymətləri göstərilmişdir (14, 145-149). Məsciddə üzərində hədis yazılan bir neçə taxta parçası da qoyulmuş, tavanı saxlayan taxta sütun üzərində məscidin h.1284-cü ilin cəmədi əs-sani ayında (h. 1284, cəmədi əs-sani=30.9.1867-19.9.1868) təmir olunduğu qeyd edilmişdir. Kənddəki Xoşkeşin məhəllə məscidinin tavanında Hacı Hüseyinli Əylisinin oğlu Əbdülnəqinin xətti ilə yazılan və məscidin 27 məhərrəm h. 1312-ci ildə (5.7.1894) Əylisin bütün müsəlman icmasının iştirakı ilə tikildiyini bildirən kitabə qoyulub (15, 90-91). Ordubad şəhərindəki Yuxarı Ambaras məscidinin h.1284-cü il (1867-1868) tarixli təmir kitabəsi də tavana qara rəngli boya ilə yazılmışdır; burada məscidi təmir etdirən şəxsin adı qeyd edilib (6, 109). Ordubad şəhərindəki Mingis məscidində (6, 99), Yuxarı Əylis kəndinin Xoşkeşin məhəllə məscidində taxta üzərində qeydə alınan poetik nümunələrin müəllifləri bəlli deyil; həmin misralar, ola bilsin, yerli şairlərin yaradıcılığından götürülmüşdür.

Təkeşiyi məscidinin kitabəsində məscidin tikilməsi, yaxud təmir edilməsi barədə məlumat verilmir. Lakin kitabənin təmir zamanı yazıldığı sakinlərin yaddaşında qorunur. Bu məlumat, ola bilsin, digər bir taxta parçası üzərində yazılmış, XX yüzilliyin 80-ci illərindəki təmir zamanı diqqəti cəlb etməyərək itib-batmışdır.

XVIII-XX əsrin əvvəllərində ölkədə baş verən siyasi hadisələr nəticəsində iqtisadi vəziyyətin tənəzzül etməsi daşüstü həkkətmə, bədii oyma sənətinin bir qədər geriləməsinə səbəb olsa da, epigrafiq abidələrin yeni qolunun- taxta lövhələr üzərində mürəkkəb və boya ilə yazı sənətinin inkişafına təkan verdi. Bədii tərtibatı olmasa da, bu kitabələr bir sıra əhəmiyyətli faktları özündə saxladığı üçün epigrafiq abidələrin tədqiqi vacib olan bir qrupdur.

Təkeşiyi məscidinin həm mərmər lövhə, həm də taxta üzərindəki kitabələri digər bir cəhəti ilə seçilir. Adətən, məscidlərin istər inşa, istərsə də təmir kitabələrində Quran ayələri, yaxud hədislər, dini məzmunlu şeirlər

(Xoşkeşin məhəllə məscidi, Yuxarı Ambaras məscidi) yazılır. Təkeşiyyəti məscidi kitabələrinin mətnlərində bu qayda istisna təşkil edir.

Taxta üzərindəki kitabə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, h. 1240-cı ilin zi-hiccəl-həram ayının 27-də (17 iyul 1825) yazılmışdır. Mərmər kitabənin həkk edildiyi tarix isə h. 1241-ci (1825-1826) ildir. Göründüyü kimi, məscid az bir müddət ərzində iki dəfə təmir edilmişdir. Mərmər kitabənin məzmunundan aydın olur ki, ölkədə viran olan qədim (binalar) abad edilir, bu məscidin bünövrəsini daşyonan ustad yenidən qoyur...<sup>1</sup>

Tarixçi alim F.Səfərli Təkeşiyyəti məscidinin “Nə üçün “Yəhya bəy məscidi” adlanması haqqında kitabəsində heç bir məlumat verilmədiyini” qənaətindədir (16, 35). Lakin kitabənin sonuncu sətirində “məscidin Yəhya bəy tərəfindən yenidən təzələnməsi” məlumatı həkk edilmişdir. Bu səbəbdən məscid həm də “Yəhya bəy” məscidi adlanır.

#### ƏDƏBİYYAT:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской Империи. СПб, 1852.
2. Обзорение Российских владений за Кавказом. Часть IV, 1836.
3. Сысоев В. М. Нахичеванский край (Нах. ССР). Отчет о поездке летом 1927 г. в II Ордубадский уезд. Известия Азкомстариса. Вып.4, тетр. 2. Баку, 1929.
- 4.Фараджев А.С. Ордубад. Историко-этнографический очерк. Баку, Азгосиздательство, 1970.
5. Салаева Р.Д. Ордубад – истоки и формирование. Баку, Элм, 1989.
6. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. 3, Баку, 2001.
7. Bağırov Vilayət. Ordubadımız, tariximiz. Bakı, Nurlan, 2007.
8. Quluzadə A. Ordubad Tarix – diyarşünaslıq muzeyindəki bəzi epiqrafik abidələr haqqında. 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. A.A.Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, Nafta- Press, 2007.
9. Şirazi Sədi. Gülüstan. 1-ci nəşri. Azərnəşr, Bakı, 1962.
10. Şirazi Sədi. Gülüstan. 2-ci nəşri. Azərnəşr, Bakı, 1987.
11. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi. Burhan-e qate. Təbriz, 1379 (fars dilində).
12. Farsca-Azərbaycanca lüğət. Tərtib edən prof. Nəyyerzəman Səqəfi (Hatəmi). s.2, Naşer, Tehran. 1999.
13. Nemətova M.S. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı, Azərnəşr, 1963.

---

<sup>1</sup> Bu kitabə barədə çapa hazırladığımız “Təkeşiyyəti (Yəhya bəy) məscidinin bərpa edilməsi haqqında kitabə” adlı məqaləmizdə geniş bəhs etdiyimiz üçün burada vermirik.

14. Quluzadə A.Ə. Vuraqir məhəllə, Vuraqir məscidinin kitabəsi XIX əsrdə Əylis mahalındakı iqtisadi vəziyyət haqqında. Azərbaycan arxeologiyası. Xəzər Universiteti, Bakı 2010, № 1, s. 144-149
15. Кулиева А.А. Некоторые эпиграфические памятники Нахичеванской АССР. Тезисы докладов конференции “Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане”. Баку, Элм, 1988.
16. Səfərli F. Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi. ” Elm və həyat”. № 1-2, Bakı, 2004.

## THE INSCRIPTION ON PLANKS ON REPAIR MOSQUE TEKESHIYI IN ORDUBAD CITY

Afag Guluzadeh

### Summary

**Key words: local History Museum of Ordubad region, the mosque Tekeshiyi (Yahya bey), the inscription on repair, Ashaghi Ambaras, calligrapher of these inscriptions is Hassan bin Mullah Khan Muhammad Ordubadi.**

The inscription on the marble slab fixed above the entrance of the mosque Tekeshiyi (Yahya bey) says that the mosque was restored in 1241 Hijrah (1825-1826). In the 80-s of the 20<sup>th</sup> century, during the next repair works another inscription was revealed written on a plank with black ink which said that the mosque was restored on Zihl-kada 17, 1240 (17.VII.1825).

The inscription which contains lines from “Gulustan” by the Persian poet Saadi Shirazi is being stored among the collections of the local History Museum in Ordubad.

The calligrapher of these inscriptions is Hassan bin mullah Khan Muhammad Ordubadi.

## НАДПИСЬ НА ДЕРЕВЯННОЙ ДОЩЕЧКЕ О РЕМОНТЕ МЕЧЕТИ ТЕКЭШИЙИ В ГОРОДЕ ОРДУБАД

Афаг Гулузаде

### Резюме

**Ключевые слова: Историко-краеведческий музей Ордубадского района, мечеть Текэшийи (Яхья бек), надпись о ремонте, Ашагы Амбарас, каллиграф Гасан сын муллы Хан Мухаммеда Ордубади.**

Надпись на мраморной дощечке, вставленной над входом мечети Текэшийи (Яхья бек) гласит, что мечеть отремонтирована в 1241 г.х. /1825-1826

гг./ . В 80-х годах XX века, во время очередного ремонта обнаружилась другая надпись, написанная чёрными чернилами на деревянной дощечке, сообщающая о ремонте мечети в 27 зи-хиджатуль-харам 1240-м году хиджры /17.VII. 1825/.

Надпись, содержащая в себе строки из произведения персидского поэта Саади Ширази «Гюлистан», хранится в фонде Историко-краеведческого музея Ордубадского района. Каллиграф надписи Гасан сына муллы Хан Мухаммеда Ордубади.

MARAQLI TAPINTILAR  
INTERESTING EXPLORATIONS  
ИНТЕРЕСНЫЕ НАХОДКИ

**BOZALQANLI YAŞAYIŞ YERİNİN ARXEOLOJİ TƏDQIQİNİN  
İLK YEKUNLARI**

**Şamil Nəcəfov, Müzəffər Hüseynov**

shamil\_necefov@mail.ru, muzaffar\_huseynov@yahoo.com

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: Bozalqanlı yaşayış yeri, son tunc – ilk dəmir dövrü, Tovuzçay nekropolu, dəfn adətləri.**

Bozalqanlı yaşayış yeri ilk dəfə M.M.Hüseynov və Ş.N.Nəcəfov tərəfindən 2004-cü ildə qeydə alınmışdır. BTC və CQBK marşrutları üzrə arxeoloji proqram çərçivəsində Tovuzçay nekropolunda qazıntılar aparən ekspedisiyanın yuxarıda adları qeyd olunan üzvləri ətraf ərazilərə baxış zamanı nekropoldan bir qədər aralı, ondan cənubda yerləşən Bozalqanlı yaşayış yerini qeydə almış və abidənin yerləşdiyi əraziyə baxış keçirmişlər. Burada gələcəkdə əsaslı arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması planlaşdırılmışdır.

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 18-06-2007, 199 L Nəli əmrinə əsasən nazirliyin Mədəni İrs Şöbəsinin əməkdaşı A.Əliyev və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun böyük elmi işçisi M.M.Hüseynov Tovuz rayonu ərazisinə ezam edilmişlər (1, s.1). Ezamiyyət müddətində məqsəd Tovuz rayon İH başçısı tərəfindən göndərilmiş məktub əsasında rayonun Alakol, Sarıtala, Yanıqlı, Əlibəyli kəndləri ərazisində qeydə alınmış abidələrin dövrünü və elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Bu zaman bir daha Bozalqanlı yaşayış yerinə baxış keçirilmiş, abidənin tutduğu ərazi və onun qorunması haqqında ümumi rəyə gəlinmişdir (1, s.1).

Nəhayət, 2010 və 2011-ci ilin yay aylarında M.M.Hüseynov və Ş.N.Nəcəfov tərəfindən Bozalqanlı yaşayış yerində qısamüddətli də olsa arxeoloji tədqiqatlar aparılmış, abidənin dövrü müəyyənləşdirilmiş, tutduğu ərazinin dəqiq sərhədləri cızılmış, arxeoloji materiallar toplanmış, mədəni təbəqənin qalınlığını yoxlamaq məqsədilə şurflar qoyulmuşdur. Əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri yaşayış yerinin tipi, yerləşmə xüsusiyyətləri, strukturu barədə müəyyən elmi nəticələrə gəlməyə əsas vermişdir. Ən əsası isə To-

vuzçay nekropolunun ondan çox da aralı olmayan məhz Bozalqanlı yaşayış yerinin qədim sakinlərinə məxsusluğu sübuta yetirilmişdir.

Bozalqanlı yaşayış yeri inzibati baxımdan Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndi ərazisində yerləşib, kənddən 1 km şimal-şərqdə Tovuzçayın hündür sol sahilində əlverişli təbii-coğrafi mövqedədir. Ərazi Tovuz çayının yatağına enən dərələr vasitəsi ilə müxtəlif sahələrə bölünmüşdür. Yaşayış yeri hündür təpəliklərdən ibarət belə sahələrdən birində yerləşir. Yaşayış yeri son tunc–ilk dəmir dövrünə aid olub ərazisi 2-2,5 ha-ya yaxındır. Yaşayış yerinin Tovuzçay tərəfdəki yarıqandan əmələ gələn kəsikdən görünən mədəni təbəqəsinin qalınlığı 2-2,5 metrə yaxındır. Qoyulmuş şurf zamanı əldə olunan nəticələr də mədəni təbəqənin qalınlığını sübut edir.

Yaşayış yerinin sahəsi çınqıl və xırda daş qatışıqlı olduğundan əkin üçün yararlı deyildir. Buna görə də burada təsərrüfat işləri aparılmamışdır. Buna baxmayaraq abidənin yerləşdiyi təpənin üzərində sənaye məqsədli obyektlər tikilmiş və bu obyektlər uzun müddət istifadə edilmişdir. Bu baxımdan yaşayış yeri müəyyən qədər dağıntıya məruz qalmışdır.

Arxeoloji tədqiqatlar və şurf qazıntısı zamanı əldə edilən artefaktların əksəriyyəti *keramika* nümunələridir. Müxtəlif təyinətli və formalı gil qab qırıqlarının əksəriyyəti əsasən boz, sarımtıl rəngli, keyfiyyətli gildən formalaşdırılaraq dulus çarxında hazırlanmış xeyrə, küpə, sini, çölmək, cam, kasa, kuzə, bardaq tipli qablardan ibarətdir. İri təsərrüfat küpü, qazan, çölmək, sac və təknəvari qablar da dulus çarxında hazırlansalar da gilinə iri qum və kiçik çınqıl qarışığı qatıldığından görkəmcə kobud görünürlər. Gil manqallar isə əldə kobud hazırlanmışdır. Bozalqanlı yaşayış yerinin gil qabları batıq, sınıq, qabarıq xətlər, şaquli paralel qabarıq xətlər arasında alt-alta yapışdırılmış gil düyməciklərlə, küpənin boğaz hissəsinə şaquli şüyrəli zolaqlar və s. naxış nümunələri ilə bəzənmişlər. Boz rəngli qablara en kəsiyi dairəvi, üstü dirsəkli və lentvari qulplarla təsadüf olunur.

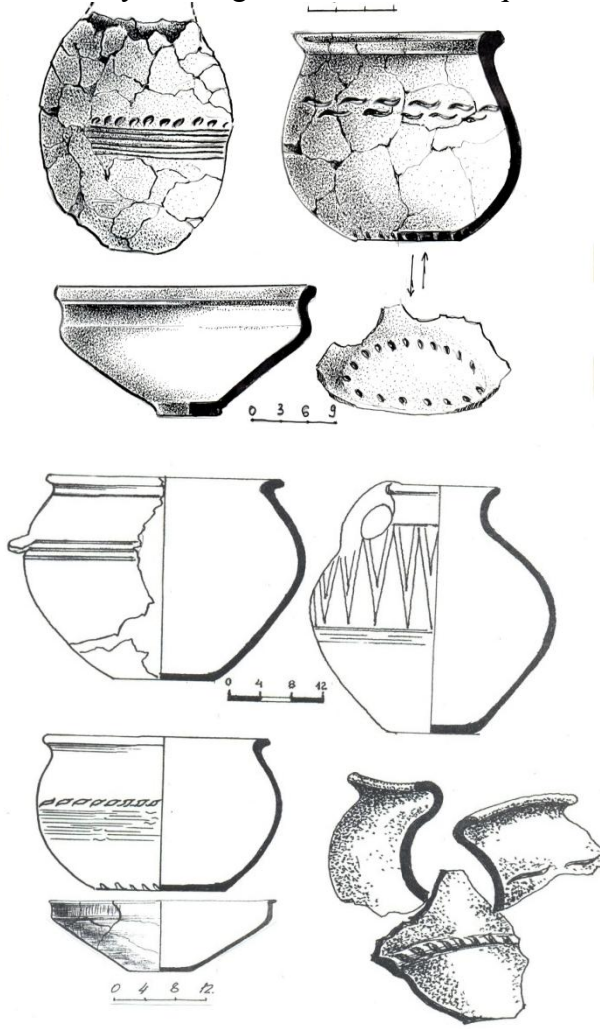
Bozalqanlı yaşayış yerindən əldə edilmiş məişət əşyaları içərisində birinci yeri saxsı qablar tutur ki, bunlar da hazırlanma texnologiyasına əsasən iki qrupa bölünürlər:

- dulus çarxında formalaşdırılan qablar;
- əldə kobud hazırlananlar;

Ümumiyyətlə, son tunc-ilk dəmir dövrünə aid gil qabların əksəriyyəti dulusçu dəzgahında düzəldilmiş qablar olub yalnız müəyyən bir qismi isə əldə düzəldilənlər təşkil edir. Bozalqanlı yaşayış yerindən tapılmış gil məmulatının uzun inkişaf yolu keçdiyi aydın nəzərə çarpır.

Az sayda keramika nümunələrini çıxmaq şərtilə saxsı qabların böyük əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışdır. Təsərrüfat qablarından fərqli olaraq mətbəx-məişət qabları daha incə və ustalıqla hazırlanmışdır. Saxsı qab

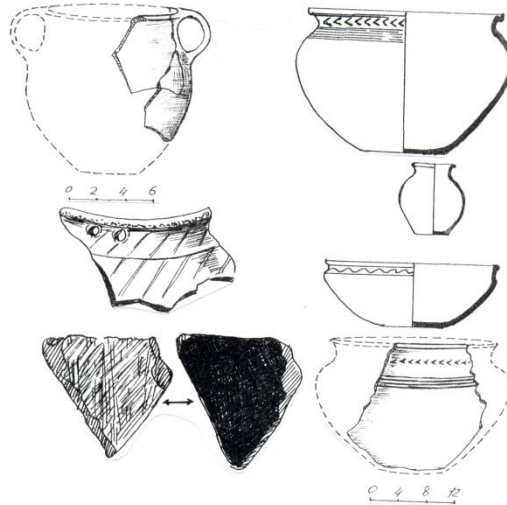
nümunələri müxtəlif ölçülü və təyinatlı olub, zərifliyi, özünəməxsusluğu və naxışların üslubuna və təyinatına görə bir-birindən fərqlənir.



Bozalqanlı yaşayış yerindən tapılan birinci qrupa aid məişət keramikası dulusçuluq dəzgahında hazırlanmış, əsasən qara və tünd boz rəngli gil qablardan ibarətdir. Bu qablar yaşayış yerindən əldə edilmiş avadanlığın əsas hissəsini təşkil edirlər. Buraya əsasən enli və ya şarvari gövdəyə malik qulplu və qulpsuz, bəzən isə qulp əvəzinə qabın boğaz və çiyin hissəsində göbələkvari çıxıntısı olan (belə çıxıntılar bir və bir neçə ədəd olur) qablar, dopular və küpələr, kasa və çölməklər, təkqulplu kuzələr, xeyrələr və s. daxildir. Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin yayıldığı ərazilərə diqqət yetirsək, onda birinci qrupa aid olan qabların da çox geniş areala malik olduğunu şahidi olarıq (6, s.35-47). Bu tip qablar bütün Gəncə-Qazax böl-

gəsini əhatə edirlər (4, s.161-164; 5, s.93-94). Bu qabların üzəri yaxşı cilalanaraq hamarlanmış, çox vaxt batıq xətlər və zolaqlarla, kəndirvari, sünbülvari naxışlarla və novlarla bəzədilmişdir.

Bozalqanlı yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı içərisində *xeyrələr* say etibarilə üstünlük təşkil edirlər. Xeyrələr həcmələrinə görə boşqablardan böyükdür. Bunların ağız kənarını çox vaxt bir basma xətt əhatə edir. Dulus çarxında hazırlanmış xeyrələr digərlərinə nisbətən çox səliqəli hazırlanmış və simmetrik formalara malikdirlər. Bu xeyrələrin xarici səthi hamardır. Oturacaqdan başlayaraq yuxarı qalxdıqca gövdəsi genişlənir, ağız hissədə bir qədər daralır və kənarları xaricə doğru qatlanır. Bozalqanlı yaşayış yerindən tapılan xeyrələr əsasən tünd boz rəngli, bəzi hallarda isə qara rəngli olub yaxşı bişirilmişdir. Onların səthi sıgallanmış və cilalanmışdır. Xeyrələrin böyük bir qismi ağız kənarına və çiyin hissəyə üfüqi və ya şaquli birləşdirilmiş qulaqcıq formalı qulpa malikdirlər. Xeyrələrin bəzilərinin ağızdan oturacağa doğru həm xaricdən, həm də daxildən cızma xətlər çəkilmişdir. Xeyrələrin bir qismi son tunc-ilk dəmir dövrü üçün səciyyəvi olan, cilalanma üsulu ilə çəkilmiş, qabın oturacağı ilə çiyinini birləşdirən paralel xətlərlə və zolaqlarla bəzədilmişdir. Bozalqanlı xeyrələrinin oxşarlarına Şəmkirçay, Ağstafaçay və Gəncəçay hövzələrində (3, s.143-145), Quşçu qəbristanlığında, Sarvantəpədə (8, s.295-296), Yastıtəpədə (9, s.90-91), Tavatəpədə, Qazaxbəyli qəbristanlığında, Mingəçevirdə (6) aparılan arxeoloji qazıntılarda geniş rast gəlinmişdir.

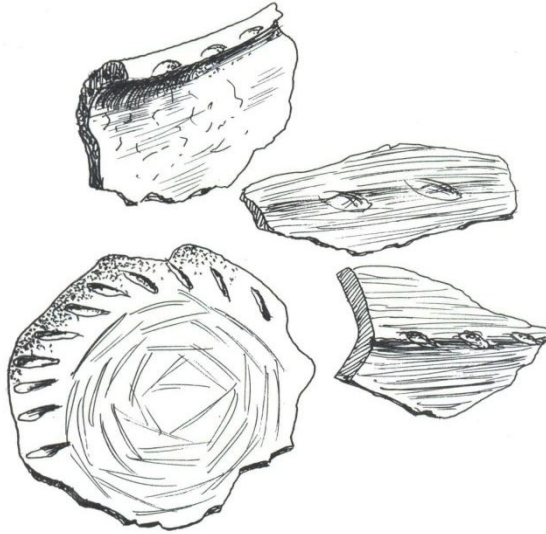


*Qazanlar* yaşayış yerinin materialları içərisində sayca ikinci yerdə durur. Əsasən tünd boz, bəzən isə qonur və qara rəngdə hazırlanan qazanlar



içerisində ağız kənarı köbəli olanlar sayca çox deyil. İri dənəli qum qatışıqlı gildən hazırlanmış qazanlar zəif bişirilmiş və daha çox aşılanmaya məruz qalmışlar. Səthi qeyri-hamar olub, bəzi hallarda daraqvari alətlə işlənmiş qazanların naxışlanmasında başlıca olaraq düz və dalğavari kəsmə xətlərdən, kanalvari xətlərdən, çərtmələrdən, yapma və burma naxışlardan istifadə edilmişdir. Əsasən çiyin hissəni əhatə edən naxış komponentlərinin olmadığı qazanlara təsadüfi hallarda rast gəlinir. Bozalqanlının gil qazanları əsasən düz oturacaqlı, qalın divarlıdır. Onların bəzilərinin ağız kənarı xaricə azca qatlanmışdır. Bəzən onların gövdəsini batıq paralel xətlər əhatə edir.

*Küpələr* əsasən tünd boz, qonur və qara rənglidirlər. Nisbətən səliqəli hazırlanmış qara rəngli küpələrin səthi sığallanaraq yaxşı hamarlanmış, bəzən isə zəif cilalanmışdır. Dar və geniş ağızlı, şar gövdəli, bəzən isə bikonik formalı olub, dar oturacağa malik küpələrin səthi, xüsusilə də onların çiyin hissəsi torşəkilli, üçbucaqşəkilli, dalğavari ornamentlərlə içəridən basmaqla qabartmalarla bəzədilmişdir. Bikonik formalı küpələrin bir qayda olaraq yapma üsulu ilə düzəldilmiş dördkünc formalı çiyinvari çıxıntısı vardır. Çiyinlərində quş və ilan başı fiqurlarından ibarət yarımlara da rast gəlinən küpələrdə belə çıxıntılar dairəvi formalıdır. Tədqiqatçıların fikrincə daha çox süd və süd məhsullarının saxlanılmasında istifadə edilən küpələrə Mingəçevirdə və Şəmkirçay hövzəsində geniş rast gəlinir (5, s.91-93).



Yaşayış yerindən tapılan *kuzələr* müxtəlif ölçülərə malik olub uzunsov və şargövdədirlər. Əsasən tünd boz, bəzən isə qara rəngli kuzələrin səthi anqoblanaraq sığallanmış, bəzən isə zəif cilalanmışdır. Ağız kənarları bir qayda olaraq xaricə qatlanmış kuzələrin böyük əksəriyyətinin səthində naxış komponentlərinə rast gəlinmir. *Bardaqlar* da əsasən şar gövdədirlər. Narın

qum qarışıqlı gil tərkibli bardaqlar yaxşı bişirilmiş tünd boz, qonur və qara rəngdədirlər. Onların bəziləri zəif bişirildiyindən səthində qonur ləkələr əmələ gəlmişdir. Ağız kənarları ilə çiyini birləşdirən dairəvi kəsikli qulpların yuxarı hissəsi bəzən dirsəkvari çıxıntı şəklində düzəldilmişdir. Onların səthi sığallı və ya zəif cilalı olub, kəsmə və cilalama üsulu ilə bəzədilmişdir.

*Nehrələr* boz rəngdə olub, ölçü etibarilə bir-birinə çox yaxındırlar. Çiyin hissələrində üfüqi birləşdirilmiş qulp ilə yanaşı bir ədəd deşik vardır. Onların çiyin hissəsi müxtəlif üsullarla üçbucaq şəkilli və dalğavari ornamentlərlə bəzədilmişdir. Sayı az olan nehrələrin bəzilərinin səthi yuxarıdan aşağı cilalama üsulu ilə çəkilməmiş ornamentlə örtülüdür. Son tunc-ilk dəmir dövrünə aid Bozalqanlı yaşayış yerinin gil nehrə fraqmentlərinin analoji nümunələrinə Mingəçevir, Ağcabədi, Gəncə, Qəbələdə daha çox rast gəlinmişdir (4, s.164; 6, s.96).

Bozalqanlı yaşayış yerindən tapılan *kasa fraqmentlər* iki tipə ayrılır: birinci tipə aid olanlar düz ağız kənarına, oturacaqdan yuxarı qalxdıqca yana açılan gövdəyə, kiçik düz oturacağa malikdirlər. İkinci tipə aid olanlar isə düz və azca içəriyə yığılan ağız kənarına, qabarıq gövdə və kiçik düz oturacağa malikdirlər. Kasaların qulpları demək olar ki, yoxdur, naxışları isə çox sadədir. Kasalar sayca çox azdır. Tünd boz rəngdə hazırlanan kasaların ornament komponentləri olduqca zəifdir.

*Dopular* tünd boz rəngdə olub, gilinin tərkibi qum qarışıqlıdır. Ağız kənarları azacıq xaricə qatlanıb, oturacaqları düzdür. Dopuların sığallanmış və ya zəif cilalı səthində naxışlar azdır. Təsadüfi hallarda çiyin hissəsinin kəsmə xətlərlə əhatələndiyi dopulara rast gəlinir. Qara və tünd boz rəngli *çölməklər* çox az saydadırlar. Çölməklərin üzərində his qalıqlarına rast gəlinməsi onların məişətdə çox işlədilməsinin nümunəsidir. İri dənəli qum qarışıqlı çölməklər zəif bişirilmiş, geniş və düz oturacağa malikdirlər. Onlar müxtəlif dərəcədə bişirildiyindən üzərində müxtəlif rəngli ləkələr nəzərə çarpır. Çölməklər ağız kənarı yüngülcə yana açılaraq düz və ya çəpinə vəziyyətdə kəsilmə qabarıq gövdəli, gen ağızlı qablardır. Yaşayış yerinin çölmək tipli qablarında əsasən zəif cilalar səciyyəvidir.

Yaşayış yerinin ikinci qrupa aid olan keramikasına çox az sayda xeyrələr, qazanlar, küpələr, çölməklər aiddir. Bu qablar əldə çox kobud formada hazırlanmışdır. Belə qabların tərkibində qum qarışığı da çoxluq təşkil edir.

Bozalqanlı yaşayış yerinin əksər keramika məmulatı yaxşı bişirilmişdir. Lakin bəziləri sabit olmayan temperaturda qeyri-bərabər bişirilmişdir. Yaşayış yerinin keramika nümunələri əsasən həndəsi naxışlı qablardır. Gil qabların üzərindəki naxışlar əsasən cızma, çərtmə, yapma üsulu ilə çəkilən xətlə naxışlardır. Geometrik təsvirlər olan qablar daha çoxdur. Onlar əsasən üçbucaqlardan, lentvari və dalğavari, xaçvari, rombvari, torşəkilli naxışlardan ibarətdir. Bozalqanlı yaşayış yerinin gil məmulatı əsasən kəsmə, cızma, şüy-

rələmə və s. naxışlanmışdır. Keramika nümunələrinin ən yaxın paralellərinə Tovuzçay nekropolunda (2; 7, s.152), Qazax və Ağstafa rayonları ərazisindəki tunc dövrü yaşayış yerlərində (4; 8; 9) də rast gəlinmişdir.

*Daş məmulatına* dən daşları, sürtgəclər, bülöv daşları, dəstəklər, sapand daşları aiddirlər. Dən daşları qayıqvari və oval formadadır. Oval formalı dən



daşları müxtəlif böyüklükdədir. Onların əksəriyyəti qırıq vəziyyətdə idi. Döyüm alətləri nisbətən daha çox olub, müxtəlif formalı (yumru, uzunsov, kələ-kötür, lakin bir tərəfi işlənmiş və s.) idilər.

Sürtgəclər isə uzunsov və oval formalıdır. Yaşayış yerində ən çox rast gəlinən daş məmulatı bülöv daşlarıdır. Üzləri yaxşı hamarlanmış dəstəklər isə uzunsov və şar şəklindədirlər. Əksəriyyətində işlənmə izləri müşahidə olunur. Bozalqanlı yaşayış yerindən tapılan bu daş alətlər Gəncə-Qazax bölgəsinin qədim sakinlərinin əkinçilik mədəniyyətini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirlər (8, s.294-295).

Həvənglər orta ölçülü olub parçalanmış vəziyyətdədir. Onların dəstələri boz rəngli çay daşından ibarətdir. 1-ci şurfda iki ədəd bütöv qalmış dəstə (kiçik ölçülü) tapıldı. Daş məmulatı içərisində bülövlər də üstünlük təşkil edirlər. Bülövlər boz və qara rəngli çay daşından hazırlanmış, yastı və qabarıq formalıdırlar. Onların böyük əksəriyyəti bütöv halda tapılmışdır. Həm böyük, həm də ölçücə kiçik bülövlərə də rast gəlinir. Sapand daşları çox az aşkar edilmişdir. Aşkar edilən sapand daşlarının hər ikisi salamatdır, üzərilərini ərp örtmüşdür.

Tapılmış obsidian qəlpəsinin 1-i yaxşı işlənmişdir. Qara rəngli obsidian daşları formaca sadə, həcmcə kiçikdirlər. Yerüstü materiallar içərisində keyli sayda obsidian parçalarına rast gəlinir.

Bundan əlavə Bozalqanlı yaşayış yerindən tunc məftildən hazırlanmış iynə və biz qalıqları, müxtəlif formalı əqiq və pasta muncuqlardan ibarət bəzək əşyaları da tapılmışdır.

Beləliklə, Bozalqanlı yaşayış yerində aparılan ilkin arxeoloji tədqiqatlar və şurf qazıntıları maraqlı tapıntıların aşkarlanması ilə nəticələnmiş və bu artefaktların elmi təhlili bizə bölgənin son tunc-ilk dəmir dövrü sakinlərinin yaşayışı, təsərrüfat həyatı, mədəni-iqtisadi əlaqələri barədə dərin bilgi verir.



## ƏDƏBİYYAT:

1. Hüseynov M.M. Tovuz rayonu ərazisində aparılan tədqiqat işləri barədə hesabat. Bakı, 2007
2. Müseyibli N., Ağayev Q., Aşurov S., Əliyev İ., Hüseynov M., Nəcəfov Ş., Quliyev F. BTC marşrutunun 378-ci km-də yerləşən Tovuzçay nekropolunun qazıntısının geniş elmi hesabatı. Bakı, 2008
3. Nəcəfov Ş.N., Hüseynov M.M. Həsənsu nekropolunun qəbir abidələri və dəfn adətləri //Dövlət və Din (ictimai fikir toplusu), iyul-avqust 2011 il, 4(24)
4. Nəcəfov Ş.N. Yastıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (Ağstafa rayonu) //Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar -2010. Bakı, 2011
5. Nərimanov İ.H. 1960-ci ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar //Tarix İnstitutunun əsərləri, XVI cild. Bakı, 1963
6. Гусейнова М.А. Из истории Южного Кавказа. Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв. до н.э.) Баку, 2011
7. Гусейнов М.М. О погребальных обрядах Товузчайского некрополя //Кавказ: археология и этнология. Международ. науч. конференция, 11-12 сентября 2008. Материалы. Баку, 2009
8. Наджафов Ш.Н. Археологические раскопки на поселении Сарван-тепе (Рус-тепе) в 2009-2010 гг. // История и её проблемы, №2, 2011 (1997-056). Баку, 2011
9. Наджафов Ш.Н. Краткие сведения об археологических раскопках в древнем поселении Ястытепе (Азербайджан, 2010-2011 гг.) //Этносоциум и межнациональная культура, сентябрь 2012 №7 (49)1, Москва, 2012

## THE FIRST RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE BOZALGANLI SETTLEMENT

Shamil Najafov, Muzaffar Huseynov

### Summary

**Key words: Bozalganli settlement, late bronze-early iron period, Tovuzchay necropolis, burial habits**

Original archaeological research exploratory type, carried out in the settlement Bozalganly, provide extensive information about the date of the settlement, as well as the characteristics found there remains of material culture. Original archaeological research has proven to be owned by the ancient inhabitants of the settlement, and buried their dead in Tovuzchay necropolis. Discovered the remains of material culture provide a broad overview of the various sectors of life and activities of the ancient inhabitants of the settlement.

As a result of archaeological research has been defined a single-layer of the monument. Received archaeological materials and stratigraphic framework

delivered on settlement pit can be attributed to the settlement by the end of II millennium - early I millennium BC archaeological materials settlements Bozalganly similar to the material and cultural patterns of cemeteries and settlements, as Kazahbeyli, Sarvantepe, Yastytepe, Tavatepe, Gasansu and Zayamchay.

## **ПЕРВЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ БОЗАЛГАНЛЫ**

**Шамил Наджафов, Музаффар Гусейнов**

### **Резюме**

**Ключевые слова:** Поселение Бозалганлы, период поздней бронзы-раннего железа, Товузчайский некрополь, погребальные обряды

Изначальные археологические исследования разведочного типа, проводившиеся на поселении Бозалганлы, дают обширную информацию о датировке этого поселения, об особенностях найденных здесь остатков материальной культуры. Исследования доказали принадлежность этого поселения древним обитателям, хоронившим своих покойников в Товузчайском некрополе. Обнаруженные остатки материальной культуры создают широкое представление о различных отраслях быта и занятий древних обитателей поселения.

В результате археологических раскопок была определена однослойность памятника. Полученные археологические материалы и стратиграфическая структура поставленного на поселении шурфа позволяют отнести поселение к концу II тыс. – начало I тыс. до н.э. Археологические материалы поселения Бозалганлы аналогичны с материально-культурными образцами таких некрополей и поселений как Казахбейли, Сарвантепе, Ястытепе, Таватепе, Гасансу и Заямчай.

## 2012-Cİ İLDƏ MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN ARXELOGİYA FONDUNA DAXİL OLMUŞ TƏSADÜFİ TAPINTILAR

**Nasir Quluzadə**

[nasir\\_quluzade@yahoo.com](mailto:nasir_quluzade@yahoo.com)

(AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)

### **Açar sözlər: təsadüfi tapıntı, küp, muncuq, nehrə, saxsı**

Azərbaycanın mədəni-tarixi irsinin tədqiqini, təbliğini və mühafizəsini həyata keçirən müəssisə olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi hər il olduğu kimi 2012-ci ildə də fondlarını zənginləşdirmək məqsədilə ayrı-ayrı vətəndaşlardan maddi mədəniyyət nümunələrini qəbul etmişdir. Muzey üçün yeni materiallar toplamaqda əsas məqsəd tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb edən maddi mədəniyyət nümunələri əsasında ekspozisiya qurmaqla yanaşı, mədəni-tarixi irsimizin öyrənilməsində dəyərli əşyavi mənbə rolunu oynayan və muzeydən kənar qalaraq tamamilə məhv olma təhlükəsi altında qalan əşyaları fondlarda mühafizə etmək və onları elmi-tədqiqata cəlb etməkdir (3, s. 145).

Bir məqamı nəzərə almaq lazımdır ki, muzey həm də kütləvi təbliğat müəssisəsidir. Bu təbliğatın gücü isə onun ekspozisiyasının dolğunluğunda, elmi cəhətdən düzgün qurulmasında, əyaniliyində və xüsusən bunlar üçün mühüm əsas və bünövrə olan muzey fondlarının zənginliyindədir. Deməli, fondlar muzeyin əsası, onun məxəzi, onun istinad etdiyi xəzinədir. Elə buna görə də əgər muzey qabaqcıl, dolğun və ətraflı ekspozisiyaya malik olmaq istəyirsə, onun mütləq zəngin bazası – fondu olmalıdır (3, s. 143). Beləliklə, hər bir muzey, o cümlədən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi fondlarını daim genişləndirib inkişaf etdirməlidir.

Bu baxımdan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ən zəngin kolleksiyaya malik olduğu Arxeologiya fonduna yeni materialların cəlb olunması günümüzün əsas tələblərindən biridir. Yeni qəbul olunmuş materialların Arxeologiya fondunda müasir tələblər çərçivəsində saxlanması üçün zəruri şərait yaradılmış, məkan çatışmazlığı məsələsi aradan qaldırılmışdır.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən alınan, eləcə də hədiyyə olaraq qəbul edilən materiallar arasında aşağıda göstərilən təsadüfi tapıntılar vardır. Əlbəttə, arxeoloji materiallarla müqayisədə təsadüfi tapıntıların elmi dəyəri az olsa da, lakin onların qəbulu vacib və mütləqdir. Belə ki, təsadüfi tapıntıların elmi əhəmiyyətini artıran amillər də mövcuddur. Birinci amil ondan ibarətdir ki, təsadüfi tapıntı elmə məlum olmayan bu və ya digər abidə

haqqında ilkin mənbə rolunu oynaya bilər. Xüsusilə də bu tapıntılar məzmun və forma baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyarsa və tapılması kütləvi hal alırsa həmin əraziyə arxeoloji kəşfiyyat ekspedisiyasının göndərilməsi labüd olur və zərurətə çevrilir. Təsadüfi tapıntıların əhəmiyyətini artıran əlamətlərdən biri onların əsasən unikal vəziyyətdə olmasıdır. Belə ki, bəzi təsadüfi tapıntılar məzmun və forma baxımından zəngin olduqlarına görə xüsusi dəyərə malik olurlar. Xüsusilə, muzey ekspozisiyasının zənginləşdirilməsində, tarixi və elmi məlumat boşluqlarının doldurulmasında bəzi təsadüfi tapıntıların əhəmiyyəti heç də az olmur.

Bu baxımdan 2012-ci ildə vətəndaşlardan qəbul edilmiş təsadüfi tapıntılar arasında 12.01.2012-ci il tarixli 10 sayılı aktla komissiyadan Arxeologiya fonduna təhvil verilmiş 3 ədəd saxsı qab var. Saxlanma vəziyyəti tam olan bu materiallar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12065 sayı altında qeydiyyatla alınmışlar. Təqribən e.ə. XIV-XI əsrlərə aid etdiyimiz bu materiallar Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndindən təsarüffat işləri zamanı tapılmışdır.

Fonda təhvil edilmiş Daşsalahlı saxsı qablarından biri nehrədir (5). Nehrə tünd boz rəngdə olub, tərkibinə balıqqulağı dənəcikləri əlavə olunmuş və yaxşı bişirilmişdir. Dulus çarxında hazırlanmış nehrənin gövdə hissəsində üfüqi vəziyyətdə tək qulpu var. Bundan başqa gövdə hissəsində qabın səthi boyunca üfüqi vəziyyətdə düz və dalğavari zolaqlar salınmışdır. Qulpun sağ tərəfində 6 mm diametrlı dəliyi var. Ağızının kənarları xaricə doğru qatlanmışdır. Səthi sayadır. Nehrənin hündürlüyü 32, ağızının diametri 13,5, gövdəsinin diametri 26, oturacağıın diametri isə 8 sm-dir. Oxşar tapıntılar Xaçbulaqdan, Mingəçevirdən və Xınıslıdan məlumdur (11).

Daşsalahlı tapıntılarının sayca ikincisi iki qulplu küpdür (6). Dulus çarxında hazırlanmış qab tünd boz rəngdədir. Gilinə balıqqulağı dənəcikləri əlavə olunmuş, yaxşı bişirilmişdir. Gövdəsi şarşəkilli olub, çiyin hissəsində bir-birinə əks istiqamətdə qulplar var. Ağızının kənarları xaricə doğru qatlanmışdır. Səthi sayadır. Hündürlüyü: 29, ağızının diametri 11,5, gövdəsinin diametri 25, oturacağıın diametri isə 10 sm-dir.

Adı çəkilən tapıntıların sonuncusunu badya təşkil edir (7). Badya da dulus çarxında hazırlanmışdır. Tünd boz rəngdə olan gilinə balıqqulağı dənəcikləri əlavə olunmuş, yaxşı bişirilmişdir. Ağızının kənarlarında bir-birinə əks istiqamətdə iki dəlik var. Həmin dəliklərə qulp qismində məftil və ya ip bağlandığını ehtimal etmək mümkündür. Səthi sayadır. Qabın divarları oturacaqdan gövdəsinin mərkəzinə doğru daralır və sonra ağıza doğru getdikcə yenidən genişlənir. Xarici səthində zolaqvari nahamarlıq var. Ağızının xarici səthi boyunca üfüqi zolaq keçir. Badyanın hündürlüyü 11,5, ağızının diametri 13, gövdəsinin diametri 10, oturacağıın diametri isə 5,5 sm-dir. Milli



Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda bu cür qab mühafizə olunur. Sonuncu da Qazaxdan tapılmışdır (12).

Hər üç qab məişətdə istifadə olunmuşdur. Daha dəqiq desək, nehrədə süd məhsulları – yağ və şor hazırlanmış, digər ikisində isə ərzaq, o cümlədən maye xassəli məhsulların saxlanması və daşınması həyata keçirilmişdir. Belə düşünməyə hər üç tapıntının yuxarıda göstərilən quruluşu və ölçüləri əsas verir.

Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasına təqdim edilmiş materiallar arasında sapa keçirilmiş ədid, şüşə, saxsı və s. materiallardan olan kü-rə, çəllək və yastı formalı 45 ədəd muncuq da var (8). Muncuqların ölçülərinə gəldikdə, onlar müxtəlif olub, ən kiçiyinin diametri 0,3, ən böyüyünün diametri isə 1,2 sm-dir. Bu muncuq düzümü Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12077 sayı altında qeydiyyatı alınmış və komissiya tərəfindən 02.05.2012-ci il tarixli 22 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. Yardımlı rayonunun Alar kəndinin ərazisindəki əkin sahəsindən təsadüfən tapılmış bu boyun bəzəyinin saxlanma vəziyyəti tam olmayıb, onların üzərinə çəkilmiş qızılı və gümüşü suyu yeyilib getmişdir. Bu material bizim tərəfimizdən son orta əsrlər dövrünə aid olunur.

Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyasına 2012-ci ildə hədiyyə qismində təhvil verilmiş maddi mədəniyyət nümunələri arasında Kürdəmir şəhər sakini tərəfindən təqdim olunmuş şirli qab fraqmenti də var (9). Qabın oturmaq hissəsindən ibarət olan fraqmentin uzunluğu 6,8, eni 5,7, hündürlüyü isə 2,5 sm-dir Bu qab fraqmentinin komissiya tərəfindən Arxeologiya fonduna təhvil verilməsi 03.05.2012-ci il tarixli 25 sayılı aktla rəsmiləşmişdi. Şirli qab fraqmenti Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12080 sayı altında qeydiyyatı alınmışdır. Saxlanma vəziyyəti tam olmayan fraqment Kürdəmir rayonunun Şəhərgah abidəsindən təsadüfən tapılmış və XI-XII əsrlərə aid edilmişdir (1, s. 280).

Saxsı fraqmentinin üzərində at üstündə oturmuş döyüşçü təsvir olunmuşdur. Döyüşçünün əynində uzun qolları və ətəyi olan qara nöqtələrlə bəzədilmiş yaşıl rəngli paltar var. Paltarının bilək və qol hissələri qəhvəyi zolaqlarla işlənmişdir. Onun belində isə qəhvəyi rəngli kəmər çəkilmişdir. Kəmərdən isə ağ zolaqları olan qara rəngli qılınc qını asılmışdır. Döyüşçü sağ əlində atın yüyənini tutmuşdur. Bundan başqa təsvirlər arasında döyüşçü istiqamətində atılmış ox rəsmi də mövcuddur. Oxun ucluğu yarpaqşəkillidir. Atın isə yalnız qara boya ilə işlənmiş boyun və bel hissələri görünür.

Haqqında bəhs etdiyimiz fraqmentdə təsvirlər cizma üsulu ilə çəkilmişlər. Göründüyü kimi cizma naxışlar və yaxud təsvirlər rənglərlə uzlaşmır. Beyləqanın şirli qabları içərisində bu növ təsvirləri olan qablar mövcuddur. Ümumiyyətlə, Beyləqanın bu və ya digər təsvirli şirli qabları A.L.Yakobson tərəfindən təsnif edilmiş və 11 qrupa ayrılmışlar. Konkret olaraq cizma

üsulu ilə çəkilməmiş atlı və ya ovçu təsvirli qablara gəldikdə, onlar bu təsnifatda XII-XIII əsrləri əhatə edən VII qrupun “B” kateqoriyasına daxil edilmişlər (13, s. 229, 270).

Beyləqanda bu qrup qablar çox yayılmış və həm də müxtəlif variantlarda təmsil olunmuşdur. Bu qrup qablarda təsvirlər anqoblanmadan sonra çəkilməmiş və üstədən şəffaf şirlə örtülmüşdür. Haqqında bəhs etdiyimiz texniki üsulun kəşfi ustalara qələm və fırçadan daha sərbəst istifadə etmək, müxtəlif həndəsi, nəbati və təsviri naxışların kompozisiya və əlamətlərini əlaqəli şəkildə çəkmək, istər rəsmlərin formasını və istərsə də rənglərini lazımi dəqiqliyi ilə vermək imkanı yaratmışdır (2, s. 60). Bu fraqment XII əsr bədii-dekorativ dulusçuluğu ilə yanaşı, hər b işinin öyrənilməsində də əşyavi mənbə rolunu oynaya bilər.

2012-ci ildə Arxeologiya fonduna küpəcikdən ibarət digər maddi mədəniyyət nümunəsi də daxil olmuşdur (10). Saxlanma vəziyyəti tam olmayan küpəcik Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmən kəndi ərazisindən təsərrüfat işləri zamanı tapılmışdır. Onun gili bozdur və yaxşı bişirilmişdir. Gilinin tərkibinə qatqılar əlavə olunmuşdur. Ağzının kənarları çölə doğru qatlanır və iki yerdən sınımışdır. Gövdəsi bikonik formalıdır. Qabın səthi sayadır və əksər hissəsini ərp örtmüşdür. Ölçülərinə gəldikdə, onun hündürlüyü 7,4, ağzının diametri 6, gövdəsinin diametri 10,2, oturacağının diametri isə 5 sm-dir. Oxşar tapıntılar Gədəbəyin daş qutu qəbirlərindən məlumdur (4, XXV tab., şəkl. 16, 19, 21). Qabın dövrünə gəldikdə, bu tip qablar e.ə. XI-IX əsrlərə aid olunur (4, s. 42). Küpəcik 03.05.2012-ci il tarixli 26 sayılı aktla Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir. Material Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12081 sayı altında qeydiyyatda alınmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, 2012-ci ildə MATM-ın Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən Arxeologiya fonduna təhvil verilmiş bu materiallardan ekspozisiyanın zənginləşdirilməsində eksponatla yanaşı, elmi tədqiqatlarda dəyərli mənbə kimi də istifadə etmək olar. Xüsusilə, bu materiallar təmsil etdikləri bölgənin maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində, burada yaşamış əhəlinin məşğuliyyəti və həyat tərzilə bağlı məsələlərin araşdırılmasında dəyərli mənbədir.

Bu məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, 2012-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fonduna daxil olmuş təsadüfi materiallar şirli qab fraqmenti istisna olmaqla ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilir və bu onlar haqqında ilk ümumiləşdirici tədqiqat işidir.

Tədqiqatın əməli əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun müddəaları Azərbaycanın qədim sakinlərinin məşğuliyyətinin, təsərrüfatının və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik əsərlərin yazılmasında mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin tələbələr, magistrlər, doktorantlar, elmi işçilər, müəllimlər və digər sənət sahibləri də məqalədən maddi

mədəniyyət mövzusunun öyrənilməsi zamanı bəhrələyə bilirlər. Bundan başqa tədqiqat xalqımızın tarixi keçmişi ilə bağlı elmi dünyagörüşünün zənginləşməsinə də müəyyən töhfə ola bilər.

## ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov S., Xəlilov M. Şəhərgahdan (Kürdəmir rayonu) tapılmış keramika parçası üzərində döyüşçü // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2007, Bakı: s. 280-288
2. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
3. Hüseynov Ə.H. Muzeylərdə eksponatların toplanılması və fond işlərinin təşkili haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar, III cild, 1960, s. 142-151
4. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
5. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 27363
6. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 27364
7. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 27365
8. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 27366
9. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 27367
10. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 27368
11. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 23703, AF 325, AF 21459
12. MATM Arxeologiya fondunun materialı: AF 7005
13. Якобсон Ф.Л. Художественная керамика Байлакана (Орен-кала) (по материалам раскопок 1953-1955 г.г.) // МИА СССР № 67, Труды Азербайджанской (Орен-калинской) Археологической экспедиции, том I, Москва, Изд. АН СССР, 1959, с. 228-302

## **ACCIDENTAL FINDINGS OF ARCHAEOLOGY FUND OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF AZERBAIJAN IN 2012**

**Nasir Guluzadeh**

### **Summary**

**Key words: accidental finding, pitcher, beads, churn, pottery.**

The article is devoted to accidental findings entered the fund of Archaeology of the National Museum of History of Azerbaijan in 2012. In this article the author first ever stressed the importance of entering such kind of findings to Museum. Further there is given a typological classification of new accidental findings. The chronological limits of these materials cover II millennium B.C. –XVII century A.D. Note that 6 materials entered the fund of Archaeology in 2012. These materials can be used as exhibits and reliable sources as well for studying of the material culture of the Azerbaijani people.

## **СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ, ПОСТУПИВШИЕ В ФОНД АРХЕОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В 2012 ГОДУ**

**Насир Гулузаде**

### **Резюме**

**Ключевые слова: случайная находка, кувшин, бусы, маслобойка, керамика.**

Эта статья посвящена случайным находкам, поступившим в фонд Археологии Национального Музея Истории Азербайджана в 2012 году. В статье автор впервые подчеркнул значимость поступления подобных находок в Музей. Далее в статье приводится типологическая классификация новых случайных находок. Хронологические рамки этих материалов охватывают II тыс. до н.э. – XVII в. н.э. Отмечается, что в 2012 г. в фонд Археологии поступило 6 материалов, которые можно использовать как экспонаты, так и достоверные источники по изучению материальной культуры азербайджанского народа.

ELM TARİXİ  
SCIENTIFIC HISTORY  
ИСТОРИЯ НАУКИ

**AZƏRBAYCANIN XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ TİCARƏT  
MÜNASİBƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN  
TARİXŞÜNASLIĞINDAN**

**Qənirə Pirquliyeva**

[p\\_qanira@hotmail.com](mailto:p_qanira@hotmail.com)

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: ticarət yolları, qazıntı tapıntıları, xalqların rolu, quru və su əlaqələri.**

Hər hansı bir dövlətin istər siyasi, istərsə də iqtisadi tarixini bütövlükdə öyrənmək üçün ticarət və ticarət əlaqələrinin araşdırılması mühüm məsələlərindən biridir. Azərbaycanın orta əsrlərdə (VIII-XIII əsrin əvvəlləri) xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin araşdırılması işi elmi ədəbiyyatda XIX əsrdən etibarən başlamışdır. Məlum tarixi hadisələr nəticəsində Azərbaycanın da daxil olduğu Rusiya İmperiyasının işğal edilən ölkələrdən daha çox bəhrə götürmək və hərtərəfli istismar etmək üçün elmi cəhətdən öyrənilməsi xarici siyasətin prioritet xətti olmuşdur. Bu xətt üzrə planlı şəkildə işlər aparan imperiya Azərbaycanın coğrafiyasını, tarixini, arxeologiyasını, etnoqrafiyasını öz mütəxəssisləri vasitəsilə öyrənməyə başlamışdır.

Azərbaycanın ticarət yollarının ilk xəritəsini ərəb səyyahlarının və coğrafiyaşünaslarının əsərlərinə əsasən rus alimi H.A.Karaulov tərtib etmişdir. Bu xəritə Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində bu günə qədər çox dəyərli elmi araşdırma hesab edilir. Belə ki, xəritədə nəinki ticarət yolları, həmçinin onların dəqiq istiqamətləri və bu yollarda qədim dövrlərdən fəaliyyət göstərən ticarət məskənləri öz əksini tapmışdır (24). Sonralar Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən abidələr və maddi-mədəniyyət nümunələri həmin ticarət yollarının və məkanlarının bəzilərinin dəqiqliyini sübuta yetirmişdir.

1837-ci ildə C.de Şoduar adlı rus alimi Sankt-Peterburqda “Обозрение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен” əsərində VII-IX əsrlərdə dövriyyədə olan sikkələrdən topoqrafik analizləri nəticəsində Cənubi Qafqazla, o cümlədən Azərbaycanla Rusiya arasında olan ticarət münasibətlərinin yaranma tarixini araşdırmışdı. Müəllifin əsas elmi mülahizələri sırasında ticarət yolları haqqında

və bu münasibətləri həyata keçirən xalqlar, onların xüsusi məkanları haqqında çox maraqlı fikirləri vardır. Müəllif xəzərlərin, bulqarların ticarət əlaqələrində mühüm yer tutmasını faktoloji materiallar əsasında sübut etmişdir. Konkret olaraq, “ərəblərin Xəzərsahili ölkələrlə iqtisadi münasibətləri əsasən su yolu ilə başlamasını” xüsusi vurğulamışdır. Müəllif bunun səbəbini Qafqazda keçilməz dağlıq ərazilərin mövcudluğu və karvanların keçilməsinin olduqca çətin olması, həmçinin ayrı-ayrı dillərdə danışan yerli əhalinin bu əlaqələrin yaranmasına maneçilik törətməsində görürdü. Həm də məsafə baxımından su yolu daha qısa və təhlükəsiz olduğundan, ərəblər də bu yolu işğalın ilk dövrlərində istifadə etmişdir. IX-X yüzilliklərdə Volqa vasitəsi ilə mallarını daşıyırdılar. Qarşılıqlı ticarət əlaqələri Abşeronun Amul, Bakı, Dərbənd və digər dənizkənarı şəhərlərlə həyata keçirirdilər (31; s.16).

Eyni istiqamətdə ticarət əlaqələrinin yaranma tarixi rus alimi P.S.Savelyevin yaradıcılığında əsas yer tuturdu. O, yazırdı ki, “Asiya ölkələrinin sikkələri Rusiya və Baltikyanı ölkələrə iki yüzilliklərdə VIII əsrin sonları – IX əsrin əvvəllərindən etibarən daxil olmağa başlamışdır” (15; s.212).

Beləliklə, XIX-XX əsrin əvvəllərində rus alimlərinin araşdırmalarına görə Azərbaycan və digər Xəzərsahili ölkələrdən şimala 4 əsas istiqamətdə ticarət yolları fəaliyyət göstərirdi:

- Quru yolları:

- 1) Qazan, Vladimir, Ryazan, Tula, Smolensk, Minsk, Magilyevsk, Vitebsk, Kurlyandiya, Lifyandiya;
- 2) Yaroslavl, Novqorod, Sankt-Peterburq, Lifyandiyanın cənub ərazilərinə qədər Tverdən, Pskovdan, Estlandiyadan keçərək;

- Su yolları

- 1) Xəzər, Volqa, Sekske, Vaterp, Sviri, Neils, Ağ göl, Oneqa, Ladoqa;
- 2) Xəzər, Volqa, Oks, Dnepr, Qərbi-Dvin.

Hər iki istiqamətə yollar həm su, həm də quru yolla həyata keçirilirdi. Xəzərin şimalında yuxarıda qeyd edildiyi kimi ticarət münasibətlərində əsas vasitəçi rolu bulqarlara məxsus, üzü şimala, bu yolların sonunda Baltik dənizi sahillərinə çatanda əsas aparıcı yol normanlara aid idi. Əgər göstərilən yüzilliklərdə Şərqdən gətirilən mallar əsasən ərəblər vasitəsi ilə indiki Dağıstan ərazisində yerləşən “Xəzəran” qalasına çatdırılan əmtəələr bulqarların vasitəçiliyi ilə satışa çıxarılırdısa, bu münasibətlər Baltikyanı ərazilərdə “Avropanın ərəbləri” adlanan normanlar tərəfindən inhisara alınmışdır (10; s. 127).

Görkəmli rus şərqşünas-alimi V.V.Bartoldun “Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира” adlı əsərində həm ticarət əlaqələri, həm də şərq aləmində, orta əsrlərdə özünəməxsus ticarət əlaqələri ilə tanınan Azərbaycanın iqtisadi münasibətləri haqqında çox dəyərli fikirləri vardır (4).

Sovetlər dövründə bəzi erməni mənşəli mütəxəssislər Qafqaz Albaniyasının ticarət əlaqələri haqqında əsrlər yazmışdır. Bunlardan Y.A.Manandyanın Ermənistanın ən qədim dövrlərdən ticarət əlaqələri haqqındakı kitabında Azərbaycanın orta əsrlərdəki ticarət münasibətləri haqqında məlumatlar da vardır. Belə ki, onun araşdırdığı ərazi indiki Ermənistan, əslində ən qədim dövrlərdən Azərbaycanın qərb torpaqları olmuşdur. Müəllif əsərində Ermənistanı Qafqaz Albaniyasının əsas hissəsi kimi araşdıraraq, oradan keçən ticarət yolları, iqtisadi əlaqələri tədqiq etmişdir. Bununla da, əslində Qafqaz Albaniyasının əsas mərkəzlərindən olan Azərbaycanın qərb vilayətlərinin iqtisadi münasibətlərini bir problem kimi elmə daxil etmişdir. Göstərilən əsərin ən böyük çatışmazlığı müəllifin arxeoloji materiallardan istifadə etməməsidir. Əsərin yazılmasında müəllif əsasən erməni mənbələrindən bəhrələnmişdir (16).

Araşdırdığımız mövzu haqqında digər bir erməni alimi S.İ.Yeremyanın “Торговые пути Закавказья и дороги Сасанидов” adlı məqaləsi ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların qədim və orta əsrlərdə iqtisadi münasibətlərinə həsr olunmuşdur (27).

Gürcü alimlərindən Q.K.Qozalaşvili “О древнем торговом пути в Закавказье” adlı məqaləsində Xəzər-Qara dəniz su və quru ticarət yolunun Kür çayı sahilləri ilə Kəmərlə kəndindən keçərək müasir Rustavi və Tiflisə qədər, oradan da İberiyanın paytaxtı Mxetə-Armazsixa də çatmasını; ikinci vacib ticarət yolunun Cənubi Qafqazın “mərkəzi arteriyası” adlandıraraq, yenə də Kürün sahilləri ilə Urbnisi şəhərinə qədər əsas karvan yolu olduğunu həm arxeoloji, həm də yazılı və numizmatik materiallara əsaslanaraq təsvir etmişdir (10; s.21-25). Digər gürcü alimi N.Y.Lomourinin elmi yaradıcılığında əldə edilən əsas nəticələrdən biri də məhz Qafqaz Albaniyasının İberiya əraziləri ilə əlaqədar olaraq əsas ticarət magistral xəttinin dairəvi şəkildə bütün Cənubi Qafqazdan keçərək Qafqaz Albaniyasını İberiya ilə və Yaxın Şərq ilə birləşdirməsi fikirlərinin arqumentləşdirilmiş təstiqidir (25; s.118).

Keçən əsrin 80-ci illərində gürcü alimi A.Samba “Денежное обращение на территории Абхазии (V в. до н.э. – XIII в.н.э)” adlı monoqrafiyasında arxaik dövrlərdən etibarən yetkin orta əsrlərə qədər ticarət münasibətləri haqqında maraqlı fikirləri vardır. Müəllifin fikrincə, araşdırılan yüzilliklərdə Cənubi Qafqazı digər ərazilərlə birləşdirən əsas ticarət yolu Qax-Katex-Tovuz, həmçinin Kür çayı sahilləri ilə Göyçay-Mingəçevir ərazisindən keçərək Gürcüstanın indiki Laqodex və Kravel bölgələrindən keçməsidir (31; s.30). Loqodex bölgəsi tarixi Arran inzibati vilayəti ilə həmsərhəd olduğundan, karvan yolu ilə Alazan çayı sahillərinin düzənlik hissəsi ilə keçərək dağlıq zonaya daxil olmuş, oradan Tiflisə, Mxetə və şimala istiqamətlənirdi. İkinci belə magistral ticarət yolu Balakən-Zaqatala, Şəkidən,

yəni Qafqaz Albaniyasının tarixi vilayətlərindən keçərək, dağlarla cənuba və yenidən eyni istiqamətə geri qayıdaraq Bərdəyə çatırdı.

Azərbaycan arxeologiya elmində ticarət əlaqələrinin öyrənilməsinə çox az elmi işlər həsr olunmuşdur. Bunlardan N.M.Quliyevin “Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlərdə ticarət əlaqələri” adlı dissertasiyasını və çap olunmuş məqalələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çox təəssüf edirik ki, günümüzdə qədər alimin monoqrafiyası çap olunmamışdır. Buna baxmayaraq, məqalələrdə dissertasiya işinin əsas məzmunu öz əksini tapmışdır. Əsasən keçən əsrin 70-ci illərinə qədər aparılan arxeoloji qazıntıların materiallarına əsaslanaraq yazılan dissertasiyanın əsas nəticələri bizim araşdırdığımız mövzunun öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Alimin araşdırmalarına görə, həmin dövrün arxeoloji qazıntılarından tapılan maddi-mədəniyyət qalıqları Qafqaz Albaniyasının Suriya, Fələstin, İran, Bizans, Çin, Hindistan, Rusiya, Qara dəniz sahilləri ölkələri də ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu sübuta yetirir. Göstərilən ölkələrdən Qafqaz Albaniyasına şüşə, zərgərlik məmulatları, toxuculuq məhsulları, gümüş qablar, bəzək əşyaları, qliptika nümunələri və s. gətirilirdisə, əks istiqamətdə qurudulmuş meyvələr, pambıq, xalçalar, boyaqlar, əhəng daşı və s. aparılırdı. Ticarət əlaqələri həm quru, həm də su, yəni çay və dənizlərlə həyata keçirilirdi. Erkən orta əsrlərdə Bərdənin ticarət mərkəzi kimi fəaliyyəti, həmçinin ilk dəfə arxeoloji materiallara əsasən Bərdə-Dəbil ticarət yolunun istiqamətinin dəqiqləşdirilməsi məsələsi alimin araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Müəllifə görə bu yol Bərdədən Xocavənd-Ağdam-Füzuli, Qubadlı-Yazılı-Qorus, Şam-Urud-Baqudi, Baqudi-Saqat (Salak) – Bazarçay-Zəngəzuru keçərək, Dərələyəz-Şəhur-Sisyan-Dəbilə çatırdı. Syunik-Alan inzibati vilayətində bu ticarət yolu 2 hissəyə bölünürdü: I yol – Naxçıvan, Təbriz, II yol – Ərdəbil vasitəsilə Atropatenanı birləşdirirdi. Göstərilən ticarət yolları əsasən V-VIII əsrlərdə intensiv fəaliyyət göstərmişlər (11; s.15).

Kür çayı və Xəzər dənizi Azərbaycanın ən qədim dövrlərindən ticarət əlaqələrində ucuz su yolunun yaranmasında əsas yer tutmuşlar. Belə ki, hələ e.ə. IV – eramızın III əsrlərdən Hind və Çin malları Oks-Ceyhun-Amudərya çayı ilə Xəzər dənizinə, oradan Kür çayı ilə İberiya və Kolxidaya, Rioni çayı ilə Qara dənizə daşınardı. Alimlərin fikrincə bu su yolu öz əhəmiyyətini demək olar ki, VII-VIII əsrlərdə itirmişdi. Göstərilən marşrutun mövcudluğu haqqında ən qədim yazılı məlumat Patroklun qeydlərində rast gəlinmişdi. Ehtimal ki, o özü bu yoldan istifadə etmiş, Herodotun “Xəzər dənizinin eninə üzmək üçün 8 gün lazım olması” fikrini dəqiqləşdirmişdir (26;28).

Bu yolun üstündə cürbəcür ticarət məskənlərinin, kiçik və orta şəhərlərin olması haqqında elmdə müəyyən mülahizələr mövcuddur. O cümlədən, A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” adlı əsərində Bakı və Salyan arasındakı 50



verst məsafədə sular altında qalan bir şəhərin qalıqları barəsində məlumat vermişdir (3). XXI əsrin əvvəllərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Qırxçıraxdan aşkar edilən maddi mədəniyyət qalıqları, həmçinin numizmatik materiallar bu şəhərin məhz erkən orta əsrlərdən XV-XVI əsrlərə qədər göstərilən ticarət yolunun üstündə olmasının sübutu edir (14;25). Vaxtilə məhz Qırxçırax şəhəri ərazisində Xəzər vasitəsi ilə Kürə daşınan malların yüklənməsi, oradan Qara dənizə Rioni çayı ilə çatdırılması fikri ilk dəfə N.M.Quliyev tərəfindən ehtimal edilmişdir (11; s.16-17).

Cənub ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin saxlanılmasında Volqa-Xəzər-Kür çayı vasitəsi ilə karvan yoluna keçid müasir Mingəçevir ərazisində olması elmdə öz təsdiqini həm arxeoloji, həm də yazılı məlumatlar əsasında tapmışdır.

Belə ki, su yollarında əsas limanların təsvirini Pevtinçianın gəmilərin dayanacaqları haqqında olan xəritəsində “Akara Portum” adında liman indiki Yevlax-Mingəçevir ərazisində olması ehtimalı vaxtilə S.T.Yeremyan tərəfindən lokallaşdırılmışdır (26). N.M.Quliyevin ehtimalına görə, Kür çayının Mingəçevir yaxınlığındakı vacib liman Əkərçay üzərində ola bilərdi (11; s.17). Bunu yunan müəllifinin əsərində limanın yuxarıda göstərilən adı da (Akara) təsdiq edir. Mingəçevir ərazisinin su yolu ilə Azərbaycanın orta əsrlərdə ticarət əlaqələrində çox mühüm yeri və rolu olmuşdur. Keçən əsrdə burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən bəzi unikal maddi-mədəniyyət nümunələri bir daha bu çox vacib faktı sübut edir. O cümlədən, Mingəçevir yaşayış yerinin erkən orta əsrlərə aid II mədəni təbəqəsindən aşkar edilən asma bürünc tutacaqlı əşya Qara dəniz sahilindən Bospordan, Siciliyadan Katanii yaxınlığından və Almaniya ərazisində aşkar edilmişdir (2; s.32-33; 12; 13).

Y.İ.Yampolskinin Qafqaz Albaniyası haqqında apardığı araşdırmalar sırasında müəllifin “К изучению древнего пути из Каспийского моря по р. Куры через Грузию к Черному морю” adlı məqaləsi bu günə qədər faktoloji materialların elmi analizlərinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir (30).

Azərbaycan tarixinin orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində əvəzedilməz dəyəri olan elmi araşdırmalar sırasında Z.Bünyadovun “Азербайджан в VII-IX веках.” adlı əsərinin xüsusi qiyməti vardır. Belə ki, ilk dəfə görkəmli alim VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda ticarət yollarının istiqamətinin dəyişməsinə, yeni şəhərlərdə mövcud olan ictimai-iqtisadi münasibətləri həm yazılı mənbələrə, həm də arxeoloji tapıntılara əsasən tədqiq etmiş və çox vacib elmi nəticələr əldə etmişdir (5).

XX əsrin sovet elmi ədəbiyyatında Azərbaycanın arxeoloq alimlərinin erkən orta əsrlərinin ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində xüsusi yeri vardır.

R.M.Vahidovun Mingəçevir qazıntılarının nəticələrinə həsr etdiyi elmi nəşrlərində Qafqaz Albaniyasının iqtisadi məsələlərinə də yer ayrılmışdır.

Belə ki, müəllifin “Mingəçevir III-VIII əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında arxeoloji araşdırmalara əsasən bu dövlətin Yaxın və Orta Şərqlə ticarət əlaqələrini tədqiq etmişdir (12; s.160).

Eləcə də S.M.Qaziyevin “Историко-археологическое обследование города Кабалы”, “Древний Мингечаур”, “Первые итоги археологических разведок и раскопок в городище Кабала” və digər dəyərli məqalələrində araşdırdığımız mövzu haqqında müəyyən araşdırmalar vardır (7-9).

İlk dəfə Qafqaz Albaniyasının ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən şüşə məmulatlarını araşdıran A.B.Nuriyev, ümumiyyətlə həm şüşə istehsalı haqqında və Qafqaz Albaniyasının bu sahədəki əlaqələrini öyrənmişdir. Azərbaycanda keçən əsrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən şüşə və şüşədən hazırlanan cürbəcür qab nümunələri erkən orta əsrlərdə yerli istehsalla bərabər, gətirilmə məmulatların olmasını da sübut edir. Bunlar bardaqlar, vazatıplı qablar, piyalətipli dərman qabları və bəzək əşyaları nümunələridir (22).

Arxeoloji tədqiqatlara əsasən Azərbaycan ərazisində erkən orta əsrlərdən ipəkçilik məlum olmuşdur. Buna baxmayaraq, bu ərazidən Böyük İpək yolunun keçməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı ölkələrdən, o cümlədən Çindən də yüksək keyfiyyətli ipək parçalar ticarət məqsədi ilə gətirilmişdir. 1948-ci ildə Mingəçevirdə xristianlara aid qəbir abidəsindən, 1952-ci ildə erkən dövrlərə aid xristian qəbiri abidəsindən alimlər tərəfindən aşkar edilən ipək parça nümunələri Sovetlər İttifaqı zamanı Leninqrad (Sankt-Peterburq) texnoloji laboratoriyasında aparılan analizi zamanı bu parça nümunələrinin idxal məhsulu olaraq, Çindən Azərbaycana gətirilməsi sübut edilmişdir (2; s.26).

Azərbaycanın orta əsr zərgərlik məmulatlarının tanınmış araşdırıcısı olan B.Rəcəbovanın fikrincə zinət əşyaları bir neçə yolla ölkəyə daxil olurdu. “Əsas ticarət yolu Muğandan keçərək Kürün sağ sahili ilə Tiflisə, oradan Qara dənizə gedirdi. Böyük əhəmiyyətə malik yollardan biri də Xəzər sahillərindən Bakı, Dərbənd limanlarından Xəzər xaqanlığına və şimala gedən yol idi. Digər yol Bərdədən və Suriyaya gedən ticarət yolu idi” (14; s.228).

Azərbaycanın numizmat alimləri tərəfindən keçən əsrdə sikkə materialları əsasında apardıqları araşdırmalara əsasən dünya tarix elmində “şah yolu” adlanan beynəlxalq ticarət xəttinin bir hissəsi də ölkəmizdən keçirdi. “Şah yolu” deyilən beynəlxalq ticarət xətti eramızın I əsrində yaranmağa başlasa da, tam olaraq formalaşması Sasanilərin hakimiyyəti zamanı sona çatmışdır. Bu yol Heratdan şimala, oradan Səmərqəndə istiqamətlənərək Çindən gələn “İpək yolu”na qoşulurdu. Burada yollar Şərqi Türkiistanın geniş ərazilərindən keçirdi. Kiçik Asiya Suriya “İpək yolu”na quru yolla Suriyadan keçərək İran ərazisinə daxil olurdu. Sasani İranının nəzarətindən kənarda Qırmızı dəniz, Fars körfəzindən keçən və Hindistana yollanan

dəniz-su yolu “xalqların ədviyyat yolu” adlanırdı. 3-cü yol Suriyanın dəniz sahillərindən Ərəbistanı keçərək Ön Asiyaya yollanırdı (30; s.89).

Epiqrafika elminin köməyi ilə orta əsrlərdə Azərbaycanda xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin yaranmasında, davamlı olaraq saxlanılmasında və inkişafında müsəlman ruhanilərinin əsas yer tutması aydınlaşmışdır. Belə ki, ticarət-karvan yollarında inşa edilən xanəqahlar, ribatlar əsas ticarət mərkəzləri idilər. Xanəqahları idarə edən şeyxlər çox böyük səlahiyyətə malik olan insanlar olaraq, lazım bildikdə hakim dairələri yeni karvansaraların, ovdanların tikilməsi işinə cəlb edirlər. Alimlərin araşdırmalarına görə xanəqahların, ovdanların, imarətlərin, karvansaraların, pirlərin, imamzadələrin, həmçinin müqəddəslərin məzarlarının epiqrafik nöqtəyi-nəzərdən ciddi araşdırılması əslində ticarət yollarının ayrı-ayrı zamanlarda fəaliyyətinin dəqiqləşdirilməsində ən dəqiq məlumatlar verirlər. O cümlədən, Araz çayı sahillərində Qafqazı Anadolu ilə birləşdirən ticarət yollarında xanəqahlar mövcud olmuşdur. Bu xanəqahların yerində sufi şeyxlərinin türbələri də vardır. Bunlardan XIII əsrdə yaşayıb yaratmış Qarabağ memarlıq məktəbinin əsasını qoyan Məcd-əd Din Əli tərəfindən inşa edilən Şeyx Babı adlı türbə Füzulinin eyniadlı kəndində yerləşir. Zəngilanın Məmmədbəyli kəndindəki Yəhya ibn Məhəmməd, Cəbrayılın Şıx ibn Məhəmməd, Şıxlar kəndindəki Şıxbala, Lənkəran-Astara yolunda tikilən Şeyx Zahid, Bakı-Şamaxı yolunda tikilən XI əsrə aid Pir Hüseyn, Bakı-Şamaxı, Cavad-Ərdəbil yolundakı Şexy Tahir əl Xuda Abakani və digər abidələri misal çəkmək olar (1; 19-23).

Ticarət yollarında tikilmiş karvansaralar iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında, təhlükəsizliyində çox böyük əhəmiyyətə malik idilər. Bu cür karvansaralar günümüzə qədər Şamaxı-Bakı, Bakı-Salyan yolunda mövcuddur. Bunula da ticarət yollarında tacirlər üçün bütün xidmət sahələri müəyyən şəkildə fəaliyyət göstərirdi.

Tədqiqatçıların fikrincə, hələ e.ə. I minilliyin ortalarından Azərbaycanda dayanıqlı daş körpülər ucaldılmışdır. Sonradan yerli memar və mühəndislər öz biliklərini təkmilləşdirərək çoxlu bu tip mülki tikililər inşa etmişlər. Xüsusilə, Ərəb Xilafət rəqibi Bizans imperiyasını beynəlxalq ticarətdə sıxışdırıb, öncül mövqe tutduqdan sonra dünya əhəmiyyətli ticarət yolları marşrutunda dəyişikliklər oldu. Azərbaycan şəhərlərinin beynəlxalq ticarətdə rolu daha da yüksəldi (19; s.150). Bərdə karvan yollarının kəsişdiyi mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Müxtəlif istiqamətlərdən gələn karvan yolları burada qovuşur, buradan Şərqi, Qərbi, Şimalın və Cənubun başlıca ticarət mərkəzlərinə yolları uzanırdı. Bərdədən çıxan ticarət yollarından biri Şəmkirdən, Tovuzdan, Xunandan keçməklə Tiflisə yetişirdi. Beynəlxalq ticarət magistralının intensiv fəaliyyətini təmin etmək üçün bu karvan yolunun üstündə olan çayların, o cümlədən Şəmkirçayın, Zəyəmçayın, Tovuzçayın üzərində dövrün inşaat sənətinin inkişaf səviyyəsinə

cavab verən, karvanların sərbəst hərəkətinə imkan yaradan möhkəm, monumental körpülər inşa edilmişdir. Böyük İpək yolu xəttində Azərbaycan ərazisində tikilən körpülərin rolu danılmazdır. Belə ki, XII əsrdə Arpaçayın Araza birləşdiyi yerdə Dərələyəzdə tikilən Sal körpüsü, Arazın üstündə tikilən məşhur Xudafərin körpüsü, Xram çayının üstündə tikilən Qırmızı (və yaxud Sınıq) körpü bu ticarət yollarının rahatlığı üçün inşa edilmişdir (6).

Beləliklə, Azərbaycanın orta əsrlərdə, konkret olaraq VIII-XIII əsrin əvvəllərində, yəni Ərəb Xilafətinin tərkibində olduğu zamandan monqolların işğalına qədərki yüzilliklərdə Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri tarixşünaslıqda ayrı-ayrı prizmalardan müəyyən qədər öyrənilmişdir. Bununla belə yaşadığımız yüzilliklərdə elmin yeni nailiyyətlərinə əsasən ölkəmizin daha çox iqtisadi tarixini özündə əks etdirən tapıntıların araşdırılması bu maraqlı problemin öyrənilməsində vacib məqamları üzə çıxara bilər.

## ƏDƏBİYYAT:

1. Ашурбейли С. Ханакa на реке Пирсагат и Ширваншахи – В сб. Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. Москва, 1985
2. Асланов Г. Материальная культура Мингечаура. Автореферат дисс. на соиск. ученой степени канд. ист.наук. Баку, 1963
3. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1986
4. Бартольд В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1988
6. Dostiyev T., Kvaçidze V. Zəyəmçayda orta əsr körpü qalıqları. Azərbaycan arxeologiyası, N1-4, Bakı, 2003
7. Казиев С.М. Первые итоги археологических разведок и раскопок в городище Кабала. Баку, 1946
8. Казиев С.М. Древний Мингечаур. Баку, 1956
9. Казиев С.М. Историко- археологическое обследование города Кабалы. Баку, 1948
10. Гозалашвили Г. О торговых путях Закавказья. В сб. «Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме». Москва, 1980
11. Гулиев Н.М. К изучению торговых путей Кавказской Албании. Материалы к сессии, посвященные итогам полевых археологических и этнографических исследований 1971 года в СССР. Баку, 1972
12. Vahidov R. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə (arxeoloji qazıntının materialları əsasında). Bakı, 1961
13. Vahidov R. Torpaqqalada arxeoloji tədqiqatlar işlərinin ilk yekunları. 1963-cü ilin arxeoloji qazıntılarının yekunlarına həsr olunmuş sessiyanın tezisləri. Bakı, 1964

14. Раджабова Б.А. Украшения как источник изучения торговых отношений Азербайджана. В материалах Международной научной конференция «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Тбилиси, 2007
15. Жизнь и труды П.С.Савельева. Преимущественно по воспоминаниям и переписке с ним В.В.Григорьева. Издание императорского археологического общества. Спб, 1861
16. Нейматова М. О зодчем – основоположнике архитектурной школы, мавзолее, расположенное в бассейне реки Аракса. Архитектура и искусство Ближнего и Среднего Востока. Краткое содержание докладов международной конференции. Т.II, Баку, 1982
17. Неймат М. Пыры Азербайджана (социально-идеологические и экономико-политические центры). Баку, 1992
18. Неймат М. Надписи на шелковом и традиционных торгово-караванных путях. Материалы международной научной конференции «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Баку, 2005
19. Неймат М. Эпиграфические данные как источник для изучения социально-политической, экономической и культурной истории Кавказа.// *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası*.// N1, 2003
20. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т.1, Баку, 1991
21. Nuriyev A. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, 1981
22. Ломоури Н. К вопросу о торговых путях Грузии. Труды Института истории им. И.А.Джавахашивили. Т.IV, ч.1, Тбилиси, 1958
23. Петров А.М.Азиатско – западноевропейский торговый баланс в средние века. – В сб. «Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме». Москва, 1980
24. Пиргулиева Г. Медные монеты Азербайджана. Баку, 2004
25. Еремян С.Т. Шапотрена Птоломея в связи с историей Скифского царства прикаспийского побережья. Тбилиси, 1966
26. Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья и дороги Сасанидов. – В сб. «Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме». Москва, 1980
27. [www.pro1.ru](http://www.pro1.ru)-И.М.Тронский История античной литературы: Гомеровский эпос
28. З.Ямпольский. К изучению древнего пути из Каспийского моря по р. Куре через Грузию к Черному морю. – МКА, Т.4, Баку, 1964
29. Сейфеддини М. Нумизматика Азербайджана. Т.1. Баку, 1999
30. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. Спб, 1837
31. Шамба А. Денежное обращение на территории Абхазии (V в. до н.э. – XIII в.н.э), Тбилиси, 1976

## **ON HISTORIOGRAPHIC STUDY OF TRADE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND FOREIGN COUNTRIES**

**Ganira Pirguliyeva**

### **Summary**

**Key words: trade roads, archaeological and numismatic finds, caravan trade routes and waterways.**

The article deals with the published works of Azerbaijani and foreign authors about abovementioned topic. The main part of founded archaeological and numismatic materials are dated back to the 8<sup>th</sup> -beginning of the 13<sup>th</sup> centuries. Being located on crossroads between Eastern and Western countries Azerbaijan was the transshipment point of caravan trade routes and waterways.

## **ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ**

**Ганира Пиргулиева**

### **Резюме**

**Ключевые слова: Торговые пути, археологические и нумизматические находки, сухопутные и водные пути.**

В статье рассматриваются основные опубликованные работы азербайджанских и зарубежных ученых по указанной теме. Хронология данной проблемы охватывает в основном VIII- нач. XIII веков. Главные материалы относятся к археологическим и нумизматическим находкам на территории Азербайджана. Находясь на перекрестке дорог между восточными странами, наша страна в указанные столетия становилась основным перевалочным пунктом как караванной, так и водных путей.

İŞĞAL OLUNMUŞ ABİDƏLƏR  
MONUMENTS UNDER OCCUPATION  
ОККУПИРОВАННЫЕ ПАМЯТНИКИ

**БЯРДЯ ШЯЦЯРИНИН МЯНЯВИ МЯДЯНИЙЯТИНИН  
ЕРМЯНИЛЯР ТЯРЯФИНДЯН САХТАЛАШДЫРЫЛМАСЫ  
БАРЯДЯ**

**Нярэиз Гулийева**

нерэиз1957@рамблер.ру

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Ачар сюзляр: Албанийя, Бярдя, тарих, набыл, Арран**

Йурдумузун кечмиши гядим йазыларда, даш китабялярда, улу тикилилярда, обаларын, чайларын, мешялярин, чямянлярин, йолларын адында, нясиллярин тпяриндя, ганлы-гадалы дующшыларин изляриндя, яфсанялярда, набылларда, сазлы-сющбятли дастанларда, йер адларында бу эцн дя галмагдадыр, йашамагдадыр.

Тарихян «гонаг аллащ гонабыдыр», «гонагсыз ев харабаны андырыб», «гонагсыз ев сусуз дяйирмандыр», «гонаба хош эялдиниз, щямишя сиз эялясиниз, гонаг-гара елимизин-оъабымызын башындан щеч вахт яскик олмайыб вя олмасын да» - дейян бабаларымыз аияъанлы, гонагсевяр олублар.

Лакин халгымыза мяхсус бу хцсусийятляри юйряняляр тарих бойу бундан юз мякирли мягсядяриндя истифадя етмишляр, инди дя едирляр. Бу эцнлярда 1989-ъу илдя Москва щящяринин «Правда» нящрийятында нящр олунмуш «ССРИ халгларынын ядяби набыллары» адлы китабда Газарос Аъайанын «Анащит» адлы набылыны вяряглядим (7, 538-566). Дцзц Азярбайъан тарихинин сахталашдырылараг набыл формасында тягдим едилмясинин шащиди олдум. Юз йаланлары иля ювладларыны кичик йашларындан алдадан, онлары доъру йолдан чякиндирян ермяни валидейнлярин, щятта щифащя халг ядябийятындан да васитя кими истифадя етмяляри тяяъъб вя тяяссцф щисси ойдадыр.

Бу ыр набылларла, йаланларла ермяниляр ушагларын щцуруна еизли олараг юз сийаси мягсядярини ютцрцрляр.

Мцяллиф набылын адыны «Анашит» адландырыр. «Анашит» адынын кимя мяхсус олмасына ися диггят йетирмир.

Е.я. ЫВ-ЫЫЫ ясрлярдя Гядим Азырбайган Атурпатакан вя Албанийадан ибарят иди (3, 173). Е.я. ЫВ ясрдя Ыянууби Азырбайганын бцтцн яразиси вя Шимали Азырбайган торпагларынын хейли щиссяси бу вя йа диэяр дяръядя Атропатын щакимийяти алтында иди. Ыянууби Азырбайганда мцхтялиф маздаизм тялимляри, Кичик Авеста мювбуд иди... рясми динляри маздаизм – зярдцштлцк – Авеста дини иди (1, 282). Су вя мящсулдарлыг илащяси олан Ардвисура Анащита «Авеста»да торпаа бяркят, мал-гарайа вя инсанлара мящсулдарлыг верян эщълц, эюзял, гаван гадын кими тясвир едилир (1, 325).

Филолозия елмляри доктору, профессор Миряли Сейидов «Азырбайган мифик тяфяккцрцнцн гайнаглары» адлы ясяриндя йазыр: «Яски атропатенлилярдя добум, мящсулдарлыг, даща сонралар башга бир чох ясатири кейфийятляр газанмыш эюзяллик илащяси Анащид адятян абаъла, инсанлара щяфа верян мейвя иля бирэя тясаввцр едилибдир» (9, 34).

Мцяллиф даща сонра гейд едир ки, Анащид щаггында «Авеста»да хцсуси фясил вардыр. Цмумийятля, Анащидя йалныз атропатенлиляр дейил, еляъя дя сонралар «Авеста»ны юзляринин мцгядяс китабы сайан бир чох башга халглар да ситайищ етмищляр. Аллащлар анасыны (сонралар добум, мящсулдарлыг илащяси) абаъла ялагяландирмяк, абаъы мцгядяслящдирмяк яски мисирлилярдян, Бейнялнящрейн халгларындан, «Авеста»ны юз мцгядяс китаблары сайан халглардан, гябиля бирлящмяляриндя асылы олмайараг, яски чаьлардан бир чох тцркдилли халгларда башга щякилдя, мцяййян дяйищикликлярля олуб. Апарылан аращдырмалардан эюрцндцйц кими, абаъын мцгядяслийиня тцркдилли халглар сон заманлара гядяр инанмышлар. 1891-ги илдя В.Л.Серошевски гейд етмищдир ки, бир чох тцркдилли халгларда абаъ ангону да олмущдур (9, 36).

Гядим албан щейкяльклярини Гобустан гайа рясмляри иля тутущдурараг беля фярзийя суйляйирляр ки, гадын щейкялькляри дя, гадын рясмляри дя мянщя етибары иля Бяркят илащясинин образындан эютцрцлмщдцр (1, 408-409).

.... Гядим албан терракот щейкялькляри Селена илащясини, диэяр мцхтялиф аллащлары тямсил едя бильрди. Щелиос, Зевс вя Селена аллащларынын адлары гядим дюрдян башга халгларда да чякилир... Онлар Щелиосу Митра адландыраараг Щелиоса, щабеля Селенайа вя Афродитайа сядя едирдиляр; сонра од, торпаг, кцляк вя суйа ситайищ едирдиляр. Бойнуна чялянъ кечирилмищ гурбанлыг щейваны мцяййян гайдада пак едилмищ йер эятирлярк ибадядян



сонра гурбан кясирляр. Гурбанкясмя вя ятпайлама адыти Азәрбайҗанын щяр йериндя ящали арасында инди дя йайылмышдыр (1, 409).

Газарос Аьайан «Анашит» адлы наьылында йазыр ки, Аьван торпаьында Партав щящяри вар иди, инди бу щящяр Бярдя адланыр.

Щящяр Гандзак вя Шуша щящярляри арасындакы Тяртяр чайы кьнарында йерляширди. Тяртяр чайы сащилиндя сых мешяликля ящатя олунмуш чар Ваченин мюьцзяли сарайы йерляширди. Кьнардан аьаьларла ящатя олунмуш сарайын гцлляляри, диварлары эюрцнцрцц. Аьаьлар ися чинар вя аьагайынлардан ибарят иди. Мешягийин кьнарларында ися ьейранлар сярбьаст эязирдиляр. Гейд етмяк лазымдыр ки, Албан щюкмдары Ы Бачазанын щакимийят илляри тарихи 215-255-ьи илляри ящатя едир. Албан христиан щюкмдары Ы Ваченин щакимийяти тарихи 255-262-ьи иллярдир. Ы Вачаган Албанийа вилайятлярини ващид мяркяздя бирлящдирди. Щьмин дьврдя юлкянин пайтахты Гьбьяля щящяри иди (3; 178, 643).

Мцяллиф йазыр ки, эцнлярин бириндя чар Ваченин йезаня оьлу, эянъ Вачаган сарайын ейванындан аьаьлыьы сейр едирди. Эюзял йаз сящяри иди. Аьаьларын башында нямякар гушлар мащны охуйурдулар. Гушлар ьящ-ьящ вурур, санки нювбя иля тцтяк чалырдылар. Лакин Аьванын эюркямли мцьяннисе бцлбцл щамыдан цстцн охуйур, севян гьлбляри риггьтя эятирди.

Чарича Ащхен оьлунун йанына эялир, отурур вя оьлундан гьмэин олмасынын сябьабини сорушур. ьавабында Вачаган билдирир ки, сакит кьнд щяйатында дингьялмяк истяйир.

Мян сяни баша дцщцрям оьлум, сян аьыллы Анашит цццн кьндя эетмяк истяйирсян. Амма унутма ки, сян Аьван чарынын оьлусан, кьндли гьзы иля дейил, ясил-няьабятли гьз иля евянмялисян.

Гугар кнйазынын йезаня гьзы вар, эялягькдя буюцк мцлки дя онундур. Ыуник кнйазынын да эюзял гьзы вар. Бизим щярбимизин башчысынын да йахшы гьзы вар, эюзцмцццн юнцндя буюццб.

Вачаганын ийирми йашы йенигья тамам олмушду. Щцндцрбойлу, уа гамятли иди. Атасы она щямищя дейярди ки, сян мяним цмидимсян, сян бизим оьагда одумузу, елдя адымызы горумалысан. Сян евянмялисян.

Вачеган ова эетмяк, бир аз евдя отуруб китаб охумагдан узаглащмаг истяди.

О щярдян ова эедяр вя эцнлярля гайытмазды. Кнйазларын ювладлары ону горумаг, мцщайят етмяк цццн тялясирдиляр, о ися хидмятчиси Вагинакы вя ити Занганы юзц иля эютцряр, онлары цстцн тутарды.

Сады овчу палтары эейняр, гылынъ эютцяр, сады силащланардылар, анъаг йол азугясини Вагинак эютцярди (7, 539).

Эяньляр щярдян кяндлилярин щяйаты иля таныш олардылар. Ряиййятин йахшы, пис йашамаларыны, онлара гаршы ядалятлилийи, ядалятсизлийи юйрянярдиляр. Оьрулары тутар, тянбещ едяр, ещтийаьы олан аиляляря кюмяклик эюстярдиляр.

Халг ися оланлары изляйир вя эюрцрдцляр ки, юлкядя щяр иш ядалятля щялл олунур.

Вачеганын сьящяти щямишы хейирли оларды. О эцмращлашарды. Халгын неья йашадыьыны, ня щисс етдийини ися йахшы билирди, цряйи ися севэи иля йанырды.

Бир эцн Вачаган вя Вагинак овдан сонра бир кяндин кянарында булаг башында отурдулар, диньялмяк истядиляр. Онлар чох йорулмушдулар.

Кяндин гызлары нювбя иля бардагларыны су иля долдуруп, едирдиляр.

Вачеган сусамышды. Гызлардан бири су вермяк истяди. Диэяр гыз ися суйу тьокдц, бардаьы йенидян долдурду. Бу щал беш дяфя тьакрар олунду. Вачеган эюзляйирди ки, она ня вахт су верьякляр. Йалныз бешиньи дяфядян сонра гыз ичмяк цццн суйу тьаклиф етди. О, суйу ичди, Багинака да верди. Вачеган гыздан сорушду ки, сиз мянимля зарафат едирдиниз? Нийя суйу эеь вердиниз (7, 541)?

Гыз билдирди ки, биз танымадыьымыз щяхсля зарафат етмирик, эюрдцм ки, сиз чох йорьун вя тьарлисиниз. Дцщндцм ки, хястялянярсиниз.

Гызын аьлы вя эюзяллийи Вачеганы щейран етди. О гызын адыны вя атасынын адыны сорушду. Гыз адынын Анащит олдуьуну, атасынын ися йашадыглары кяндин чобаны олдуьуну сюйляди (7, 541).

Наьылда эюстярилдийиня эюря Анащит Аран кяндинин чобанынын гызыдыр. Бир мясяляни дя ялавя етмяк лазымдыр ки, Аран тцрк мяншыли сюзлярдян бири олмагла бир чох гядим мянбялярдя раст эялинир. Аран – «дцзянлик», «мцлайим иглимли йер» демьакдир (8, 38).

Азярбайьанын Кцр – Араз овалыьы Ширван, Мил, Муьан вя Гарабаь дцзянликляри «аран» адланьыр. Аран сюзц гядим тцрк дилляриндя, о ъцмлядян Азярбайьан дилиндя «исти йер», «ашаьы йер», «гышлаг йер» демьакдир (4, 251).

Аран цмумийятля, гядимдя малдар еллярин гышлаг йерляри олмушдур. Шимали Азярбайьанын ерамызын илк ясрляриндя Аран адландырылмасы мялумдур.

Азырбайъанда «Аран» сюзц иля дцзялмиш кянд адлары вардыр. Бу топонимлярдя «аран» сюзц этнограф Г.Я.Гейбуллаевя эоря гядим тцрк мяншыли Аран тайфасынын адыны якс етдирир (5, 119-122).

Мцяллиф даща сонра набылда гейд едир ки, бир неча эцн кечяндян сонра чар Ваэинакла оьлу Вачеган барядя сющбят едир вя Вачеганын севэи щекайясини юйрянир.

Анашит щаггында, онун Вачеганын цряиндя мящкям гярар тутдуьу барядя чара мялумат верди. Бу щадися чары тяяъьцбляндирир. Чарича да оьлундан Анашитля евлянмяк истяйини юйрянир (7, 543).

Набылда щямчинин чарын Анашитя гызыл вя ипьяк щядийяляр эондярмяси, юз нювбясиндя Анашитин гонагпярвярлийи, мцдриклиийи, ямяксевярлийи, юзцнцн тохудуьу халчанын сарайа щядийя эондярмяси гейд олунур. Анашитин мяслящяти иля Вачеганын зярхара тохумаг сянятини юйрянмяси, цмумийятля, сяняткарлыьын инкишаф етдирилмясинин зярурилиийи барядя сюз ачылыр.

Набылда Бярдя щящяринин йахынлыьындакы Перож щящяри барядя дя бящс олунур (7, 548). Бу щящярдя эизли сурятдя кашинлярин халгы истисмар етмяляриндя, нящайят Вачеганын щадисяляри юйрянмяк мягсяди иля садя палтарда халгын арасында олмасы кашинлярин щийляси иля бурада ясир дцщмяси онун тохудуьу зярхарада оланлары эизли сурятдя тясвир едяряк сарайа эондяртмяси вя Анашитин тядбири сайясиндя чар вя рийийятин хилас олмалары нягл олунур (7, 545-562).

Гейд етмяк лазымдыр ки, бу набыл неья эялди йазылдыьындан хроноложи ардыьыллыглар эюзлянилмир. Мясялян, кашинин эизли сяняткарлыг емалатханасында ищляйянлярдян бящс олунаркян Бабикин оьлу Арнакин ады чякилир вя с.

Ялбяття, бу щягигятдян узаг олан йаландыр. Беля ки, Бабяк 798-838-ьи иллярдя йашамыщдыр. Оьлу ися 837-ьи илдя щялак олмущдур (2, 250).

Ялбяття, тарихдян мялумдур ки, Сасани шашларындан Фируз 459-484-ьц иллярдя Адярбайганда, йяни индики Ёянууби Азырбайъанда Шашрам фируз щящярини салдырды (3, 174).

Набылда щямчинин кашинлярин ясарятиндя азад едилмиш шяхсярин бцтляри, йяни аьаь аллащлары мящв етдикляри, щярбичилярля чадырда чарича тяряфиндя йемяк верилдийи гейд олунур. Халг йеня дя диньлик щяраитиндя юз ищляри иля мящьул олур. Гызлар ял ищляри иля, йяни ясаян тохуьулуг иля, якинчиляр котанлары иля шумламагла, арабалары иля йцк дашымагла, дямирчиляр лазым оlanda ищлятмяк ццн зирешли эейим вя гылынь,

габ-гаъаг щазырламагла, бянналар ев тикмякля мяшьул олмаъа башладылар.

Беляликля, динълик шяраитиндя халг йазда, йайда шумлайыр, якир, гышда сянтакарлыгла мяшьул олурду. Щамы бирликдя хошбяхт ишляйирди.

Монахлар ися пергамет щазырлайыр, китаб йазыр, ьилдляйир, чюряйи дя, эейими дя юзляри газанырдылар.

Халг ися дейирди: «Анацит бизим чайын цстцндян кюрпц салды - дянизимизя эями эятирди, сащляримизи суварды, шящаримизя, кяндимизя су чякдирди, йол салдырды, торпаглары котанла шумлатды. Анацитин хатиряси ябяди йашайаъагдыр!» вя с. (7, 566).

Ялбяття, тарихи щягигятляри йаланлара чевирмяк, бу йаланлары ися набыллара кючцряряк щягигяти эизлятмяк, йеня дя йаланларла кюрпялярин, щяйатын давамчыларынын бейинлярини корламаг, щягигяти йалан эюзлярля сейр етмяк, мювъуд, реал щяйаты мящв едир, йаланлары щягигят, щягигятляри йалан дейряк нясилдян-нясила ютцряряк, тарих бойу вцъудлары риггтя эятирибляр. Онлар бу эцнцн кюрпяляри, эяляъяйин йаланчы тарихчиляри, дювлят хадимляри, сийасятчиляридирляр. Одур ки, бу мясяля иля ялагядар тарихи бир аз вяряглямяк, хатырламаг истяйирям.

Мялумдур ки, еркян орта ясрлярдя Албанийанын яразиси яряб мянбяляриндя Арран (вя Алпан), Сурийа йазыларында Аьван (Алаван), эцрцц гайнагларында Рани, гярб щиссяси ися Щерети адландырылды (3, 145).

Албанийа вя албанлар тарихи Азярбайъанын ясясян шимал вилайетляриндя йерлящян юлкянин вя щямин юлкядя йашайан халгын антик мянбяляриндя мялум олан адларыдыр. Бир чох щалларда елми вя кцтляви ядыбийятларда бу юлкяни Гафгаз Албанийасы да адландырырлар.

Антик заманын бир гисмини вя еркян орта чаьларын бир нечя йцзиллийини ящатя етмиш Албанийа дюврц Вятянимизин тарихиндя бюйцк вя чох мщщм мярщялядир.

Щцбщясиздир ки, азярбайъанлылар Албан мядянийятинин, албанлар тяряфиндян йарадылмыш вя аккумуляция едилмиш бцтцн дяйярлярин варисляридир (1, 328). Страбонун эюстярдийи кими, албанлар «иберлярля Каспии дянизи арасында» йашайырдылар (1, 328).

Албан тайфалары ... Ёянуби Гафгазын ьянуб-гярб вилайятляринин, ялбяття Кцр вя Араз чайлары арасындакы яразинин автохтонлары идиляр (1, 330).

Ерамыздан яввял ЫЫЫ ясрдян эеъ олмайараг мейдана эялян вя артыг ерамызын щцдудундан узаг Ромада Албанийанын «биринъи» шыщяри кими танынан, кифайят гядяр мющкямляндирилмиш буюцк вя бцтцн яламятлярдян эюрцндцйц кими, зянэин бир шыщярин – Гябялянин мювъуд олмасы фактынын юзц юлкядя двюлятин вя чар шакимийятинин олдуьуна сцбутдур. Буна эюря дя Страбонун албанларда «инди ... бцтцн тайфалары бир чар идаря едир» сюзляри ян эеъи ерамыздан яввял ЫЫЫ ясря аиддир.

Македонийалы щюкмдара гейри-ади бир щядийя бяхш етмиш «Албанийа чары» шаггында Йули Солин дя мялумат вермишдир. Ола билсин ки, щяля ерамыздан яввял ЫВ ясрин сон сцлсцня албанларда «чарлар» вармыш, ццнки антик мцяллиф ачыг-айдын йазыр ки, «биз бу барядя охумушдуг», бу ися щцбщясиз, бизя эялиб чатмайан щансыса мянбйя ишарядир (1, 389).

АМЕА-нын мцхбир цзвц, профессор И.А.Бабайев йазыр ки, Азәрбайҗанда тапылан чохлу нумизматик материаллар вя бу материалларын юйрянилмяси эюстярди ки, Албанийада пул тядавцлц, эюрцнцр, е.я. ЫВ ясрин ахырларында – ЫЫЫ ясрин яввялляриндя башланмышдыр.

«Гафгаз Албанийасынын пайтахты Гябяля шыщяри харабалыьынын йахынлыьында тапылмыш 700-дян артыг эцмщ сиккя, эятирилмя вя йерли сиккялярдян ибарятдир (1, 355).

Гафгаз Албанийасынын антик двюрц ццн сяъийяви олан керамика щцщя габлар, эцмщ пийаляляр, метал ямяк алятляри, силащ, антропоморф вя зооморф терратот щейкяльикляр, гызыл сырьалар, металдан, сцмцкдян мцхтялиф бязяк щейляри вя с. буюцк сяняткарлыгла щазырланмышдыр. Тясяррцфатын мцхтялиф сащяляри, сяняткарлыг, дахили вя хариъи тиъарят, щабеля пул тядавцлц интенсив инкишаф едирди (1, 398).

Албанийанын мцщцм шыщярляриндян бири Гябяля иди. Шыщяр е.я. ЫВ ясрин сону – ЫЫЫ ясрин яввялляриндя мейдана чыхмыш вя б.е. ХВЫЫЫ ясринядяк мювъуд олмушдур. В ясрядяк Гябяля Албанийанын пайтахты, албан щюкмдарлары вя албан архийекископунун игамятэащы олмуш, пайтахт Бярдя шыщяриня кюцщрцлцкдян сонра ися юлкянин ян ири сийаси-инзибати, дини-инзибати (архийепископлуг), тиъарят-сяняткарлыг вя мядяни мяркязлярдян бири олараг галмышдыр (2, 48).

В ясрдян сонра Моисей Каланкатлыя эюря, албан щюкмдары Ваче тяряфиндян тикилмиш Бярдя (онун Партав ады ермяни мянбяляриндяки йазылыш формасына ясасланыр) пайтахт олур. Мцщцм карван йолларынын говшаьында йерлящян бу шыщяр Йахын

вя Орта Шяргин ян ири тиґарят мярґязляриндян бири иди. Бюйцк Ути вилайятиндя йерляшян Бярдя ерґян орта ясрлярдя Гафгаз Албанийасынын сийаси, дини вя мядяни мярґязиня чеврилди. Бярдя сон албан Аршагиляринин вя Мушраниляр сцлалясиндян олан щюкмдарларың, ВҮ ясрдяр ися албан каталикосунун игамятэащы олур. Тиґарят-сяняткарлыг мярґязи олан бу щящярдяң башга йерляря ипьягурду, барама, чохла ипьяк, гызыл бойа вя с. апарылырды. 628-җи илдя Иран – Бизанс мцщарибяляри заманы Бярдя Бизансын мцттяфигляри олан хязрляр тяряфиндяң дабыдылмышды. Щящяр аңґаг ВҮҮҮ ясрин яввялляриндя, хилафятин щимал вилайятляринин щакими Ябд ял-Язиз ибн Хатимин ямри иля бярпа едилмищдир (2, 48-49).

Т.е.д. Г.Я.Щаґыйев ися археолоҹи газынтыларың нятиґяляриня ясасланаґа, йазыр: «Тядгигат заманы мцґийян едилмищдир ки, Гафгаз Албанийасынын мярґязиндя, Кцр вя Тяртяр чайлары арасында илк инсан йашайышы дащ дюврцндяң башланмыш, тунь вя дямир дюврцндя бурада тясяррцфатың инкишафы, сянят вя тиґарятин мейдана чыхмасы нятиґясиндя е.я. В-ҮВ ясрлярдя щящяр – Бярдя йаранмышдыр (6, 33).

Бярдя стратежи ґящятдяң ялверишли, игтисади бахымдан инкишаф етмищ щящяр кими ерґян орта ясрлярдя Албанийаның игтисади, сийаси вя мядяни мярґязиня – пайтахтына чеврилмищдир. Бярдя Албанийаның пайтахт щящяри кими иґтимаи щяґятын бир сыра амиллярини – щярби-стратежи, инзибати амилляри, сяняткарлыг вя тиґаряти, дин вя мядянийяти юзцндя ґямлящдиряґк щярби эцґя, сийаси нцфуза, игтисади вя мядяни ялаґяляря малик щящяр олмущдур. Илк орта ясрлярдя Азярбайґан тарихиндя хцсуси йери олан Албан щюкмдарлары ҮҮ Ваче, ҮҮҮ Вачаган, Вараз – Григор, Ғаваншир, Вараз-Тридат, иґтимаи хадимляр Виро, Нерсес Бакир, шаир Дявдяк Бярдядя йашамыщ вя фяалийят эюстярмищляр» (6, 33).

Дащя сонра Г.Я.Щаґыйев гейд едир ки, археолоҹи газынтылар васитясиля мцґийянлящдирилян антик щящяр ерамызың яввялляриня гядяр инди Шортяпя адланан йердя (индики Бярдя иля Шортяпянин арасы 5-6 км-дир) олмущдур. Орада ерамызың ҮҮ ясриндяң етибарян йашайыщ зяифлямищ, щящяр индики Бярдянин йериндяки сащясиндя йенидяң салынмышдыр. Щямин йердя сон антик вя ерґян орта ясрлярдя тикилмищ щящяр йени форма вя гурулуша малик олмущдур (6, 33).

XX ясрин 70-җи илляринин сонунда М.Щцсейнов тяряфиндяң Шатырлы кянди йахынлыґында ащкар едилян зянэин тапынтылар, щямчинин А.Нурийевин башчылыґы иля 1984-1988-җи иллярдя

Бярдядя апарылан ардыгыл газынты ишляри шящярин антик дювр тарихи иля баьлы йени фактлар цзя чыхармышдыр. Ялдя олунан илкин археоложи дялилляр Бярдянин артыг бизим е.я. Ы миниллийин орталарындан бир шящяр кими формалашдыьыны, е.я. ЫВ ясрин сону – ЫЫЫ ясрин яввялляриндя Ящямяни империйасынын даьылмасындан сонра истиглалийят газанан Гафгаз Албанийасынын сийаси вя игтисади мяркязляриндя бириня чеврилдийини демаяя ясас верир (6, 39).

И.А.Бабайев Бярдядя археоложи газынтылара ясасын йазыр ки, Бярдя щяля е.я. Ы миниллийин орталарында йцксяк инкишаф етмиш шящяр типли йашайыш йери олмушдур (6, 16).

444-ьц илдя Йесуаенин Иран шящяншящы ЫЫ Йяздиэярдин баьысындан олан оьлу ЫЫ Ваче щюкмдар елан олунду. Моисей Каланкатлынын мялуматына эюря бу албан щюкмдары Иран шящяншящы Перозун ямри иля онун дюврцндя дювлятин пайтахты олмуш Перезабад (Партав – Бярдя) шящярини салдырды (2, 66).

АМЕА-нын мцхбир цзвц, т.е.д. Фяридя Мяммядова да гейд едир ки, В ясрдя Албанийанын пайтахты Бярдя (Партав) олду (10, 315).

Пайтахтын Гяблядян Бярдяйя кючщрцлмяси хариьи сийаси дяйишикликлярля, тцркдилли кючярилярин тез-тез баш верян басгынлары иля баьлы иди; мящз бу сябьб юлкянин мядяни-сийаси мяркязинин Кцрцн сол сащилиндян саь сащилиня кечирилмясиня сябьб олур (2, 67).

ЫЫ Ваченин щакимийяти иллярин Иран ялейщиня баш верян халг азадлыг щярякатлары иля яламьтдар олмушдур. Бунлардан Ъянуби Гафгаз халгларынын 450-51-ьи иллярдя ... галдырдыглары цсйаны, елягя дя 457-63-ьц иллярдя ЫЫ Ваченин юзцнцн рящбярлийи иля билаваситя Албанияда баш галдыран азадлыг щярякатыны эюстярмяк олар. Албанлары вя башга Гафгаз халгларыны бу цсйана сювг едян ясас амил Сасанилярин игтисади, сийаси вя мядяни-идеоложи бойундурууьу олмушдур (2, 67).

ЫЫ Йяздиэярд тяряфиндян шащ сарайына чаьрылараг орада эиров кими сахланылан вя маздаизми гябул етмяйя мяьбур едилян албан щюкмдары ЫЫ Ваче цсйанчылары ачыг щякилдя мцдафия едя билмязди (2, 68).

459-ьу илдя Иранда щакимийятя Пероз (459-484) эялди. Онун дюврцндя тябьялярин онсуз да аьыр олан вязийяти узунмцддятли гураглыг, гьтлыг вя Перозун хариьи мцщарибьяляри нятигьясиндя даща да аьырлашды.

Бцтцн бунлар Албанияда наразылыгя вя араськясилмяз цсйанлара сябьб олду. Ермяни тарихчиси Йегишенин дедийи кими,

Иран дювлятиндя мц-вяггяти олагаг йаранмыш ямин-аманлыг (2, 69) 459-ъу илдя «албан щюкмдарынын табе олмагдан гяти имтина етмяси иля» позулду. Чола кечидини яля кечирян цсайанчылары маскутларын гошунларыны ирлялийя бурахараг, Буюцк Гафгазын он бир «щюкмдары» иля иттифаг баъладылар вя онларын кюмяйи иля Албанийайа сохулан Сасани гошунлары иля ики ил уьурлу щярби ямялийатлар апардылар. Фарсларын Ваче иля дяфляряля данышыглара эирмяк ъящдляри щеч бир нятиъя вермяди. Онда Пероз буюцк муздла тутдуьу щунлары – оногурлары кюмяйя чаьырды. Алан гапысындан Албанийайа сохулан щунлар 462-ъи илдя албанларла дюйцщя эирдиляр, бцтцн или албан щюкмдары иля вурущдулар. Ваченин гошунларынын азалмасына вя даьылмасына бахмайараг щунлар ону табе едя билмядиляр.

Албанийада 457-ъи илдя башлайан цсайан йалныз 463-ъц илдя йатырылды. Сасанилярин юлкядяки мювгеий йенидян мющкямлянди (2, 70).

ЫЫ Ваче тахт-таъдан имтина етди. Аршагиляр сцлалясинин щакимийятиня 30 иллик ара верилди, юлкяни Сасанилярин ъанишини – мярзбан идаря етмяйя башлады (2, 70).

487-ъи илдя албан Аршаги сцлалясинин сонуньу нцмайяндяси, ЫЫ Ваченин гардашы оьлу Мюмин лягябли ЫЫЫ Вачаган албан щюкмдары олду. Моисей Каланкатлы йазыр: «Вачедян башлайараг Мюмин Вачагана кими кечян 30 ил мцддятиндя Албанийа щюкмдарсыз галды». Албан тарихчисинин сюзляриня эоря «йенидян бир мямлякят дахилиндя бирлящян Албанийа сакинляри щюкмдар аиялясиндян ъясур, мцдрик, дярракяли вя щцндцрбойлу Вачаганы сечдиляр. Албан щюкмдары Ваченин гардашы Йяздиэярдин оьлу олан Вачаганы Иран щащы Валарщын кюмяйи иля тахтда отуртдулар».

Мюмин Вачаганын щюкмдарлыьы Албанийанын сийаси вя мядяни-дини дирчялиши иди. О, щяр шейдян яввял юлкядя дини бирлийя наил олмаьа, христианлыьын цмудювлят дининя чеврилмясиня чалыщды. Бу мягсядя, о, атящпярястляри, бцтцн бцтпяряст тяригятлярини мющкям тягиб едир, онларын кюкцнц кясирди (2, 71).

ЫЫЫ Вачаган мяктябляр ачыр, даьыдылмыш кился вя монастырлары йенидян тикир, кился рцтблялярини бярпа едирди. О, Агуен кился мяълисини топлады. ЫЫЫ Вачаган Албанийада сон Аршаги щюкмдары олду (2, 71).

Беяликля, Албан дювляти Албан Аршагиляри дюврцндя гядим Албанийанын янянялярини давам етиряряк, юзцнцн щеч кясдян



асылы олмайан мцстягил дахили вя бязян дя хариъи сийасятини йцрцтмщдцр (2, 72).

В-ВЫЫЫ ясрлярдя Албанийада 12 йекископлуг варды: Капилака (Гябяля), Гашуа, Йента, Амарас, Тери, Балаъакан, Шяки, Гарэман (Эирдиман), Метс-Козмаик, Метс-Ираик, Щабанд, Партав (Бярдя) (2, 82).

Ъянуubi Гафгазын ярябляр тьяряфиндян фятщиндян сонра ВЫЫЫ ясрин явьялляриндян етибарян албан килсяси Яряб хилафятинин сийасятиня вя она фяал кюмяк эюстярян ермяни килсясиня гаршы дура билмяди. Бцтцн бунлар албан христиан ящалисинин сонралар гисмян мцсялманлашмасына, мядяни-идеоложи бахымдан ассимилийасийасына – григорионлашмасына (ермяниляшмясиня) вя эцрцьляшмясиня эятириб чыхарды (2, 83).

ВЫЫЫ ясрдян X ясрин икинъи йарысынадык Бярдя шящяри йалныз Арранын дейил, ейни заманда Гафгазын, щабеля Йахын вя Орта Шяргин сянят вя тиъарят мяркязляриндян бири, юлкянин сийаси, иътимаи вя мядянийят мяр-кязи кими танынмышдыр... Орта яср мянбяяляриндя Бярдя «Арранын анасы» адландырылмышдыр (6, 34-35).

Ялбяття, тарихи фактлара суюкяниляряк сцбут олунмушдур ки, Албанийа дювляти е.я. ЫЫЫ ясрдя мейдана эялмиш (1, 417), 705-ъи илдя ися дювлят мцстягиллийини итиряряк яряб вилайяти Аррана чеврилмишдир (2; 168, 505).

Эюрцндцйц кими, улу яъдадларымызын шяйатларынын мцййян анларыны йада салдыг вя беля дцщцнмяйя ясасымыз олду ки, набыл шяклиндя дя олса тарихи щягигятляри бу гядяр ясассыз сахталашдырараг, кюрпялярин бейниня нцфуз етмяк ян азы инсафсызлыгдыр.

### **ЯДЯБИЙАТ:**

1. Азярбайъан тарихи. Биринъи ъилд, Бакы, Елм, 1998
2. Азярбайъан тарихи. Икинъи ъилд, Бакы, Елм, 1998
3. Азярбайъан тарихи (ян гядим заманлардан XX ясрядяк) Ы ъилд, Бакы, Азярбайъан дювлят няшрийаты, 1994
4. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. Ы-ЫЫ Спб; Т. Ы, ч. 1
5. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование). Том Ы, Бакы, Элм, 1991
6. Гарабаъын тарихи, археолозийасы, этнографийасы вя Бярдя шящяринин 3000 иллийи. Елми-практик конфранс. Материаллар. 29-30 март 2009. Бярдя, 2009

7. Литературные сказки народов СССР. Москва, Издательство. Правда, 1989
8. Мяммядов Н.Э. Азырбайҗан Республикасынын аронимляри. Бақы, 1999
9. Миряли Сейидов. Азырбайҗан мифик тяфяккцрцнцн гайнағлары. Бақы, Йазычы, 1983
10. Фарида Мамедова. Кавказская Албания и албаны. Баку, Центр Исследований Кавказской Албании, 2005.

## THE FALSIFICATION OF SPIRITUAL CULTURE OF BARDA CITY BY ARMANIANS

Nargiz Gulieva

### Summary

**Key words:** Albania views, Barda, history, tale, Arran.

The article deals with the fairy tale “Anahit” by Gazaros Aghayan published in “Literary tales of the USSR peoples” in Moscow by publishing house of Pravda in 1989. The tale is about the state of Albania, its capital, ruler, governance and population.

Interpreting the tale the author proves that Gazaros Aghayan falsifying the historical reality presses on the consciousness of the young generation for political objectives, particularly the history of state Albania and its capital Barda. The author proves that described territory was modern Azerbaijan territory. By this tale Gazaros Aghayan misrepresented non-material treasures of Azerbaijanians and assigned to Armenians.

## О ФАЛЬСИФИКАЦИИ АРМЯНАМИ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА БАРДЫ

Наргиз Гулиева

### Резюме

**Ключевые слова:** Албания, Барда, история, сказка, Арран.

Статья посвящена фальсификации азербайджанского фольклора в сборнике «Литературные сказки народов СССР», изданный в 1989 г. в Москве. В частности, в сказке «Анаит» грубо искажается история Албанского государства и его столицы Барда. Как и многие духовные и материальные, ценности армяне присвоили и азербайджанский фольклор.

KÖMƏKÇİ TARİXİ FƏNLƏR  
SUBSIDIAIRES  
ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ

**AZƏRBAYCANIN ŞƏHƏRLƏRİNDƏ GEDƏN MÜASİR  
ETNOMƏDƏNİ PROSESLƏR**

**Pirağa İsmaylzadə**

[piragaismaylzade@gmail.com](mailto:piragaismaylzade@gmail.com)

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

**Açar sözlər: şəhər, etnos, etnik, integrasiya, qloballaşma.**

Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycan əhalisinin 51%-i şəhərdə, 49%-i isə kənddə yaşayır. Ölkə əhalisinin 49%-i kişilər, 51%-i qadınlar, 15 yaşadək bütün əhalinin xüsusi çəkisi 29%-i, 65 yaşdan yuxarı əhalinin xüsusi çəkisi isə 6% təşkil etmişdir. Bu gün əhalinin artımı təbii artım hesabına baş versədə, süni mayalanma prosesi də güclənməkdir. Ölümün səviyyəsi gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisində də öz əksini tapır. Ötən ildə bu göstərici 72 yaş, o cümlədən kişilər üçün 69 yaş, qadınlar üçün isə 75 yaş təşkil etmişdir. 2001-ci ildə 1 yaşadək 1,4 min uşaq və ya doğulmuş hər min nəfər hesabı ilə 13-ü ölmüşdür, ana ölümünün göstəricisi isə 100 min nəfərə 25 olmuşdur. Hazırda orta hesabla bir qadına bütün ömrü boyu təxminən iki doğulmuş uşaq düşür, müasir dövrdə isə əgər birinci övladı oğlandırsa, ikinciyə ehtiyac qalmır. Əgər 10 il əvvəl üç və ya daha çox doğulmuş uşaqların xüsusi çəkisi 31% təşkil edirdisə, indi bu göstərici cəmi 23%-dir. Respublikada il ərzində orta hesabla təxminən 46 min nığah bağlanır və 6min nığah pozulur. Fertil (nəsil vermə qabiliyyətli) yaşda olan qadınların sayı 2milyon 362 min nəfərdir. Əhalinin artımına mane olan səbəblərdən biri də miqrasiya problemidir ki, 2001-ci ildə 7,3 min nəfər getmiş, 2,6min nəfər gəlmişdir. Ölkənin milli tərkibini azərbaycanlılar 96%, ləzgilər 2,2%, ruslar 1,8%, ermənilər 1,5%, talışlar 1%, avarlar 0,6%, türklər 0,5%, tatarlar 0,4%, ukraynalılar 0,4%, saxurlar 0,2%, gürcülər 0,2%, kürdlər 0,2%, tatlar 0,13%, yəhudilər 0,1%, udinlər 0,05%, digər millətlər isə 0,12%-dir (15; s.34). Bu baxımdan etno mədəni proseslərin təhlili bilavasitə statistik göstəricilərdən asılıdır. Azərbaycanlıların və ölkədə yaşayan başqa xalqların etnik mədəniyyətindəki qanunauyğun dəyişikliklərlə səciyyələnən müasir etnomədəni proses dünyada, həm də Azərbaycanda baş verən sosial-tarixi

proseslərin təzahürü və ayrılmaz hissəsidir. Bununla da, Azərbaycan etnosunu dinamik şəkildə dəyişən sosial-tarixi şərait onun yaşayış tərzinə də ciddi təsir göstərməklə yanaşı, ənənəvi etnik xüsusiyyətlərin transformasiyaya uğraması ilə nəticələnməkdədir (12; s. 15).

XX əsrin sonlarında yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş vermiş dəyişikliklər etnoqrafiya elminin də tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Həm mənfi, həm də müsbət tendensiyalarla müşayiət olunan bu dəyişikliklər sosial və mədəni proseslərin daha fəal cərəyan etdiyi şəhərlərdə özünü nisbətən aydın büruzə verir. Cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrini özündə cəmləşdirən şəhərlər bir inzibati vahid olmaqla yanaşı, həm də bir mədəniyyət mərkəzi və spesifik həyat tərzini təmsil edir. Müxtəlif etnosları, etnik və etnoqrafik qrupları vahid sossiuma çevirən şəhər mühiti onlarda oxşar davranış, mədəniyyət və həyat tərzini formalaşdırır. Milli özünü dərkən və eyni zamanda regionçuluğun gücləndiyi, azsaylı xalqların, milli-dini azlıqların mədəniyyətinin inkişafına dövlət qayğısının olduğu bir şəraitdə, birlik və icmaların fəaliyyəti etnomədəni proseslərin istiqamətlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir (13; s. 9).

Məlumdur ki, etnik faktorun güclənməsi çoxmədəniyyətli şəraitə ziddiyyətli təsir göstərir: bir tərəfdən milli mədəniyyətin inkişafı üçün baza genişlənilir, digər tərəfdən isə millətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin həcmi kiçilir. 80-ci illərin sonu – 90-cı illərdə Azərbaycanda, həmin faktor önə çıxdı və çox mürəkkəb, ziddiyyətli etnososial proseslərin yaranmasına rəvac verdi. Hər şeydən öncə şəhər əhalisinin etnik tərkibində az bir müddətdə mühüm yerdəyişmə baş verdi. Ölkə şəhərlərinin qeyri-azərbaycanlı əhalisinin (ruslar, ermənilər, yəhudilər və s.) bir hissəsi başqa ölkələrə köçdü və onların yerini etnik mənşəyinə görə azərbaycanlı (türk) əhali – qovulmuş qaçqınlar və Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğal olunmuş rayonlardan didərgin düşən məcburi köçkünlər tutdu. Məcburi köçkünlər öz tarixi ərazilərini, həmçinin uyğunlaşdıqları təbii şəraitlərini, sosial-mədəni mühitlərini və müəyyən dərəcədə həyat tərzlərini itirdilər. Yaşayış yerinin məcburi dəyişdirilməsi köçkünlərin dünyaya baxışında, ənənəvi davranış formasında və nəticədə, etnik mədəniyyətində struktur transformasiyalarına səbəb oldu. Əksəriyyəti kənd yerlərindən çıxmış və birdən-birə kütləvi şəkildə şəhərlərdə məskunlaşan qaçqınlar özləri ilə şəhərə yeni mühit gətirdilər ki, bu da yerli əhali ilə münasibətdə ciddi etnomədəni və etnososial problemlər yaratdı.

Azərbaycanda yaşayış yerinin məcburi dəyişdirilməsi nəticəsində şəhər əhalisinin və rayon mərkəzlərinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etdi. Bu fakt öz-özlüyündə sadə bir əhali yerdəyişməsi olmayıb, mürəkkəb etnomədəni və etnososial proseslərin başlanmasına təkan verən, onu istiqamətləndirən və bütövlükdə şəhər mədəniyyətinə və həyat tərzinə təsir gös-

tərən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Yeni gənc ailələr kəndlərdən rayon mərkəzlərinə, orada yaşayanlar isə şəhərlərə üz tutmaları regionlarda və şəhər mərkəzlərində ciddi demoqrafik və mədəni tarazlığın pozulması ilə nəticələndi. Lakin Azərbaycanın şəhərlərində cərəyan edən müasir etnososial prosesləri yalnız bu amillə bağlamaq yəqin ki, problemin əhatəsini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılmasına xidmət etmiş olardı.

1980-ci illərin sonlarından SSRİ-ni bürüyən iqtisadi böhran, daha sonra isə siyasi sistemin dağılması nəticəsində digər respublikalarla əlaqələrin kəsilməsi Azərbaycanın iqtisadiyyatına kəskin zərbələr vurmuş, onu iflic vəziyyətə salmışdı. Belə şəraitdə işini itirən yüz minlərlə insan ordusu yaranmış, bu da müxtəlif istiqamətlərdə əmək miqrasiyasına təkan vermişdir. Ölkə əhalisinin bir hissəsi xarici ölkələrə üz tutmuş, kimisi daimi, kimisi isə müvəqqəti olaraq vətəni tərk etmişdir. O da diqqəti cəlb edir ki, intellektual səviyyəli və yüksək peşə hazırlığına malik olan mütəxəssislər əsasən Qərbi Avropa, Şimali Amerika və Türkiyə istiqamətində miqrasiya etmiş, digər miqrantlar isə Rusiya və digər MDB ölkələrinə üz tutmuşlar. Şəhər əhalisi daha çox birinci istiqamətə, kənd əhalisi isə ikinci istiqamətə meyl göstərir. Eyni zamanda xarici ölkələrə çıxış imkanı olmayan yüz minlərlə kəndli və kiçik şəhərlərin əhalisi də daxili miqrasiyaya başlamış və iri şəhərlərdə, başlıcası isə paytaxt Bakı və onun ətrafında məskunlaşmışdır. Nəticədə, qeyri-rəsmi məlumatlara görə Bakının faktiki əhalisi 3-3,5 milyon nəfərə çatmış və şəhərdə mövcud iş və mənzil yerləri ilə əhalinin sayı arasında uyğunsuzluq, nəqliyyat sıxlığı, eko-loji və sanitariya böhranı, sosial və iqtisadi gərginlik yaranmasında əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, XIX-XXI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində baş vermiş miqrasiya proseslərinin əsas səbəbi kimi siyasi və sosial-iqtisadi səbəbləri göstərmək olar. Siyasi hadisələr əhalinin məcburi miqrasiyasını (mühacirət, deportasiya, qaçqın, məcburi köçkün), sosial-iqtisadi səbəblər isə əmək, təhsil, nikah və sair miqrasiyasını şərtləndirmişdir. Miqrasiya prosesləri nəticəsində əhalinin demoqrafik strukturunda bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Əmək miqrasiyası və «beyin axını» ölkənin sosial-iqtisadi həyatına mənfi təsir etmişdir. Xüsusilə kəndli miqrant şəhər mühitində daha çox problemlərlə üzləşir. Kənddə keçirdiyi həyat tərzini, istehsal vərdişləri, etno-mədəni mühiti onda bir çox sosial-psixoloji xüsusiyyətlər formalaşdırır. Kənd əhalisinin mərkəzə miqrasiyası yeni sosial normativlər, davranış qaydaları, «mədəni» mühit formalaşdırmışdır ki, bu da daim ümumazərbaycan mədəniyyətinin fəvqündə duran şəhər mədəniyyətinin vektorial inkişafına ziddir. Nəticədə şəhərdə kənd həyat tərzini dominantlıq etməyə başlamış və şəhərə köçən miqrantlar yeni mühitə uyğunlaşmaqdan daha çox, onu özlərinə uyğunlaşdırırlar(5; s. 14).

Əhalinin bir hissəsinin bir yerdən başqa yerə köçməsinin demoqrafik nəticələri ilə yanaşı, etnomədəni nəticələri də olmuşdur. Yad sosial-mədəni etnik mühitə düşən insanlar uzun adaptasiya prosesi keçirlər ki, bunun da nəticəsində yerli və yad əhalinin həyat fəaliyyətinin müəyyən formalarının bir-birinə qarışması baş verir.

Ölkəmizdə urbanizasiya prosesi də etnik mədəniyyətə təsir etmişdir. Urbanizasiya prosesindən bəhs edərkən qeyd edilməlidir ki, burada ziddiyyət və elmi cəhət mövcuddur. Bir tərəfdən bu proses etnik mədəniyyəti möhkəmləndirir, regionlar arasında müxtəlifliyin aradan qalxmasına və nəhayət, Azərbaycan xalqının vahid urbanizasiyalaşması, etnik mədəniyyətin formalaşmasına təkan verir. Digər tərəfdən isə həmin bu proseslər respublikanın hər bir tarixi bölgəsinə xas olan sənayeqədərki etnik normaların və xüsusiyyətlərin mühafizəkarı kimi çıxış edən ənənələrin, həyat tərzinin dağılmasına şərait yaradır.

Urbanizasiya dar mənada şəhərlərin sayının və şəhərlərdə yaşayan əhalinin sayının artması prosesidir. Bu mənada urbanizasiya demoqrafik xüsusiyyətə malikdir. Lakin urbanizasiya sadəcə olaraq, əhali artımı prosesi olmayıb, eyni zamanda cəmiyyətin iqtisadi və ictimai quruluşunda baş verən dəyişiklikləri də özündə əks etdirir. Beləliklə, geniş mənada urbanizasiya sənayeləşmə və iqtisadi tərəqqiyə paralel olaraq, şəhərlərin kəmiyyətcə artması və böyüməsi nəticəsində cəmiyyətdə sürətli təşkilatlanma, əmək bölgüsü və ixtisaslaşma yaratmaqla, insanların davranış və münasibətlərində, etnik mədəniyyətində şəhərə xas olmayan dəyişikliklərə yol açan bir əhali artımı prosesidir.

Azərbaycanda urbanizasiya prosesinin nəticəsi olaraq, şəhərdə toplaşan əhalinin böyük bir hissəsinin kənd mənşəli olduğu faktı üzə çıxır. Bu şəraitdə şəhərin yeni əhalisinin davranışı, həyat təzi və digər etnomədəni xüsusiyyətləri ənənəvi şəhər mədəniyyətinin oxşar elementləri ilə toqquşur və bir-birini qarşılıqlı əks-təsirə məruz qoyur. Sadə məntiqə və tarixi təcrübəyə əsaslanaraq, urbanizasiya dövrü olan indiki vaxtda istənilən halda şəhər mədəniyyəti bu «mübarizədə» qalib çıxmalı və şəhərdə məskunlaşan kəndli əhalini özünə uyğunlaşdırmalı idi. Lakin keçən 20 ilə yaxın müddətdə bu prosesin çox ləng getdiyi, bəzi hallarda isə əksinə, şəhər mədəniyyətinin daha çox kənd etnomədəni mühitinin təsirinə məruz qaldığı göz qabağındadır. Beş, on, hətta on beş il əvvəl şəhərə köçmüş miqrant yeni mühitə uyğunlaşıb «şəhərli» ola bilmir, hələ də öz ilkin etnomədəni dəyərlərini qoruyub saxlaya bilir. Bu məsələlər müəyyən elmi araşdırmalar və təhlillər tələb edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda gedən etnomədəni proseslər yalnız əhali yerdəyişməsi ilə bitmir. Bu, yalnız başlanğıca səbəb olmuşdur. Şəhər əhalisinin dəyişməsi yalnız onun etnik tərkibində deyil, eyni zamanda sosial

tərkibində də əvvəlki dövrə nəzərən mühüm fərqlər yaratmışdır. Belə ki, ixtisas və peşə mənsubiyyətinə görə sırf sənaye-şəhər istehsalatında çalışan yüz minlərlə nəfər iqtisadi fəal əhali xarici ölkələrə miqrasiya etmiş, onların əvəzində isə əksəriyyəti kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri olan miqdarca xeyli artıq kəndli şəhərdə məskunlaşmışdır. Üstəlik nəzərə alınsa ki, bu əhalinin də bir neçə yüz mini humanitar və maddi fəlakətlərlə üzləşmiş qaçqınlar və məcburi köçkünlərdir, onda şəhərlərdəki sosial vəziyyətin hansı səviyyədə olduğu aydınlaşar. İnsanların sosial mənsubiyyətinin və maddi vəziyyətinin onların mədəni səviyyəsinə, həyat tərzinə, bir sözlə etnomədəni dəyərlər sisteminə labüd təsiri çoxdan sübut olunmuşdur. Bu baxımdan, Mil-Muğan, Şirvan bölgələrində, mərkəzi şəhərlərdə əhalinin etnososial strukturunda baş vermiş dəyişiklikləri öyrənmək, onun gedişini izləmək günün aktual probleminə çevrilmişdir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, şəhər əhalisinin yerdəyişməsi burada baş verən etnomədəni və etnososial proseslərə təkən verən tək amil olmamışdır. Bu proseslərə mühüm təsir göstərən amillər sırasına müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası, Qərb ölkələri ilə əlaqələrin qurulması və genişlənməsi, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində azad informasiya məkanının yaradılması, kütləvi mədəniyyətin yeni – Qərb dalğasının geniş təsiri, habelə liberal və demokratik dəyərlərə söykənən azad vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində yürüdüldüyü elan olunan dövlət siyasəti də daxildir. Göstərilən hər bir amil həm ayrı-ayrılıqda, həm də bütövlükdə müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşmasına və inkişafına müstəsna təsir göstərir. Müasir şəhər əhalisinin (istər şəhərli, istərsə kənd mənşəli) dünyagörüşünə, etnomədəni xüsusiyyətlərinə, həyat tərzinə eyni dərəcədə təsir göstərən bu amillər sosial mənsubiyyətindən və etnomədəni oriyentasiyasından asılı olaraq onlarda da fərqli effektlər doğurur. Mədəniyyətşünaslıq elmində «mədəni şok» adlanan bu effektlər müasir şəhər mühitində öz təsirini aydın göstərir. Ümumilikdə, Azərbaycan cəmiyyəti yeni sosial-iqtisadi, mənəvi-mədəni və sosial-siyasi proseslərə qoşularaq müəyyən mənada marginal cəmiyyət dövrünü yaşamaqdadır (5; s. 14).

Belə ki, şəhər əhalisinin bir hissəsi «avropalaşır», digər hissəsi «milliləşir», üçüncü hissəsi isə «islamlaşır». Eyni zamanda şəhərdə elə təbəqələr də meydana çıxır ki, mövcud ənənəvi mədəniyyətlərin heç birini qəbul etmir, bəzi hallarda ona qarşı çıxır, bəzən isə onların çevrəsində, bir qədər fərqli özünəməxsus mədəniyyət formalaşdırır ki, bu da müasir ictimai elmlərdə submədəniyyət adlanır (14,15; s. 22,19).

Müasir dövrdə Bakı şəhərində baş verən bu proseslər əvvəllər ya heç vaxt müşahidə olunmamışdır, ya da nəzərəcarpacaq dərəcədə olmamışdır. Lakin indi dünyanın hər yerində olduğu kimi, qloballaşmanın və kütləvi

mədəniyyətin geniş təsiri bizim cəmiyyətimizə də sirayət etmişdir və onu kökündən dəyişməkdə təhdid edir. Təbii ki, dəyişiklik ilk növbədə şəhərdən başlamalıdır və demək olar ki, artıq başlamışdır. Bu prosesdə rayon mərkəzləri və kəndlər müasir telekommunikasiyaların təsiri nəticəsində paytaxtdan heç də geri qalmır.

Azərbaycan şəhərlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməyə başlanılması tarixi o qədər də uzağa getmir. Bu yöndə araşdırmalara yalnız XX əsrin ikinci yarısından təkan verilmişdir. Şəhərlərin etnososial problemlərinin tədqiqinə isə 1970-ci illərdən başlanmış və 80-ci illərdə belə tədqiqatlar xeyli artmışdır (4, s. 201). Lakin bu dövrdə tədqiqatçılar əsasən gənc şəhərlərdə baş verən etnososial və etnomədəni prosesləri araşdırmağa üstünlük verirdilər. Çünki bu şəhərlərdə etnik proseslər çox sürətlə gedirdi və onların izlənilməsi daha asan idi. Bu, həm də Sovet dövlətinin bəyan etdiyi «milli siyasət» çərçivəsində baş verirdi.

Qaçqınlarla bir vaxtda ermənilərin hərbi təcavüzünə məruz qalan Dağlıq Qarabağ və sərhəd rayonların əhalisi də təhlükəsizlik naminə tədricən öz yurd-yuvalarını tərk edərək paytaxta üz tutmuşlar. Nəticədə, evsiz-eşiksiz qalan 600 min nəfərə yaxın məcburi köçkünün üçdə bir hissəsi Abşeronda - Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşmışdır. Beləliklə də, aqlomerasiyada mövcud olan yataqxanalar da daxil olmaqla bütün yaşayış əraziləri tutulmuş və Abşeron, xüsusilə də Bakı ciddi demoqrafik və humanitar gərginliklə üzləşmişdir.

Miqrantların yeni mühitə uyğunlaşması həmişə müəyyən sosial, psixoloji, mədəni və digər səviyyələrdə çətinliklərlə müşayiət olunur. Sovet sosioloqu Şkaratan qeyd edir ki, «miqrant yeni mühitə daxil olarkən əvvəlki həyatına məxsus nəsnələri özü ilə daşıyır, əgər o kənddə yaşamışsa, ənənəvi sosial nəzarətin, müəyyən olunmuş qayda və qadağaların təsirinə çox düşür» (14, s.64). Xüsusilə, kəndli miqrant şəhər mühitində daha çox problemlərlə üzləşir. Kənddə keçirdiyi həyat tərzini, istehsal vərdişləri, etnomədəni mühiti onda bir çox sosial-psixoloji xüsusiyyətlər formalaşdırır. Bu xüsusiyyətlər onun şəxsiyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Ona görə də şəxsiyyəti hələ formalaşmaqda olan gənclərlə, şəxsiyyəti tam formalaşmamış yaşlı miqrantlar yeni mühitə düşərkən uyğunlaşma prosesini eyni səviyyədə keçirmirlər. Azərbaycan kəndində baş verən etnomədəni prosesləri tədqiq etmiş etnoqraflar göstərir ki, yaşlı azərbaycanlı kəndlilər ənənəvi adət və mərasimlərdən gənclərə nisbətən daha çox xəbərdardırlar (9, s.18). Bu, təbiidir və eyni zamanda onlar bu adət-ənənələrə daha çox sadıqdırlar. Bir hissəsi ümummilliyə xarakter daşısa da, bəziləri sırf yerli, kənd mühiti ilə bağlı olan adətlər aydındır ki, yad mühitdə tətbiq oluna bilməz. Bu adətlər tətbiq olunsun belə o saat qeyri-ənənəvi təsir bağışlayar və ətraf mühit tərəfindən



yad elementlər kimi qəbul olunur. Lakin müşahidələr göstərir ki, şəhərdə kənd mühiti ilə bağlı bəzi adət və ənənələr hələ də olduğu kimi qalmışdır.

Tədqiqatçılar miqrantların uyğunlaşma prosesini beş mərhələyə bölür: hazırlıq, köçmə və ixtisasını dəyişmə, istehsalata daxil olma, akkomodasiya və assimilyasiya mərhələləri. Əlbəttə bu mərhələlər normal miqrasiya üçün xarakterikdir. Etnik təmizləməyə və hərbi təcavüzə məruz qalaraq Bakıda məskunlaşan yüz minlərlə qaçqın və məcburi köçkünün birinci - hazırlıq mərhələsini keçməsindən söhbət belə gedə bilməzdi. Ciddi maddi və mənəvi sıxıntılarla, humanitar və vətən itkisi ilə üzləşən bu miqrantlar nəinki şəhər mühitinə uyğunlaşmağa can atırdılar, heç buna cəhd də göstərmirdilər. Lakin bu, ilk illərdə belə idi. Müşahidələr göstərir ki, keçən müddət ərzində miqrantların bu təbəqəsində yeni mühitə uyğunlaşma yavaş-yavaş baş verməkdədir. Uyğunlaşmanın ikinci mərhələsi də qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün o qədər asan keçməmişdir. Heç bir hazırlığa malik olmadan öz vətəni tərk etməyə məcbur olan miqrantın paytaxta gəlişi heç bir sosial-iqtisadi, mədəni əsaslara söykənmirdi və sadəcə «köç»dən ibarət idi. Buna görə də, uyğunlaşmanın üçüncü mərhələsi olan istehsalata daxil olma qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün az-az mümkün olurdu. Müstəqil aktiv fəaliyyətin tələb olunduğu dördüncü - akkomodasiya mərhələsində miqrantlar – bu kontekstdə qaçqınlar və köçkünlər şəhər mühitində sərbəst fəaliyyətə başlayır və onun sosial-iqtisadi və mədəni mahiyyətinə uyğun işlə məşğul olurlar. Lakin həmişə belə olmur və ənənəvi istehsal vərdişlərini, etnomədəni mühitini, adət-ənənələrini dəyişməyə çətinlik çəkən miqrantlar onu şəhərə daşımağa məcbur olurlar və nəticədə, şəhər mədəniyyətindəki tarazlıq pozulur, həyat tərzini dəyişir. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin şəhərə axını kütləvi xarakter aldığı üçün və onlar kompakt məskunlaşdığına görə bu hal daha dayanıqlı və davamlı olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, keçid dövrü Bakı şəhərinin əhalisinin etnik tərkibində və sosial strukturunda mühüm dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnmişdir. Bu dəyişikliklərin nəticəsində on minlərlə əmək qabiliyyətli insan fəaliyyət və məşğuliyyət sahələrini dəyişməyə və həyat şəraitini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atmağa məcbur olmuşdur. Bir çox hallarda bu vasitələr insanların ixtisas-peşə fəaliyyətinin dəyişilməsinə səbəb olur. Bundan başqa yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq çoxlu yeni fəaliyyət sahələri yaranmışdır. Həmin sahələrdə çalışan insanlar ənənəvi olmayan peşə və ixtisaslara yiyələnməklə əhalinin sosial tərkibində yeni yarımqruplar və təbəqələr formalaşdırmışdır.

Müasir dövrdə Bakı şəhərində formalaşan sosial təbəqələrin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların amorfliyi. Keçid mərhələsini yaşayan bir çox şəxslər və sosial qruplar hər an digər təbəqənin nümayəndəsinə çevrilə bilərlər. Bazar iqtisadiyyatının tam hökmranlıq edə bilmədiyi və vətəndaş

cəmiyyəti quruculuğunun çox ləng getdiyi bir şəraitdə siniflərin və sosial stratifikasiyanın da bərqərar olması uzun çəkəcəkdir.

Şəhər həyat tərzii xüsusi sosial-iqtisadi və ekoloji mühit kimi şəhərin təsiri altında formalaşır və inkişaf edir. O, sistem kimi şəhərin funksii-yasıdır və onun ayrıca elementlərindən törəmir. Şəhər həyat tərzii ilk növbədə böyük şəhərlərdə formalaşır. Bu baxımdan Bakı şəhərinin rolu danılmazdır. Ölkənin paytaxtı və ən böyük şəhəri kimi son yüzillikdə Bakının bütün regiona ictimai-siyasi təsiri ilə yanaşı, həm də iqtisadi və mədəni təsiri aydın izlənilir. Məhz bu təsirin nəticəsi olmuşdur ki, uzun müddət şəhər həyat tərzini yalnız şəhərlilər deyil, həm də Bakı və Sumqayıtın timsalında iri şəhərlərin sakinləri üçün özəl münasibətlər və fəaliyyət nümunəsi mənimsəyən kəndlilər də daşımışdır və daşımaqda davam edir.

Yaxın müddətdə baş vermiş ictimai-siyasi proseslər, sosial-iqtisadi dəyişikliklər mədəniyyətə və məişətə, habelə həyat tərzinə və mənəvi dəyərlərə də toxunmamış deyildir. Müşahidələr göstərir ki, yeni dövrə keçid bu sahələrə ciddi təsir göstərmişdir. Şəhər şəraitində bu təsir daha aydın hiss olunur. Müasir milli-mədəni sərvətlərin, mədəniyyət xadimləri və yaradıcı insanların, mədəniyyət müəssisələrinin əsasən şəhərdə cəmləşməsi bu amili daha da gücləndirir. Bu təsir ilk növbədə ənənəvi mədəniyyətin tənəzzülü ilə müşayiət olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində müəyyən inkişaf dövrünü yaşayan şəhər mədəniyyəti qısa müddətdə iflic vəziyyətə düşmüş və öz təsir imkanlarını itirmişdir. Ekspertlər bu prosesi mədəni şok adlandırır və onun üç mərhələdə davam etdiyini göstərir. Birinci mərhələ inkulturasiya, ikinci mərhələ akkulturasiya, üçüncü mərhələ isə assimilyasiya adlanır (6, s.121).

Bakıda və bütövlükdə Azərbaycanda yayılan kütləvi mədəniyyət əsasən Qərb həyat tərzinin və müasir ənənələrin yayılmasına xidmət edir. Azərbaycanın yeni ictimai-siyasi sistemə yön alması nəticəsində «müasirləşmə» düşüncəsi sosial şüurda özünə xüsusi yer almışdır. Müşahidələr göstərir ki, Qərb həyat tərzii şəhərli gənclərin müəyyən hissəsi üçün daha cəlbedici görünür və onların bir çoxu buna can atırlar. Gənclər tərəfindən formalaşdırılmış submədəniyyətlərin bəziləri də məhz bu meyillər əsasında yaranmışdır. Bununla yanaşı, eyni zamanda kütləvi mədəniyyətin əksinə olaraq, bir elitar mədəniyyət seçilməkdədir. Bu, seçilmiş bir qrup adama istiqamətlənib. Azərbaycanda bu təbəqənin əksəriyyəti Bakı şəhərində toplanmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, istər keçmişdə, istərsə də Sovet dövründə Azərbaycanda yaşayan millətlər və xalqlar arasında etnik və mədəni inteqrasiya prosesləri getmişdir. Müasir keçid dövrü də bu proseslərə ciddi təsir göstərmiş, müəyyən mənada etnik və mədəni inteqrasiyanı intensivləşdirmişdir. Genişlənən urbanizasiya, qloballaşma və kütləvi mədəniyyətin geniş təsiri şəhər mühitində bu prosesləri daha aydın izləməyə imkan verir. Mə-

lumdur ki, şəhər hər hansı ərazidə genetik informasiya yığılmasını təmin edir, integrasiya prosesini sürətləndirir. Bu baxımdan Bakı, nəinki, təkcə Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda mərkəz rolunu oynayır və müxtəlif mədəniyyətlərin və mədəni elementlərin idxalçısına, istehsalçısına və ixracatçısına çevrilir. Eyni zamanda çoxlu etnosların nümayəndələrinin yaşadığı Bakı onların qarşılıqlı milli, mədəni və məişət münasibətlərinin reallaşdığı məkandır. Bu münasibətləri daim yüksək səviyyədə saxlayan Bakı hələ Sovet dövründə beynəlmiləl şəhər statusu qazanmışdı.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda yaşayan etnik azlıqların və azsaylı xalqların həyatında mühüm irəliləyişlər baş vermiş, onların mədəniyyətini, adət-ənənələrini qoruyub-yaşatmaq və inkişaf etdirmək üçün mühüm hüquqi-siyasi baza yaradılmışdır. Xüsusilə, «Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında» 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Prezident fərmanı bu sahədə görüləcək işlərin müvəffəqiyyətinə təminat vermiş, həmin xalqların hüquqlarının qorunması mexanizmini əks etdirmişdir (1;s. 1). Təsadüfi deyildir ki, məhz bu fərmandan irəli gələn məsələlərin həlli nəticəsində 90-cı illərdə milli azlıqların ictimai-mədəni-siyasi təşkilatları, o cümlədən «Rus icması», «Sodrujestvo» cəmiyyəti, «Slavyan mədəniyyəti mərkəzi», «Samur» ləzgi milli mərkəzi, «Avar» cəmiyyəti, kürd, tatar, talış, tat və s. icmaları, habelə dini icmalar meydana gəlmişdi. Azsaylı xalqların dilində qəzet nəşrinə başlanmış, orta və ali məktəblərdə, texnikumlarda şöbələr açılmışdır. Nəticədə, Bakıda yaşayan qeyri-azərbaycanlıların ali və orta ixtisas təhsili almaq imkanları xeyli yaxşılaşmış və bu millətlərin gəncləri üçün perspektivlər yaranmışdır. Digər tərəfdən qeyri-azərbaycanlıların həyat fəaliyyətinin sosial-mühibi, etnik mədəniyyətin yeni keyfiyyətdə inkişafı üçün kifayət qədər potensial toplanmışdır. Bu baxımdan əhalinin elə təbəqələri formalaşmışdı ki, onları Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində yeni formanın peşəkar daşıyıcıları adlandırmaq olar. Məhz buna görə də, ənənəvi etnomədəni münasibətlərinin qarşılıqlı inkişaf xüsusiyyətləri belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müasir azərbaycanlıların etnik mədəniyyəti artıq keçid dövrünü başa vurmuşdur.

## ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət himayəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti», Bakı, 1992, 20 sentyabr.
2. Məmmədli Ə. Müasir etnomədəni proses. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan, Bakı, 2007, s. 146.

3. Səlimov T. A. Abşeronlular. Bakı: Elm, 1993, 311 s.
4. Аббасов А. А. Образ жизни в новых городах Азербайджана. Баку: АН Аз. ССР, Сектор Археологии и Этнографии, 1987, 201 с. ; Аббасов А. А. Современный быт и культура горнопромышленных рабочих Азербайджана. Баку: 1980, Элм, 99 с. ; Аббасов А. А. , Салимзаде А. Г. Город братства. Этнографические особенности становления Сумгаита и формирование его населения. Баку: Азернешр, 1987, 93 с.
5. Abdulla R. Q. Azərbaycan şəhərlərində müasir etnososial proseslər, t. ü. f. d. dərəcəsi almaq üçün dis. avtoreferatı, Bakı 2009, s.24. Ибрагимов Ю. Т. Этносоциальные проблемы формирования населения молодых городов Азербайджана. Автореф. дис. канд. ист. наук. Баку, 1994, 29 с.
6. Кравченко А. И. Культурология. Москва: изд. «Академический проект», 2000, с. 121.
7. Мамедли А. Э. Стереотипы поведения и межличностные отношения в современном семейном быту сельских азербайджанцев // Журнал «Археология и этнография Азербайджана», 2004, №2, с. 187-198; Мамедли А. Э. Об этнокультурных аспектах в процессе становления азербайджанского национального самосознания // Журнал «Археология, этнология, фольклористика Кавказа», Тбилиси: 2004, с. 212-213; Bədəlov R. Bakı yaşadığımız məkan. «Avrasiya» qəz. , Bakı, 1997, 20 aprel; Sərdarov M. Ə. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri. Bakı: AMEA Fəlsəfə və siyasi-hüquqi tədqiqatlar İnstitutu, 2004, 155 s. ; Yunusov A. Azərbaycanda islam. Bakı: «Zaman», 2004, 364 s. ; Мамедова Р. О. Основные тенденции изменения социальной структуры Азербайджанской Республики (конец 80-х – 90-е гг. ). Дис. канд. эконом. наук. Баку: 2000, 126 с. ; Мирзазаде Л. Ф. Эмиграционные процессы в Азербайджане. Баку: 2005.
8. Тагиева М. А. Этнокультурные ориентации азербайджанского городского населения (по материалам этносоциол. исследования). Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва: 1988, 24 с.
9. Мамедов А. Э. Современные этнокультурные процессы в азербайджанском селе. Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1988, 18 с.
10. Саилов Б. Этнические особенности семейно-бытовой сферы городского образа жизни (на материалах г. Мингечаура). Автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград: 1989, 23 с.
11. Салимов А. Г. Формирование населения города Сумгаита и межнациональные культурно-бытовые контакты. Автореф. дис. канд. ист. наук. Минск: 1986, 21 с.
12. Салимов Т. Г. Современный быт городского населения Азербайджана. Автореф. дис. кан. ист. наук. Тбилиси, 1983, 31 с.
13. Фатуллаев Э. Социально-культурные факторы развития национального самосознания молодых рабочих Азербайджана. Автореф. дис. канд. ист. наук. Баку: 1992, 20 с.
14. Шкаратан О. И. и др. Этносоциальные проблемы города. Москва: Наука, 1986, с. 64-65.

15. Azərbaycan statistik göstəriciləri, 2002 "Səda" nəşriyyatı 2001.
16. Шукурова Я. Современный образ жизни городской интеллигенции Азербайджана. Автореф. дис. канд. ист. наук. Ташкент: 1991, 20 с.

## MODERN ETHNO-CULTURAL PROCESSES IN AZERBAIJANI CITIES

Piraqa Ismailzadeh

### Summary

**Key words: the city, ethnos, ethnic, integration, globalization.**

Processes have been a cause ethno-cultural going in the cities of Azerbaijan to the changing of the some ethnic features. Traditional-ethnic characteristics while analyzing the properties it is known that the development of the modern ethnic characteristics of the transition period has ended. Studies have shown that both the past and the nations and peoples of the Soviet period in Azerbaijan was among the ethnic and cultural integration processes. Had a significant impact on the process of transition to a certain extent, intensified ethnic and cultural integration. Growing urbanization, globalization and mass culture, the influence of ethno-cultural processes in urban environments will allow you to see more clearly.

## СОВРЕМЕННЫЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГОРОДАХ

Пирага Исмаилзаде

### Резюме

**Ключевые слова: город, этнос, глобализация, интеграция, этнокультурные процессы.**

В статье рассматриваются особенности формирования, история развития, влияние природно-социальных факторов на общественный быт, структура местоположения и постепенное расширение городов. Особое место занимают вопросы миграции населения, влияние изменения социального и этнического состава на современные этносоциальные и этнокультурные процессы, объясняются этнографические проблемы адаптации мигрантов к городской среде, особенности изменения этнокультурной структуры азербайджанского и кавказского населения. В статье также исследуются миграционные отношения и демографическое положение населения с этнической точки зрения. Как известно, в условиях глобализации временами меняются экономические, социальные и культурные запросы населения и в итоге стирается однородность вкусов, интересов и стилей, усиливается тенденция

индивидуализации и идентификации. В современных условиях массовая культура не всех удовлетворяет. Неслучайно, что в итоге формируется субкультура, которая отличается от основной культуры.

# TƏLƏBƏLƏRƏ KÖMƏK FOR STUDENTS В ПОМОЩЬ СТУДЕНТАМ

## A.BAKIXANOV AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİNİN İLK TƏDQİQATÇISI KİMİ (birinci məqalə)

**Arif Mustafayev**  
s\_heydarova@mail.ru  
(Bakı Dövlət Universiteti)

### **Açar sözlər: mütəfəkkir, əyalət, tədqiqatçı, etnik tərkib, mənbə**

Эниш елми еридусийа вя енциклопедик билийя малик олан А.Бакыханов юз юлкясинин тарихи кечмишинин мцхтялиф сачяляри, о ъцмлядян онун ящалисинин етник тарихинин арашдырылмасы иля йахындан марагланан илк тядгигатчылардан олмушдур. Бу ъящятдян онун «Гафгаз» гязетиндя дяр ъ олунмуш «Индики Загафгазийа яйалятляриндя мяскунлашмыш тайфаларын мяншяйи» мювзусунда yazdıđı рисаляси хцсуси мараг добурур<sup>1</sup>.

Гейд етмяк лазымдыр ки, А.Бакыханова гядяр йерли салнамячи мцяллифлярдян щеч birisi Азярбайьанда мяскунлашмыш тайфа вя халгларын мяншяйи иля билаваситя йахындан марагланмамьыш, щямин мясяляйя даир аз-чох диггяти чякя бияляьак *təqdirəlayiq müəyyən* бир фикир суйлямямишдир.

Яслиндя ады чякилян рисаля А.Бакыхановун 1841-ъи илдя фарс дилиндя йазыб тамамладыьы вя онун юзц *tərəfindən* «Гафгазын шярг щиссясинин тарихи» ады иля рус дилиня тярьцмя *edilmiş* мящур «Эцлцстан-и Ирям» ясяриндя мцхтясяр формада яхз олунмушдур<sup>2</sup>. Мялум олдуьу кими, Азярбайьан тарихщнаслыьынын тямялиндя дайанан щямин ясярин истяр фарс, истярся дя рус дилиня тярьцмя олунмуш мцяллиф мятнляринин яйязмаларынын щеч бириси онун саьлыьында чап цзц эюрмямишдир. Бу бахымдан Загафгазийа

<sup>1</sup> А.Бакиханов. Происхождение племен, населяющих нынешние Закавказские провинции. Газ. «Кавказ», 1848, № 1; бах. А.Бакиханов. Сочинения, записки и письма. Б., 1983, с.132-136.

<sup>2</sup> Э.М.Ахмедов. Выдающийся Азербайджанский мыслитель. – А.К. Бакиханов. Сочинения, записки и письма. Б., 1983, с. 17; Примечания, с. 300. <sup>3</sup> А.К.Бакиханов. Сочинения, записки, письма. Б., 1983, с. 132-136.

йәләтләриндәки тайфаларын мяншәйиня щәср олунмуш щәмин рисәлянин йәзылыб щәзырланмасы кими, онун башгасы тәряфиндә чап олунмасы да мцәйән мараг кәсб едир. Белә ки, Ялащиддә Гафгаз корпусу командири йанында полковник рцтбәси илә дилмань ишләйән А.Бакыханов XIX ясрин 40-ы илляриндә Загафгазийәнин мцәлман йәләтләринин али зцмряри – аә вә бәйлярин щцгуг вә имтиязларыны мцәйән едән комитәйә дөвәт олунмуш вә Русийәлә бирләшдириән мцәлман йәләтләри барядә арайыш сәйийәли цмуми тарихи мялумат тәгдим етмәк барядә хәсуси тапшырыг алмышдыр.<sup>3</sup> Бу мцнасибәтлә дә о, 1843-тц илдә бир сыра рисәляләр, о тцмлядән барясиндә сющбят едән Загафгазийә йәләтләриндәки тайфаларын мяншәйи барядә мялум рисәлясини тәртиб едиб Комитәйә тәгдим етмищдир. Рисәлә мцәкиря олунуб гябул едиләндән сонра ишлянилмәк цццн комитәнин катиби, колләь мцшавири О.Константинова тәгдим олунмушдур. Бундан бир гядәр кечәндән сонра О.Константинов йенинә нящрә башлайән «Гафгаз» гәзетинин редактору олмушдур. А.Бакыхановун щәмин рисәлясини о, мцәллифин юлцмцндән аз сонра, йәни 3 йанвар 1848-йи илдә «Гафгаз» гәзетинин 1-йи сайында дярә етмищдир.<sup>4</sup> О.Константинов тәряфиндән рисәләдә щансы дәйищикликляр едилдйи бизә бәлли дейилдир.

Сонралар А.Бакыхановун щәмин рисәләси икинйи дөфә 1936-ы илдә «Русийәлә бирләшдирилмиш мцәлман юлкяляриня цмуми тарихи нязр» башлыы алтында «XIX ясрин 20-60-ы илляриндә рус чаризминин Азәрбајҹанда мцстямләкә сийәсәти» адлы мяъмүдә<sup>5</sup> вә 1983-тц илдә ися «А.Бакыхановун ясярляри, рисәляляри вә мяктублары» кытабында тәкрар дярә олунмушдур.<sup>6</sup>

Йери эәлмищкян гөйд едәк ки, «Эццстан-и Ирям» ясяриндә олдуу кими, бу рисәлясиндә дә мцәллиф Загафгазийәнин мцәлман йәләтләри сырасына Тәнуби Дәбьстаны да дахил етмиш вә беләликлә дә, юзццн тәдгигат обьектини хейли эениш мякәндә нязрдән кечирмищдир.

А.Бакыхановун фикриня, Губа гәзасынын гярб щиссясиндәки Табасаран ящалисинин бир щиссяси, Кцря ханлыы вә Самур даиряси

<sup>3</sup> Йеня орада

<sup>4</sup> Я.М.Ящмядовун гөйдляри, с. 300.

<sup>5</sup> Колониальная политика Российского цапризма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX века. М.-Л., 1936, с. 134-137.

<sup>6</sup> А.К.Бакиханов. Сочинения, записки, письма. Б., 1983, с. 132-136.



ящалиси юлкянин ян гядим сакинляри олуб, гядим массаэетлярин /мясгятлярин–А.М./ галыглары олдуьуну зянн етмяк олар<sup>7</sup>.

Бакихановун гядим мянбяляря /эюркямли бизанс тарихчиси Прокопи Кесарийски, гядим йунан ъографийашщнасы Клавди Птоломей вя б. /, щабеля Авропа мцяллифлярия /франсыз шяргшщнасы Жозеф Дезиня/ истинадян суюлядийи бу мцлащизядя бир нечя ъящят диггяти ъялб едир. Яввяла, мцасир елми анламда сабитляшмиш этнографик тяснифата эюря, барясиндя бящс олунан яразинин ящалиси етник ъящятдян Гафгаз /Ибер-Гафгаз/ дил аилясинин Нах-Даьыстан дил групунун лязэи дилляри йарым группа дахил олуб лязэи, табасаран, сахур, рутул, агуллардан ибарятдир<sup>8</sup>. Бундан ялавя, мцтяхяссисляр хыналыг, грыз вя будуглары да щямин дил группа аид едирляр<sup>9</sup>.

А.Бакиханов адлары чякилян бу халглары етник бахымдан адбаад садаламаса да, мянщя етибары иля онларын вахты иля Хязяр дянизинин щяр ики тяряфиндя мяскунлашмыш чохсайлы массаэетлярдян тюрядиклярини зянн едир<sup>10</sup> (5, с.132). Мараглы щалдыр ки, «Эцлцстан-и Ирям» ясяриндя Ширван вя Даьыстаны бирликдя Албания щесаб едян А.Бакиханов<sup>11</sup>, (4, с.17) нядянся, юз тядгигатларында бу оронимя вя онун башлыьа автохтон сакинляри олан албан этнониминя аз йер айырмышдыр. Бунун мцгабилиндя о, щащри сяслянмя охщарлыьыны нязря алыб, «албан» этноними иля ейнилящдирдийи «алан» истилащыны даща чох ищлятмиш, щятта онларын биринин диэяриндян тюряндийини дя эцман етмищдир<sup>12</sup> (4, с.17). Фактик елми ясасы олмайан, еля бу сябябдян дя Гафгазщщнаслыгда юзцнцн сонракы тясдигини тапа билмяйян бу ещ-тимал ясиндя Шимали Азярбайьанын гядим ящалисинин мянщяйини автохтон ясасдан мящрум едиб, онун тящяккцлцнц йалныз кянардан эялмя етник цнсцрляр / щун, алан, скиф, сак, сармат, массаэет, фарс, яряб, татар, монгол вя б./ иля баьладыьы цццн мягбул сайыла билмязди. Зира, адлары чякилян этнослар Азярбайьан халгынын тящяккцлц просесиндя мцяййян дяряья рол ойнамыш олсалар да, бу вахтадяк азярбайьанлыларын етник талейиндя антроположи, дил, дин, адят-яняня, мяищят вя мяданийят параметрляри цзря онларын щяр

<sup>7</sup> А.Бакиханов. Эюст. рисаля.- «Гафгаз» гяз., 1848, № 4; Щямчинин бах: А.Бакиханов. Сочинения, записки, письма. Б., 1983, с. 132.

<sup>8</sup> Народы Кавказа, т.1., 1960, с.404.

<sup>9</sup> М.М.Ихиллов. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967, с.16.

<sup>10</sup> А.Бакиханов. Ясярляри, рисаляляри вя мяктублары, с. 132.

<sup>11</sup> А.Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Редакции, комментарии, примечания и указатели З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1991, с. 17.

<sup>12</sup> Йеня орада.

биринин эюстяриъияринин хцуси чякиси дягиг мцяййяняляшдирил-мямишдир. Башга сюзля, тцркдилли халглар истисна олмагла, онлардан мцасир Азярбайъан ячалисинин етник юзяйиня щансы мцяййянедиъи антроположи вя етник яламятлярин сирайят етдийи вя щямин хцусиййятлярин ня дяряъядя автохтон етник кцтлянин майасына тясир эюстяриб онун дяйишдириъиси ролуну ойнадыъы щяля дя там айдынлашдырылмамышдыр. Ялбяття, бцтцн бу мяъшул суаллар чох ъидди вя ясаслы антроположи, археоложи, мифоложи, културоложи, лингвистик, тарихи-етнографик тядгигат тяляб етдийиндя елми арашдырмаларын XIX ясрин биринъи йарысындакы дурумундан чыхыш едян А.Бакыхановдан бундан чох шейи дя уммаг дцзэцн олмазды. Салнамячилик яняняляриндя елми тарихщцнаслыъа кечидин бцнвярасини гоьан А.Бакыханов юз дюврц цццн чох буюцк ишляр эюрмщ, тяддирялайиг елми фикирляр суюлямишдир.

Бурада диггяти чякян икинъи бир ъящят дя Губа гязасы вя она го-вушан Ёянуьи Даъыстан яйалятляриндя мяскунлашмыш ящалинин мянщя етибары иля бу яразинин автохтон сакинляри сайълан албанларла дейил, гядим массаэтляр вя онларын няслиндян олан, бир чох ъящятдя, хцусуля адят-яняня етибары иля *щунлара* бянзаяян, щямширпяряст *аланларла* баъланмасындан ибарятдир.

А.Бакыхановун массаэт вя алан этносларына бу дяряъядя хцуси ящямийят вермяси дя тясадцфи олмайыб, онларын мин иля йахын бир мцддят ярзиндя Азярбайъанын тарих сящнясиндя мцщцм рол ойнамалары иля изащ едилер. Тарихдя мялум олдуъу кими, массаэт вя аланларын етник тарихинин мцяййян бир щиссяси щягигятян дя Ширван вя Даъыстанла баълы олмушдур. Щятта мцяллиф йунан тарихчиси Прокопи Кесарийскийя истинадян массаэтлярин мянщя етибары иля гядим гет /эет/ вя йа гот тайфаларындан тюрямиш масоглар олдуъуну зянн едир<sup>13</sup>. Щятта о, массаэт этнониминин етимоложи мя'насыны изащ етмяйя чалышараг онун «буюцк» мянасында олан «массе» вя «эет» этнониминин бирляшмясиндя ямяля эялдийини вя «Буюцк эет» мя'насыны билдирдийини эцман едир<sup>14</sup>.

Даща сонра мцяллиф франсыз щяргщцнасы Деэиня истинадян йазыр ки, массаэтлярин бир тайфасы гядим заманларда Алтай даъларында йашадыглары цццн «даълы» мянасыны билдирян «алин» сюзцндян ямяля эялмякля «алан» адланырмышлар<sup>15</sup>.

<sup>13</sup> А.Бакыханов. Ясярляри, рисаляляри вя мяктублары, с. 133.

<sup>14</sup> Йеня орада.

<sup>15</sup> Йеня орада.

Йери эялмишкян гейд едяк ки, массаэет этнониминин етимолоэийасына даир бу шярщ А.Бакыхановдан 100-130 ил сонра дцнйанын бир сыра тядгигатчылары тяряфиндян тцзи дяйишикликля тяркар олунмушдур. Яньяби шяргшцнасларын ардынъа массаэетляри сак тайфа иттифагынын тяркиб щиссясяси щесаб едян И.Ялийев дя Г.Аслановла бирликдя щямин этнонимин дейилишини “мас-сака-т” формасында гябул едяряк ону буюцк саклар” кими шярщ етмишдир<sup>16</sup>. Бунунла беля, мцяллифляр саклары яслян тцрк мяншыли дейил, ирандилли щесаб етмишляр.

Мараглы щалдыр ки, А.Бакыхановун бу фикирляриня тяряфдар чыхан М.Башарлы бир гядяр дя иряли эедяряк массаэетляри яски тусунларын, йя’ни гядим тцрклярин тюрямяси сайыр. Мцяллифин фикринъя, массаэетляр вя онларын бир щиссясяси олан аланлар илк вахтлар Иссикул ятрафында, сонралар Арал вя Хязяр дянизинин шималында мяскунлашмышлар. Йени тцрк тайфалары тяряфиндян сыхышдырылан массаэетляр юзляриня йени йурд ахтармаъа башламышлар. Она эюря дя Загафгазийайа, ялялхцсус индики Азярбайъана щцъумлар етмишляр<sup>17</sup>. Мялум олдуъу кими, ярябдилли мянбялярдя «мясгат» ады иля тяддим олунан массаэетляр юзляринин етник мяущрцнц Мцшкцр дццнцн адында гойуб эетмишляр. Эюрцнцр, Мцшкцря говушан Хязярйаны дцзянликляря тцркдилли тайфаларын сонракы арамсыз ахынлары нятиъясиндя «массаэет» вя йа «масог» адланан мясгатляр тядриъян дцзянлийин йени сакинляри тяряфиндян ассимилъасийайа уърадылараг онлара говушмушлар.

А.Бакыханов юз тядгигатларында алан, массаэет вя йа ярябдилли мянбялярдя мясгат /мяъуъ/ адландырылан вя мяншы етибары иля бир-бириня гошум олан этносларын, ня сябядянся, албанларла ейни сой-кюкя малик олдуъуну зянн етмякля йанашы, бу этнонимин вя онун мяскунлашдыъы Албанийа /ермяни мянбяляриндя-Агван/ юлкясинин адынын етимоложи ачылышына да диггят йетирмишдир. Онун йаздыъына эюря, Албанийа ады румлуларын дилиндян эютцрцлмщ вя «аъ», «аълыг» мя’насыны ифадя едян «албус» вя йа «алби» сюзцндян олуб, еля зянн етмяк олар ки, рямзи мя’нада «азад», «истила олунмамыш» анламына бир ишарядир<sup>18</sup>.

«Алан» вя «албан» этнонимляринин бир-бириня захири бянзямясиндян йанлыш нятиъя чыхаран А.Бакыханов щятта бунларын

<sup>16</sup> И.Алиев., Г.Асланов Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане. – «Древний Восток», Ереван, 1976, № 2, с. 222.

<sup>17</sup> М.Башарлы. Азярбайъан. Ёоърафи-гябии, этнографки вя игтисади мцлащизат, Ваки, 1993.38-40

<sup>18</sup> А.Бакиханов. Гюлистан-и Ирам, с. 17.

биринин диэриндян тюрядийини зянн едяряк, Ширван вѣ Ђянуѣи Даѣыстанда, башга сюзля, Албанийа яразисиндя онларын мяскунлашмасынын излярини якс етдирян чохла нцмуняляр: Дярйал кечиди вѣ Шабран мащалындакы Ялщун сяддиндя Баѣи-Алан /Алан гапысы/, Албанус /Самур/ чайы, Албан /Дярбянд/ шыщяри, Муѣанын шимал щиссясини ящатя едян Алан дццц, Алпан кянди, Зыѣ вѣ Мяшгы-тя /Маштаѣа/ кяндляри вѣ с. мисал эятирмишдир. О, фикрини ясасландырагаг йазырды ки, массаѣет вѣ аланларын Албанийа/Азырбайѣан/ яразисиня чохсайлы йцрщлярини, онларын бир гисминин хейли мцддят бурада галыб мяскунлашмасыны, щятта бязи бюлэялярдя щаким етносийасы гцввйя чеврилмялярини якс етдирян кифайят гядяр дялил-сцбут, йазылы мянбя вѣ ящяѣи мяхязляр галмагдадыр<sup>19</sup>.

Дейилинляря йекун вурмуш олсаг, етник мянщяйи кифайят гядяр айдынлашдырылмамыш олан массаѣетлярин Албанийа /Азырбайѣан/ яразисиндя мяскунлашмасына даир А.Бакыхановун вердийи мю'тябяр мя'луматын етник тарихимизля мяшьул олан тядгигатчыларын сонракы нясилляри цццн илк бялядчи ролуну ойнадыѣыны сюйляйя билярик.

А.Бакыханов юз тядгигатларында **албан** этносу вѣ йа албан еиник бирлийиндя хцсуси олагаг бящс етмяся дя, албан мянщяли **удин** /ути/ вѣ йа **удиляр** щаггында ютяри дя олса, мя'лумат вермишдир. О, «удилу» ады иля тяддим етдийи, Щяки, Ширван вѣ Губада мяскунлашмыш щямин тайфаны гядим Уди шыщяри сакинляринин нясилляриндя тюрядийини зянн едир<sup>20</sup>.

Мараглы щалдыр ки, удиляри М.Бащарлы да «удуллу» ады иля тядбит едяряк, онлары гядим утилярин няслиндян щесаѣ етмишдир<sup>21</sup>. Бу фактдан бир даща айдын олур ки, дил вѣ дин мянсубийѣяти етибары иля бир-бириндян фярглянян ути вѣ удинляри етник ѣящятдя гарышдырмаг олмаз. Удин Иѣер-Гафгаз дилли утиляр ися тцркдилли этнос олмушлар. Ад йахынлыѣы тядгигатчылары чашдырмышдыр.

А.Бакыханов Ширвандан ялавя она гонщу олан Ђянуѣи Даѣыстанда баш верян етник просесляря дя бизаня галмамышдыр. О, йазырды ки, бцтцн бунлары там айдынлыѣы иля доѣру-дцрцст вѣ мцфясял шырщ етмяк мцмкцн олмаса да, анѣаг тядѣя буну сюйлямяк олар ки, Табасаран ящалисинин бир щиссяси Губа гязасынын гярб гисминин Самур даиряси вѣ Кцря мцлкц сакинляринин чоху гядим

<sup>19</sup> А.Бакыханов. Гюлистан-и Ирам, с. 18-21,25.

<sup>20</sup> Йеня орада, с. 14-15.

<sup>21</sup> М.Вялили /Бащарлы/. Эюст. ясяри, с.27-28,30,66,67.

Гафгаздилли халгларын сонрадан эялмя мцхтялиф тайфаларла говушмасындан ибарятдир. Дярбянд ятрафында, Табасаранын чох щиссясиндя, Губа гязасынын шярг гисминдя, Шяки, Багы вя Ширван гязаларында, Салйанда йашайанларын щамысы гядим *фарс, яряб, тирк, монгол* вя *татар* этносларынын нясилляриндян тюрямядирляр. Бурайа эялмиш тат-ермянилярин /григориан татлар – А.М./ вя йяшудилярин чох щиссяси дя заман кечдикъя мцсялманлара говушмушлар. Онлар Табасаран, Дярбянд, Багы, Губа вя Кцря мащалында олдугъа аз, Ширван вя Шякидя ися нисбятян чох галмышлар. Онлар юзляринин динлярини, гисмян дя диллярини горуйуб сахлайа билмишляр<sup>22</sup>.

Ширван вя Ёянуби Даъыстанын о заманки етник мянзярясинин реаллыбыны якс етдирян бу мялумата тьякъа ону ялавя етмяк лазымдыр ки, А.Бакыханов тат-ермяни дейяркян сабиг Шамагы вя Губа гязаларындакы бир нечя кянддя /Мядряся, Мейсяри, Килвар, Хачмаз/ галмагда олан григориан татлары нязярдя тутмушдур. Яслиндя ися онлар мяншы е'тибары иля гядим албан тайфаларынын галыгларындан ибарят олуб, сонралар дини мясляклярини вя диллярини дяйишярк татлашмайа, ян нящайят ися григорианлашмайа вя ермяниляшмяйя мяруз галмышлар. Мялум олдуъу кими, онларын сон нцмайяндяляри бу йахын вахтларда, Гарабаъ щадисяляри иля баълы баш верян милли-етник мцнагиша зямининдя юлкяни тярк етмишляр.

Щазырда йалныз Оъуз шящяри вя Ниъ кяндиндя галмагда олан удилярин вахтиля Шяки гязасындан ялавя, щям дя Ширван вя Губа гязаларында мяскунлашдыгларыны тясбит едян мютябяр тарихи факт олмаг етибары иля, А.Бакыхановун щямин мялуматы тарихщнаслыг бахымындан олдугъа юнямли олуб чох мцщцм елми ящямийят кясб едир.

### ӘДӘВІҮҮАТ:

1. Бакиханов А. Происхождение племен, населяющих нынешние Закавказские провинции. Газ. «Кавказ», 1848, № 1;
2. Бакиханов А. Сочинения, записки и письма. Баку, 1983
3. Ахмедов Э.М. Выдающийся Азербайджанский мыслитель. –Бакиханов А. Сочинения, записки и письма. Баку, 1983.
4. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XVIII века. Москва-Ленинград, 1936
5. Бакыханов А. Эюст. рисаля.- «Гафгаз» гяз., 1848, № 4.
6. Народы Кавказа, т.1., 1960,.

<sup>22</sup> А.Бакыханов. Эюст. ясяри. с. 21.

7. Ихиллов М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала, 1967
8. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М.Бунятова. Баку, Элм, 1991.
9. Алиев И., Асланов Г. Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане. – «Древний Восток», Ереван, 1976, № 2.
10. Baharlı M. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət, Bakı, 1993.

## **A. BAKIKHANOV – THE FIRST RESEARCHER OF AZERBAIJAN ETHNIC HISTORY**

**Arif Mustafayev**

### **Summary**

**Key words: thinker, province, researcher, ethnic membership, source**

Bakikhanov's works such as "Gulistani Irem" and "Origins of tribes lived in present Transcaucasia" are the most significant and valuable researches in Azerbaijan historiography. A. Bakikhanov was well educated scholar, knew Oriental, Russian, French, Polish languages as well.

Bakikhanov's scientific legacy is the first research at that time reflected all achievements of Azerbaijan historical science. A. Bakikhanov is the last annalist of middle ages and the first historiographer researched the ethnic history of his nation.

## **A. БАКИХАНОВ КАК ПЕРВЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА.**

**Ариф Мустафаев**

### **Резюме**

**Ключевые слова: мыслитель, область, исследователь, этнический состав, источник**

Научные труды А.К.Бакиханова «Гюлистан-Ирем» и записка «Происхождение племен населяющих нынешние Закавказские провинции» являются самыми ценными исследованиями в историографии Азербайджана. А. Бакиханов для своего времени был высоко эрудированным ученым и хорошо владевший восточными, в том числе русским, французским, польским языками.

Научное наследие А.К.Бакиханова является первыми для своего времени исследованиями, в котором отражены все достижения исторической науки

Азербайджана. Он является последним хронистом средневековья и первым исследователем, изучающий этническую историю своего народа.

# BÖYÜK ARXEOLoji KƏŞFLƏR GREAT ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES ВЕЛИКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ

## ƏSRİN QAZINTISI

Sevinc Şirinli

[sevinc-shirinli@mail.ru](mailto:sevinc-shirinli@mail.ru)

(Qobustan Milli Tarix – Bədii qoruğu)

### Açar sözlər: kəşf, yaşayış yeri, kurqan, məbəd, şamdan

XIX əsrin ikinci və XX əsrin birinci yarısı dünya arxeologiyasında böyük kəşflər dövrü sayılır. Əfsanəvi Troya, Pompey, Mohenco-Daro şəhərlərinin, qızıl əşyalarla dolu Ur sərdabələrinin, firon Tutaxamonun zəngin sərdabəsi və miqyasına görə bərabəri olmayan Mingəçevir tədqiqatları əsl mənada böyük kəşflər olmuş, arxeologiya adlanan elmin tükənməz imkanları haqqında təsəvvürləri əsaslı şəkildə genişləndirmişdi. Diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, əgər Qədim Şərqdə, Aralıq dənizi hövzəsində, Balkan və Apennin yarımadaalarında aşkar olunan abidələr əksər hallarda yalnız bir tarixi mərhələni əks etdirmişdirsə Mingəçevir qazıntıları Azərbaycan, ümumilikdə Qafqaz tarixinin 7 min ildən artıq uzun bir dövrünü əhatə etmişdi.

Mingəçevir qazıntıları 1946-cı ildə Kür çayı üzərində nəhəng su elektrik stansiyasının tikintisi ilə başlamışdı. Qazıntılar çayın hər iki sahilində – eyniadlı kiçik bir yaşayış yerində aparılmışdı. Ətraf yerlərin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, mülayim iqlimi, münbit torpaqları ən qədim zamanlardan insanların diqqətini cəlb etmiş, burada gur həyatın başlanmasına, əkinçilik, maldarlıq və müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına səbəb olmuşdu. Strateji bir nöqtədə, karvan-ticarət yollarının qovşağında yerləşən Mingəçevir zaman-zaman iqtisadi





və mədəni həyatda yüksəlişə səbəb olmuşdu. Bütün bunlar öz maddi təzahürünü sayısız-hesabsız abidələrdə tapmışdır.

Mingəçevirdə nadir arxeoloji abidələrin mövcudluğu barədə ilk dəfə 1871-ci ildə Peterburqda keçirilən II arxeoloji qurultayda Qafqaz arxeoloji komitəsinin sədri A.P.Berje məlumat vermişdi. Sonrakı 60 il müddətində Mingəçevir ərazisi arxeoloji araşdırmalardan kənarda qalmış və yalnız XX əsrin 30-cu illərində yenidən arxeoloji gündəmə düşmüşdü. 1935-ci ildə Mingəçevirdə Y.A.Paxomov tərəfindən kiçik ölçülü kəşfiyyat axtarışları aparılmışdı. Qazıntı işləri nəticəsində burada iki qədim yaşayış məskəninə qalıqları və müxtəlif qəbir abidələri üzə çıxarılmışdır. 1937-41-ci illərdə Mingəçevirdə yeni abidələrin aşkar edilməsi və qeydiyyatına alınması işləri S.M.Qaziyev tərəfindən davam etdirilmişdi. 1941-ci ildə isə Mingəçevirdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkil etdiyi Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası S.M.Qaziyevin rəhbərliyi altında planlı şəkildə arxeoloji axtarışlara başlamışdı. Təəssüf ki, Böyük Vətən müharibəsinin başlanması yeni qazıntı işlərini davam etdirməyə imkan verməmişdi.

Müharibədən sonra – 1946-cı ildə Mingəçevirdə başlanan qazıntı işləri geniş və sistemli olmuşdu. Qazıntılara rəhbərlik bu işdə böyük təcrübə qazanmış istedadlı alim S.M.Qaziyevə tapşırılmışdı. Qazıntı işlərinə Azərbaycanın ən təcrübəli alimləri cəlb olunmuşdu. Mingəçevir qazıntıları respublikada milli arxeoloji kadrların yetişməsinə böyük təkan vermişdir. Sonrakı illərdə Azərbaycan arxeologiyasının yüksək tərəqqisində böyük rol oynamış Azərbaycan alimləri İ.M.Cəfərzadə, G.Ə.Əbilova, R.M.Vahidov, O.H.Həbibullayev, Ş.M.Sadıqzadə, Q.M.Aslanov, M.M.Hüseynov, Q.M.Əhmədov, C.Ə.Xəlilov, O.S.İsmizadə, İ.H.Nərimanov, T.Ə.Bünyadov və b. bilavasitə Mingəçevir qazıntılarının iştirakçıları olmuşdular.

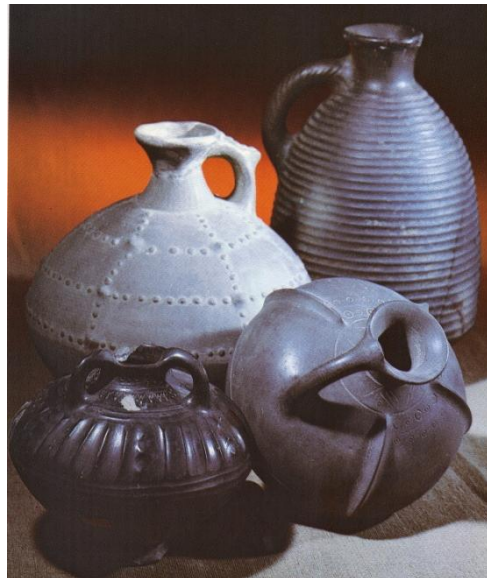
Ekspedisiyanın bütün fəaliyyəti müddətində ona rəhbərliyi S.Qaziyev həyata keçirmişdir. Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası işlərinin həcminə və əhatə etdiyi abidələrin xronoloji çərçivəsinin genişli-



yinə görə təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə ən iri həcmli ekspedisiyalardan biri hesab olunurdu. Qazıntılar nəticəsində 20 mindən artıq maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

1952-ci ildə Mingəçevir qazıntıları əsasında S.M.Qazıyevin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan tarix muzeyində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin dəqiq xronoloji təsnifatının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı böyük diskussiyalar təşkil olunmuşdu. Müəyyənləşdirilmişdi ki, Mingəçevir kompleksi həmdövr abidələri içərisində bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Tapıntılar əsasında yerli əhalinin maddi mədəniyyətini, tarixi prosesləri inkişafının ardıcılıqla izləmək mümkün olmuşdur. Həmçinin kompleksə daxil olan abidələrin tədqiqində Mingəçevir Arxeoloji ekspedisiyası rəisinin köməkçisi vəzifəsində əvvəldən axıradək arxeoloji tədqiqat işlərində iştirak edən Rəhim Vahidovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun Mingəçevir abidələrinin, xüsusilə Mingəçevirin ilk orta əsr yaşayış yerləri, qəbir-tipləri, epigrafik abidələri, xristian məbədlərində apardığı tədqiqatlar böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Ekspedisiyanın apardığı uzun müddətli tədqiqat işlərinin yekunları onun «Mingəçevir III-VIII əsrlərdə», «Qədim Mingəçevir» adlı monoqrafiyalarında və onlarla elmi tədqiqat əsərlərində öz əksini tapmışdır. R.Vahidovun əsərlərinin əsas elmi əhəmiyyəti bu əsərlərdə göstərilən abidələrin geniş elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim olunmasıdır. Həmin abidələrin tədqiqində bilavasitə müəllifin özünün iştirakında, tədqiq obyektinin çoxcəhətli olması ilə yanaşı tədqiq olunan abidələrin ardıcıl olaraq bir-birini izləməsidir. Ekspedisiyanın işində iştirak edən digər görkəmli arxeoloqlarımızın əsərləri də Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi işinin aşkarlanmasında və uzun bir dövr ərzində əhalinin həyat tərzinin, təsərrüfatının, sənət sahələrinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd olunduğu kimi, Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının fəaliyyəti 7 ildən artıq bir müddətdə 1946-cı ilin yazından 1953-cü ilin yayına qədər davam etmişdir. Arxeoloji ekspedisiya ilin bütün fəsilələrində fasiləsiz fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan arxeoloqlarının gərgin əməyi nəticəsində Mingəçevir dəryaçası altında həmişəlik qalan ərazilərdə tarixin müxtəlif mərhələlərini əhatə edən qədim yaşayış



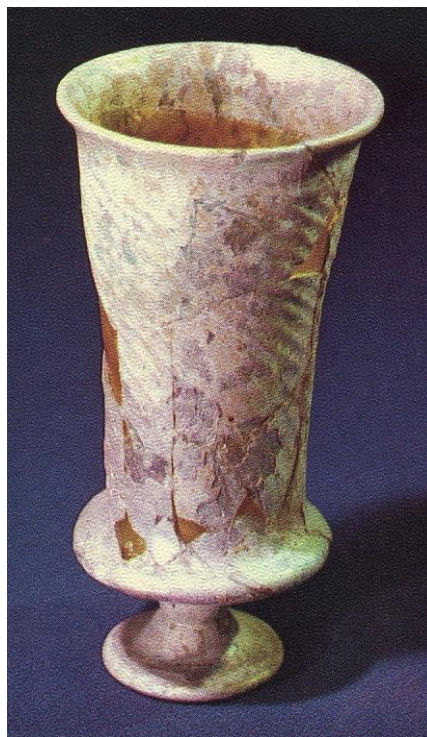
məskənləri, yüzlərlə qəbir abidələri qazılaraq tədqiq edilmişdir. Bu abidələrdən ən qədimi e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına, ən cavanı isə XVII əsrə aiddir. Burada erkən tunc dövrünün son mərhələsindən başlayaraq son orta əsrlərə qədər bütün tarixi mərhələləri təqribən 4000 illik bir dövrü əhatə edən arxeoloji abidələr tədqiq edilmişdir. Ümumilikdə 35 000 kv.m sahədə arxeoloji qazıntılar aparılmış və 20 mindən artıq maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinə – erkən tunc dövrünə aid qəbir abidələri məlum olsa da, bu ekspedisiyanın fəaliyyətə başlamasına qədər Naxçıvanda I Kültəpə istisna olmaqla, həmin dövrə aid yaşayış məskəni məlum deyildi. Mingəçevir qazıntıları əsasında Azərbaycanda orta tunc dövrü əhalisinin təsərrüfatı, həyat tərzini, məişəti barədə geniş məlumat əldə edilmişdir. E.ə. II minilliyin ikinci yarısı, I minilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazın mərkəzi vilayətlərində, əsasən, Qərbi Azərbaycan ərazisində yayılmış Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti Mingəçevirdə həm yaşayış məskəni, həm də qəbir abidələri ilə təmsil olunmuşdur. Burada Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid yaşayış məskəni, 200-dən artıq torpaq qəbiri və 5 kurqan qazılaraq tədqiq edilmişdir. Bu dövrə aid dulus kürələri Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Mingəçevirdə aşkara çıxarılmışdır. Qəbir abidələri əsasında bölgənin son tunc - ilk dəmir dövrü əhalisinin dəfn adətləri öyrənilmişdir.

Mingəçevir qazıntıları antik dövr – e.ə. IV əsr – b.e. III əsri qəbir abidələrinin öyrənilməsi baxımından zəngin materiallar verilmişdir. Tapıntılar Qafqaz Albaniyasında qəbir tiplərini və buna müvafiq olaraq dəfn adətlərinin çox növlü olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirdi. Həmçinin Mingəçevirdə skitlərə məxsus qəbiristanlıq öyrənilmişdir. Skitlərin gəlməsi dövründən Azərbaycanda və Qafqazda borulu ox ucları geniş yayılır. Mingəçevir skit qəbirlərindəki gil qablar yerli sakinlərin gil qabları ilə eynidir. Bu, skitlərlə Mingəçevir əhalisi arasında yaranan münasibəti söyləməyə əsas verir. Antik dövrdə İpək Yolu buradan keçirdi. Bu Mingəçevirdə iqtisadi, mədəni yüksəlişə təkan verirdi. Azərbaycana gəlmiş tayfaların müəyyən hissəsi Mingəçevirdə məskunlaşmışdı. Gəlmələr katakomb tipli qəbirlərdə dəfn adətindən istifadə edirdi. Ekspedisiyadan 60 il keçsə də, katakomb qəbirlərinin türkdilli tayfalara mənsubiyyəti ilk dəfə olaraq bu qazıntılarla təsdiq olunmuşdu. Mingəçevirdə ilk orta əsrlərin yaşayış yerlərinin qazıntıları nəticəsində digər maddi mədəniyyət nümunələrindən başqa həm də erkən xristian məbədlərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Arxeoloji ekspedisiya burada yazılı alban abidələrini aşkar etməsi çox böyük hadisə idi. Buna qədər elmi ədəbiyyatda albanların 52 hərfdən ibarət əlifbasının olması bildirilsə də, bunu təsdiq edən maddi faktlar tapılmamışdır. İlk dəfə Mingəçevirdə daşdan və gildən hazırlanmış nümunələr üzərində alban əlifbası ilə yazılmış yazılar aşkar edilmişdir.

1951-ci ildə burada ilk orta əsrlərə aid qəbirlərin birində ölünün ovcunda bir neçə qatda kağız «perqanant» tapıldı. Bu Azərbaycan, Qafqazda perqamentin yazı üçün istifadə edildiyini göstərən yeganə maddi məlumatdır.

Mingəçevirdə qədim bir yaşayış yerinin xarabalığında 3 monqol qəbri də öyrənilmişdir. Maraqlıdır ki, qəbirlərin birində ölünün qiymətli monqol çuxası ilə dəfn olunduğu üzə çıxarmışdır.

Arxeoloji ekspedisiya burada XIV-XVII əsrlərə aid böyük yaşayış yeri aşkar etmişdir. Bu, güman ki, XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Evliya Çələbinin təsvir etdiyi Kür çayının sahilindəki ipək parça toxuyan emalatxanaları, məscid və hamamı olan Mingəçevir adlı yaşayış məskənidir.



Ümumiyyətlə, Mingəçevir ekspedisiyasının fəaliyyəti Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz arxeologiyasında mühüm bir mərhələni təşkil edir. İlk dəfə olaraq Mingəçevir qazıntıları nəticəsində Cənubi Qafqazın ilk tunc dövründən son orta əsrlərə qədərki arxeoloji abidələrin stratiqrafiyası, xronoloji ardıcılığı elmi əsaslarla müəyyən edildi. Tapıntılar Azərbaycanda qədim dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq, zərgərlik, hər b sənəti və s. sahələrin, mədəni-iqtisadi əlaqələrin tarixinin öyrənilməsinə təkan verdi. Tunc dövrünə aid insan kəllələrinin antropoloji tədqiqi onların müasir Azərbaycanın ulu əcdadları olduğunu təsdiqlədi. Mingəçevir tədqiqatçıları ən zəruri bir məsələni – Azərbaycanın qədim və yeni dövrü arasındakı tarixi varislik ənənələrinin qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu maddi faktlarla sübut etdi. Həmçinin bu tədqiqatlar Azərbaycanın digər abidələrinin dövrünü dəqiqləşdirmək və arxeologiya sahəsində elmi kadrların yetişdirilməsində də böyük rol oynadı.

## ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. I c., Bakı, 1949.
2. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. II c., Bakı, 1951.
3. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. III c., Bakı, 1953.
4. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура КСИИМК, 1955, вып.60.

5. Асланов Г.М. Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур, Баку, 1959.
6. Ваидов Р.М. Раскопки в Мингечауре в в 1950 г. КСИИМК, 1959, вып. ХВЫЫ.
7. Vahidov R.M.Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, 1961.
8. Qaziyev S.M.Qədim Mingəçevir. Bakı, 1959.
9. Казиев С.М.Новые археологические раскопки в Мингечауре в 1949 г. Изв. АН Азерб. ССР, т.ЫВ, № 9, 1949.
10. Казиев С.М. Об археологических работах в Мингечауре. ДАН Азерб. ССР, т.2., № 10, Баку, 1949.
11. Qaziyev S.M. Mingəçevir küp qəbirlər albomu. Bakı, 1960.

## EXCAVATION OF THE CENTURY

Sevinj Shirinli

### Summary

**Key words: discovers, settlements, kurgan, temple, candlestick.**

In 1946 years, with commenced build construction Mingeçaur hydro electro power station on Kur river shore, in near by town of Mingeçaur, were begin wide range archaeology excavation.

To Head of these excavations well known scientist archaeologist Saleh Mustapha Gazief. Excavation activated on left and right shore of river Kura, this excavation is the most huge archaeology observers after war times in the former Soviet Union. It is pursuit till to the first half 50-th years last century. Mingeçaur excavation remarked as the sensation discovered in the field of not only Azerbaijan but in entire South Caucuses. There is exposure a unique monuments polymetal, Caucasus Albania and the consequence historical periods. Common numbers of archaeologies discovers were highly 20 thousand things. Mingeçaur excavation is began natural school for gaining national stuffs.

## РАСКОПКИ ВЕКА

Севиндж Ширинли

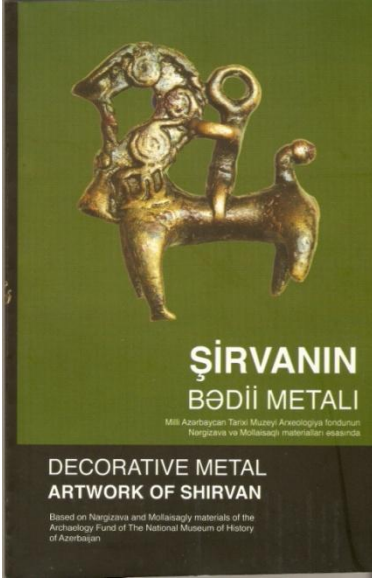
### Резюме

**Ключевые слова: открытие, поселения, курганы, храм, подсвечник**

В 1946 году в связи с началом строительства Мингечаурской ГЭС на Куре, вблизи небольшого городка Мингечаур, были начаты широкомасштабные археологические раскопки. Возглавил эти раскопки известный ученый археолог Салех Мустафа оглу Казиев.

Раскопками были охвачены как левобережье, так и правобережье Куры. Раскопки в Мингечауре явились самыми крупными археологическими изысканиями послевоенного времени в бывшем Советском Союзе. Они продолжались до первой половины 50-х годов прошлого столетия. Мингечаурские раскопки ознаменовались большими открытиями в области археологии не только Азербайджана, но и всего Кавказа. Здесь были выявлены уникальные памятники эпохи палеометалла, Кавказской Албании и последующих исторических периодов. Общее число археологических находок было выше 20 тыс. Раскопки Мингечаура стали настоящей школой для роста национальных кадров.

ХРОНИКА, РЭЙЛƏР, ХƏБƏРЛƏР  
CHRONICLES, REVIEWS, INFORMATIONS  
ХРОНИКА, РЕЦЕНЗИИ, СООБЩЕНИЯ



**MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ  
MUZEYİNİN YENİ NƏŞRİ**

Bu günlərdə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin nəfis şəkildə tərtib olunmuş növbəti kataloqu ("Şirvanın bədii metalları. MATM Arxeologiya fondunun Nərgizava və Mollaisaqlı materialları əsasında". Bakı, 2012, 104 s.) işıq üzü gördü. Elmi redaktoru akademik Nailə Vəlixanlı olan bu kataloq muzeyin Arxeologiya fondunda mühafizə olunan Nərgizava və Mollaisaqlı abidələrindən aşkar olunmuş bədii metal məmulatı əsasında hazırlanmışdır. Azərbaycan və ingilis dillərində tərtib olunmuş kataloq Muzeyin Arxeologiya elmi fond şöbəsində ərsəyə gəlmişdir. Yeni nəşrin «Ön söz»

bölmündə qeyd olunmuşdur ki, adları qeyd olunan abidələrin ərazilərində aparılan istər arxeoloji qazıntılar, istərsə də təsərrüfat işləri zamanı xeyli sayda tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb edən maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Həmin abidələrə məxsus tapıntıların ən dəyərli hissəsini isə məhz bədii metalışləmə nümunələri təşkil edir. Bu materiallar 2002-ci ildən başlayaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmağa başlamışdır. Belə ki, Nərgizavadan tapılmış bədii metalışləmə nümunələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə 2002-2008-ci illərdə təsadüfi tapıntı, 2009-cu ildə arxeoloji material qismində təhvil verilmişdir. Kataloqa daxil edilmiş nümunələrin bir qismi isə 2010-cu ildə Muzeyin Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma komissiyası tərəfindən pulla alınmışdır. Mollaisaqlı tapıntıları isə Muzeyə 2002-ci ilin avqustunda təhvil verilmişdir.

Ümumilikdə, yenidən işıq üzü görmüş bu kataloqda 87 inventar nömrəsi altında 117 ədəd bədii metalışləmə nümunəsi haqqında zəruri məlumatlar, o cümlədən inventar nömrəsi, adı, tapıldığı il, təsviri, hazırlanma texnikası, ölçüləri verilmiş, foto şəkilləri əks olunmuşdur. Bədii metal nümunələr əsasən biləzıklərdən, qolbaqlardan, boyunbağıdan,

sancaqlardan, müncuqlardan, üzüklərdən və asmalardan ibarətdir. Kataloqda verilmiş asmalar da formasına görə müxtəlif olub, altı qrupa ayrılmışlar: kürə, disk, halqa, umbon şəkilli, eləcə də zıncırovlu və zoomorf. Bu bədii metal məmulatının əksəriyyəti tuncdan, yalnız biri gümüşdəndir. Onların yaşına gəldikdə, isə tapıntıların hamısı həmdövr olub, antik dövrə – e.ə. IV-b.e. I əsrlərə aiddir.

Bu bədii metalışləmə nümunələri antik dövrdə Şirvan sənətkarlarının metalın, o cümlədən tuncun ərimə xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olduqlarını bir daha təsdiq edir. Kataloqa təqdim olunan müxtəlif təyinatlı və məzmunlu məmulatların böyük zövqlə hazırlanması Şirvan sənətkarlarının yüksək peşəkarlığından xəbər verir. İncə zövqlə və böyük məharətlə ərsəyə gətirilmiş bu əşyaların hazırlanma texnikasına gəldikdə isə, onların bir qismi daş qəliblərə tökülərək hazırlanmışdır. Bədii tunc məmulatının digər hissəsi, xüsusilə kiçik həcmli nümunələri isə mum modellərinin vasitəsilə hazırlanmışdır. Belə nümunələrə misal olaraq şəbəkəli asmaları, üzükləri, bəzək hissələrini və s. göstərmək olar. Tunc məmulatının tədqiqindən o da aydın olur ki, metalışləmədə əritmə və tökmə ilə yanaşı, digər üsullardan – döymə, kəsmə, sıxma, burma, əymə, cilalama, lehimləmə və zərbətmədən də istifadə olunmuşdur.

Kataloqda adı çəkilən abidələrdən aşkar olunmuş bədii tunc məmulatın element tərkibi haqqında da müəyyən məlumat verilmişdir. Belə ki, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxeologiya Texnologiyaları sektorunda Nərgizava tunc bədii məmulatının on beş ədədinin - qolbaqlar, üzüklər, diskvari asmalar, toqqa, atlı fiquru, bitişik at başları fiquru, antropomorf bəzək, zıncırov və təyinatı məlum olmayan əşya hissəsinin miqdarı spektral analizi aparılmış, nəticələri müvafiq cədvəldə göstərilmişdir. 2012-ci ildə isə Mollaisaqlı materiallarından on ədədinin kimyəvi tərkibi öyrənilmişdir. Nərgizavadan fərqli olaraq Mollaisaqlı nümunələrinin kimyəvi tərkibi AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutunun avadanlığı – Rentgen Fluorescent Spektroskopiya üsulu ilə müəyyənləşdirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bütün tunc məmulatının əsasını mis təşkil edir. Mollaisaqlı nümunələrinin kimyəvi tərkibi Nərgizava nümunələri ilə əsasən oxşardır. Fərq yalnız Mollaisaqlı nümunələrinin birində – zıncırovlu asmada molibden elementinin aşkar olunmasındadır.

Kataloqda həmçinin Şirvanın bədii metal nümunələrinin semantikasına da toxunulmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, ən qədim zamanlardan insanların həyatında iqtisadi tələbatla yanaşı, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun meydana gəlmiş mənəvi ehtiyac da bəşər mədəniyyətinin yüksəlişinə təsir göstərən, onu şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur. Kataloqda təqdim olunmuş bədii metal məmulatı dövrünün gözəl incəsənət nümunəsi olmaqla, mənsub olduğu xalqın iqtisadi və ictimai münasibətlərinin bəzi məsələlərini



müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynaya bilər. Xüsusilə bu nümunələrdə antik dövr əhalisinin mənəvi zövqü, qədim estetik təsəvvürləri və dini-fəlsəfi dünyagörüşü əks olunmuşdur. Belə ki, təqdim olunmuş bu bədii metalışləmə nümunələrində bir çox semantik elementlər, yəni həndəsi, nəbati, zoomorf və antropomorf işarə və rəmzlər Mollaisaqlı və Nərgizava abidələrinin sakinlərinin dini-ideoloji baxışları ilə bilavasitə bağlıdır. Maraqlıdır ki, adı çəkilən məmulatlarda zoomorf elementləri özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

Beləliklə, yenicə nəşrdən çıxmış bu kataloq Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyətini, o cümlədən Azərbaycanda bədii metalışləmə sənətinin inkişaf tarixini öyrənmək üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Bundan başqa kataloqun əsasını təşkil edən bu maddi mədəniyyət nümunələrindən antik dövrdə bölgənin ictimai və iqtisadi münasibətlərini öyrənmək üçün əşyavi mənbə kimi istifadə oluna bilər. Kataloqun dəyərini artıran məqamlardan biri də burada təqdim edilmiş bəzi maddi mədəniyyət nümunələrinin ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilməsidir. Kataloqdan tarixi, arxeoloji və etnoqrafik, o cümlədən sənətşünaslıqla bağlı əsərlərin yazılmasında müvafiq sahələrin mütəxəssisləri üçün faydalı ola bilər. Xalqımızın qədim maddi mədəni irsi ilə maraqlanan insanların, o cümlədən tələbələrin, müəllimlərin, elmi işçilərin və digər sənət sahiblərinin də bu kataloqdan bəhrələnməsi mümkündür. Kataloqun ingilis dilində tərtib olunması ölkəmizə gələn əcnəbi qonaqların da Azərbaycanın zəngin maddi mədəni irsi ilə yaxından tanış olmasına, eləcə də onun ölkə hüdudlarından kənarında təbliğ olunmasına şərait yaradır.

**Nasir Quluzadə**

*MATM Arxeologiya və elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d.*

## **CƏNGİTƏPƏ (UZUNTƏPƏ) TARİXİ KEÇMİŞİMİZDƏN XƏBƏR VERİR**

Bəşəriyyət üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraiti olan Azərbaycan ərazisi dünyada insan tipinin formalaşdığı ilk məskənlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində bəşər cəmiyyətinin tarixi XX əsrin sonlarında 2 milyon il göstərilirdisə, indi bu rəqəm yeni arxeoloji tapıntıların sayəsində 2 milyon ilə xeyli keçmişdir. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında antik dövrü öyrənən onlarla mütəxəssis yetişmişdir.

Bizim bölgəmiz Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsini əhatə etməklə öz tarixi keçmişinə görə “Muğan mədəniyyəti” adını almışdır. Muğan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar o qədər də çox deyildir. Zənnimcə, Azər-

baycanın cənub-şərq bölgəsində xalqımızın qədim tarixinin uzun bir dövrü gizlənmişdir.

Lakin son vaxtlar Azərbaycan MEA- nın Arxeologiya-Etnoqrafiya İnstitutunun sektor rəhbəri, o cümlədən bölgədə fəaliyyət göstərən arxeoloji ekspedisiyanın rəisi Abuzər İbrahim oğlu Ələkbərovun mütəmadi bölgəyə gəlişi bu ərazilərdə apardığı tədqiqat işləri göstərir ki, çox yaxın vaxtlarda ərazimizdə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılması gözlənilir. Bu işlər dövlət tərəfindən ayrılacaq maddi vəsaitin gecikməsi ucbatından dayandırılı bilər.

Son iki-üç ilin tədqiqatları və araşdırmaları artıq sübut edir ki, Muğan (Cəlilabad) ərazisindəki Əliköməktəpə, Sulutəpə, Üçtəpə, Mişarçay, Qurutəpə və Uzuntəpə, o cümlədən dağ və dağətəyi ərazilərdə (“Qazan köşkü”, Xənəgah, Porsava, Calayır, Buravar və s.) nəinki eneolit, həmçinin neolit dövrünü əks etdirən maddi-mədəniyyət abidələri gizlənmişdir. Regionda eneolit dövrünü əks etdirən vahid əkinçilik və maldarlıq mədəniyyəti artıq alimlərimiz tərəfindən sübut olunub. Hətta mütəxəssislər rayonumuzun ərazisindəki abidələri e.ə. V- IV minilliyə, o cümlədən tunc, ilk dəmir dövrünə, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə, həmçinin orta əsrlərə aid etmişlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Üçtəpə kəndindəki eneolit dövrünə aid Əliköməktəpə yaşayış yeri və Cəlilabad şəhərinin cənubundakı eneolit və ilk dəmir dövrünə aid I-III Mişarçay yaşayış yeri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il 132 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası ərazisində Dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü”ndə 27 və 31 inventar sayı ilə Dünya əhəmiyyətli Arxeoloji Abidələr sırasına daxil edilmişdir.

Bu bizim rayonun tarixi üçün, o cümlədən Azərbaycan tarixi üçün böyük nailiyyətdir.



Amma, göründüyü kimi, yerdə qalan maddi–mədəniyyət abidələrimizin – antik dövrü əks etdirən ulu babalarımızın uyuduğu kurqanların, süni təpələrin, nekropolların vəziyyəti heç də ürəkaçan səviyyədə deyil.

İyul, avqust (2008) aylarında AMEA-nın əməkdaşı Abuzər Ələkbərov yenidən öz işini davam etdirmək üçün bizim bölgəmizə - Cəlilabad rayonuna gəldi. Biz görüşdük və mən ona təklif etdim ki, Uzuntəpə ərazisindəki tarixi yerləri müşahidə edək. Bizimlə bərabər 2 nəfər də Cəlilabad Mədəniyyət Şöbəsinin əməkdaşı Elçin Nəzərov və tarixçi-tədqiqatçı Tofiq Əzizov mən dediyim əraziyə getməyi qərara aldım.

Biz kəndin qərbində yerləşən iki təpəni və şimal-qərbində yerləşən bir neçə təpəni müşahidə etdik. Son dayanacağımız isə Cəngi təpəsi oldu.

### **Cəngitəpə.**

Cəngitəpə (Cəng təpəsi) Uzuntəpə yaşayış yerinin şimal-şərq tərəfində, kənddən

4-5 km, Cəlilabadın mərkəzindən isə 8.5- 9 km aralıda yerləşir. Təpənin hündürlüyü 7-8 metrdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təpənin üstü mərhələ-mərhələ dağıdılaraq təsərrüfat əhəmiyyətli iş üçün yerli sakinlərə verilmişdir. Biz ora baxış keçirərkən üstündə taxıl təzə biçilmişdi. Ətrafında alçaq təpə uzanır. Əsas hündür təpə dairəvidir. 3-4 hektar sahəni əhatə edir. Biz təpənin müxtəlif yerlərində nadir tapıntılara rast gəldik. Bizi heyretləndirən vəhşi heyvanlar tərəfindən qazılıb (özünü üçün yuva qazarkən) çölə çıxarılmış tikinti inşaat materialı- kvadrat şəkilli daş kərpic idi (tərəfi 42 sm, qalınlığı 13-15 sm.) Sanki orada yaşayan vəhşi heyvanlar da demək istəyirdi ki, “Bax, biz də sizə kömək edirik, gəlin axtaraq, arayaq, keçmiş üzə çıxaraq”.

Biz heyvanların yuvalarının ağızından bir neçə belə xüsusi düzəldilmiş daş kərpic tapdıq.

Müşahidələrimizi davam etdirərkən, məişətdə işlənən cürbəcür sınıq saxsı qablara çox rast gəldik. Şirəli və şirəsiz qabların sınıqları ətrafa yayılmışdı.

İkinci yastı təpədə qazılıb çıxarılmış küp qabın yeri görünürdü. Çünki xırda sınıqları ətrafına tökülmüşdür. Sorğu nəticəsində hündürlüyü 1 m 47 sm, eni 82 sm olan küp qabı kənd sakini Gülbəlanın həyatında tapdıq.

Növbəti maraqlı tapıntı Abuzər müəllimin qarşısına çıxdı. Hündürlüyü 12 sm, eni 6-7 sm olan şir bədənli zoomorf əşya ilkin, yaxud orta əsrləri xatırladır.

Mənim qarşıma çıxan tapıntı “dənəzən daş” oldu. Çox güman ki, yerin şumlanması nəticəsində üzə çıxan bu daş antik dövrə aiddir.

Bizə tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində “dənəzən daşlar” neolit dövründən istifadə edilməyə başlanmışdır (Qara Əhmədov, “Bu günə necə gəlib çıxmışıq...”, Bakı 1989). Bunların ən qədimi qayıqvari formalı alt və üst daşlardan ibarət olub.

Bizim torpağımızda da dənəzən daş qayıqvari formalı daşdır. Alt daşın uzunluğu 30 sm, eni 14 sm-dir. Bu tapıntı bizi bəlkə də neolit, eneolit dövrlərinə aparıb çıxarır. Dənəzən daşın istifadə forması: alt daşın üstünə tökülən dən üst daşın irəli-geri sürtünməsi (hərəkəti) nəticəsində əzilir və üyüdüür.

Ərazidə saxsı qabların çox olması insanların oturaq həyat keçirməsinə dəlalət edir. Azərbaycan ərazisində insanların oturaq əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatına keçməsi onların gil qablara ehtiyacını artırır.

Arxeoloji qazıntılardan məlumdur ki, ilk gil qablar bişirilmiş şəkildə yeni daş dövründən (neolit) e.ə. VII-VI minilliklərdən istifadəyə başlanmışdır. Deməli, metal qablardan xeyli əvvəl insanlar gil qablardan istifadə etmişlər. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, ilk gil qabların yaşı ilk metal qablardan 3-9 min il qədimdir. Azərbaycanda ən qədim metal qab e.ə. II minilliyin I yarısına aid edilir. Cəngitəpədə aparılan müxtəlif əşyaları sübut etmək istəyir ki, “mənim yaşım yeni daş dövrünə - mis-daş dövrünə gedib çıxır, mənə öyrənin”. Müxtəlif nəfis formada hazırlanmış bu saxsı qablar, onların sınıq parçaları heç də Misir, Elam və Babilistan boyalı, şirli qablarından geri qalmır. Bardaq, küp və badyaların səthində müxtəlif həndəsi formada-üçbucaq, düzxətli, butalı, sınıq xətlə və s. naxışlar çəkilib. Bəzi boyalı qabları öz hazırlanma texnologiyasına görə son tunc- ilk dəmir dövrünün məhsulu kimi səciyyələndirmək olar.

... Vaxt tamam olanda biz tapdığımız əşyalarla geri qayıtdıq. Mən bir tarix müəllimi, bəlkə də həvəskar tədqiqatçı kimi AMEA-nın əməkdaşı Abuzər Ələkbərovdan təpə haqqında son mülahizə və fikirlərini söyləməyi xahiş etdim.

Abuzər müəllimin söylədikləri:

- Cəngitəpə Azərbaycan tarixi üçün çox qiymətli bir təpədir. Bu təpə bir neçə təbəqədən ibarətdir. Görünür bura həm antik, həm ilkin, həm də orta əsr insanların məskəni olub. Tapılan məişət əşyaları, mədəniyyət nümunələri çox şey deyir. Məhz buna görə də arxeoloji qazıntıların aparılması və öyrənilməsi vacibdir.

Mən soruşanda ki, təpənin ətrafında çıxan kərpiclər, həddən artıq saxsı qab nümunələri – rəngli və rəngsiz saxsı qablar, bardaqlar, dolçalar, piyadalar, şamdanlar, “Daş çəkiç”, saxsıdan ətir qabı, çəki daşları, cürbəcür mikrolit daşlar buranın qala-şəhər olmasından xəbər vermirmi?

Abuzər müəllim:

- Əlbəttə bu haqda mənə də müsbət düşüncələrim var. Sonra hər şeyi qazıntı işləri həll edəcək. Biz bu məsələni aidiyyəti olan dövlət qurumlarında çox ciddi qoyacağıq ki, bizə iş aparmaq üçün şərait yaradılsın.

Hörmətli oxucular, tarixçilər, Vətənsəvərlər, gəlin biz də azdan-çoxdan, bacardığımız qədər öz işimizi görməklə, həm də “yuxarıların sərəncamını”

gözləyək. Amma biz bir şeyi yaddan çıxarmayacağıq: dədə-babadan bizə əmanət qalan tarixi yurdumuzu, mədəniyyətimizi qoruyacağıq. Onların məhv olub getməsinə imkan və şərait yaratmayacağıq. Uşaqlarımızı- şagirdlərimizi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edəcəyəm.

Bu əşyalar hal- hazırda Uzuntəpə kənd 1 sayılı orta məktəbin tarix kabinetində saxlanılır.

**Ələsgər Mirzəsadə**

*Cəlilabad rayon, Uzuntəpə kənd 1 sayılı orta məktəbin tarix müəllimi*



**Şimali Qafqazın arxeologiyasında ən yeni kəşflər: tədqiqatlar və şərhlər” beynəlxalq elmi konfrans – XXVII Krupnov qıraəti. Mahaçqala, 24-28 aprel 2012-ci il.** Ənənəvi Krupnov qıraətinin 27-cisi 24-28 aprel 2012-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası Dağıstan Elmi Mərkəzində keçirildi. 1971-ci ildən başlayaraq keçirilən Krupnov qıraətləri Qafqazın arxeologiyasının ümdə problemlərinin həllində olduqca əhəmiyyətlidir. Mahaçqalada keçirilən konfransda Rusiya Federasiyasının, o cümlədən Moskva, Sankt –

Peterburq, Şimali Qafqaz, Stavropol və Krasnodar vilayətlərinin elmi mərkəzlərinin mütəxəssisləri ilə yanaşı Almaniya, Azərbaycan, Bolqarıstan, İtaliya, Sloveniya, Ukrayna alimləri də iştirak edirdilər. Konfransı REA müxbir üzvü X.Amirxanov açaraq Qafqazın arxeoloji öyrənilməsində Krupnov qıraətinin əhəmiyyətini xüsusi vurğuladı.

Plenar iclasda beş məruzə dinlənildi. A.Belinski, Y.Fahsbinder və S.Raynhold birgə hazırladıqları “Şimali Qafqazın sirli qədim təkərvari tikililəri və Avropa paralelləri”, M.Baqəev “Şimali Qafqazda avtohtonlar, alanlar və Alaniya arxeoloji və digər mənbələrin işığında”, Ş.Amirov “E.ə. IV-III minilliklərdə Mesopotomiya – Qafqaz əlaqələri iqlim dəyişmələri işığında”, L.Qmırya “Palasa-sırt qəbiristanlığında IV-V əsrlərin xüsusi kurqan qruplarının kompleks tədqiqi”, T.Dostiyev “Xalqların böyük köçü” dövründə Şimal-Şərqi Azərbaycanda etno-mədəni proseslər” mövzularında məruzələr etdilər.

Daha sonra konfrans öz işini “Daş dövrü və tunc dövrü arxeologiyası”, “Erkən dəmir dövrü və sarmat dövrü arxeologiyası” və “Orta əsrlər arxeologiyası” olmaqla üç bölmədə davam etdirdi.

“Daş dövrü və tunc dövrü arxeologiyası” bölməsində X.Amirxanov, D.Ojerelyev, M.Sablinin “II Muxkay düşərgəsinin məməlilər faunası”, D.Ojerelyevin “2008-2011-ci illərdə II Muxkay çoxtəbəqəli erkən paleolit abidəsinin öyrənilməsi”, S.Kulakovun “Boqatiri/Sinyaya Balka erkən

paleolit düşərgəsinin stratiqrafiyası üzrə yeni məlumat”, A.Taymazovun “Usişa çayının 145-metrlik terrasının abidələrinin industrayasının mədəni-tipoloji səciyyəsi” mövzusunda məruzələri Şimali Qafqazda aşkar olunmuş erkən paleolit abidələrinin təhlilinə həsr olunmuşdu. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı A.Zeynalov “Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində paleolit tədqiqi” mövzusunda məruzə etdi. Bu bölmədə Qafqazın erkən əkinçilik mədəniyyətləri üzrə yeni tədqiqatlar da diqqət mərkəzində oldu. N.Müseybli “Şimali Qafqazda Leylatəpə mədəniyyəti”, Ə.Həsənova “Alxantəpə Cənubi Qafqazda ən qədim metallurgiya ocağıdır”, S.Koronevskinin “Ön Qafqazın ən qədim kurqanları Maykop – Novosvobodnenck kurqan ənənəsi və onun məişət abidələrinin materialları ilə müqayisədə”, A.Rezepkinin “Maykop mədəniyyəti yaşayış yerlərindən qablar: təsnifat” mövzularında məruzə etdilər. “Daş dövrü və tunc dövrü arxeologiyası” bölməsində Qafqazın tunc dövrü problemlərinə həsr olunmuş məruzələr də maraqla dinlənildi. R.Məhəmmədovun “Tunc dövrünün gil ocaq altlıqları qarşılıqlı əlaqələrinin atributları və markörləri kimi”, L.Ilyukovun “Aşağı Don tunc dövrünün sübh çağında”, P.Mimoxodun “Ön Qafqazda postkatakomb dövrü” mövzusunda məruzələri qeyd etmək olar.

“Erkən dəmir dövrü və sarmat dövrü arxeologiyası” bölməsində məruzələrin bir qrupu erkən dəmir və antik dövrlərinin sənət istehsalına və incəsənətinə həsr olunmuşdur. S. Yatsenkonun “Ön Qafqazın erkən skif və sarmatların təsvirinə Qafqaz incəsənətinin antropomorf obrazlarının təsiri haqqında”, A. Kontoroviçin G.A. Fyodorov-Davidovun sənətsünaşlıq əsərlərində skif heyvani üslubunun tədqiqi”, B.Maslovun “Mərkəzi Qafqazda skif əsilzadələrinin qəbirlərindən tapılmış qızıl qurama – piləklər”, A.Kozubova, A.Skakovun “Qafqaz paralelləri əsasında Posmuş tipli akinakların dövrü haqqında məsələyə dair”, A.Moşinskinin “Şimali Qafqazda e.ə.II minilliklərdə mum modelləri üzrə metal tökmə”, M.Svetsovun “Qafqaz və Podontsovyaya dəmir metallurgiyası: mənbələr yoxsa paralellər” məruzələri bu qəbildəndir. Q.Qoşqarlının “Altıağac qəbiristanlığı alban-sarmat dövrünün abidəsidir”, V.Malaşev, A.Torqoyevin “Şimali Qafqazın sarmat dövrü T–formalı katakombaları və Orta Asiya”, M.Bakuşev, A.Abdullayevin “Xasavyurt kurqanı”, O.Kurinski, B.Malaşevin “Şimali Osetyanın dağətəyi zonası ərazisində e.ə.II əsr-e.II əsrinin birinci yarısının yeni qəbir abidələri”, A.Qorbenko, B.Kosyanenkonun “2009-2011-ci illərdə Qala şəhərgahının nekropolunda yeni kəşflər” mövzusunda məruzələrində erkən dəmir və antik dövr qəbir abidələrinin tədqiqindən bəhs olundu.

Orta əsrlər arxeologiyası bölməsində dinlənilən məruzələrdə Şimali Qafqazda orta əsrlər abidələrində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri, xatirə abidələrinin tədqiqi, arxeoloji materialların təhlili və yeni şərhli ilə əlaqəli məruzələr dinlənildi.

Z.Albeqova, M.Menşikovun “Çmi şəhərgahı: 2009-cu il qazıntılarının bəzi ilkin nəticələri”, S.Savenkonun “Stavropol təbəliyinin ətəklərində xəzər dövrünün yeni abidəsi – “Novomaryevsk - 1” yaşayış yeri” məruzələri arxeoloji qazıntıların nəticələrinə, D.Korobovun “Kislovodsk çökəkliyində erkən alan mədəniyyətinin istehkamları haqqında yeni məlumatlar”, D.Baletsinin “Bir daha Qafqazın qülləvari memarlığı haqqında”, E.Zilivskayanın “Macarın türbələri yazılı, qrafik və arxeoloji mənbələrə görə” məruzələri müdafiə və xatirə abidələrinin təhlilinə yönəlmişdi. T. Qabuyevin “Hun dövrü əşyalarının xırdalanmış xronoloji imkanları”, E.Luryenin “Kalkni qəbiristanlığından tapılmış dəbilqə və laminar dəbilqələrin genezisi”, M.Hacıyev, Ş.Davudovun “Dağıstandan tapılmış zoomorf qanadlı at obrazı”, Ö. Davudovun “Qərbi Dağıstan və Dağlıq Çeçenistanın döyüşçü heykəlcikləri: semantika məsələləri”, O.Brilyevanın “Giqatinsk dəfinəsi və onun şərh problemləri”, A.Kadiyevanın “Şimali Qafqaz ərazisindən VIII-IX əsrlərə aid polimorf heyvan təsvirləri” məruzələri sənətsünaslıq baxımından böyük maraq doğuran materialların hərtərəfli təhlilinə yönəlmişdi.

April 26-da Dərbəndin Narınqala, Palasa-Sırt kurqan qəbiristanlığı abidələrinə və Dağıstanın məşhur Qunib auluna ekskursiyalar təşkil olundu.

XXVII Krupnov qiraəti işgüzar elmi mühitdə keçirildi, Qafqazşünas arxeoloqların tədqiqatlarındakı elmi yeniliklərlə tanış olmağa imkan verdi və Qafqaz arxeologiyasının son illərdəki nailiyyətlərini nümayiş etdirdi.

**Tarix Dostiyev**

*Tarix elmləri doktoru*

**16 may 2012-ci il tarixdə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində «Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və Azərbaycanın arxeoloji irsinin öyrənilməsi» mövzusunda elmi seminar keçirilmişdir.** Muzeyin direktoru akademik Nailə Vəlixanlı seminarı giriş sözü ilə açaraq Azərbaycanın arxeoloji irsinin öyrənilməsi, qorunması və təbliği sahəsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində gördüyü işlər haqda seminar iştirakçılarına geniş məlumat verdi. Daha sonra Muzeyin Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. N.V.Quluzadə «Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və arxeoloji irsimiz: dünən və bu gün» mövzusunda məruzə ilə çıxış edərək Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin apardığı arxeoloji tədqiqatların tarixi ilə bağlı məlumatları seminar iştirakçılarının nəzərinə çatdırdı. Məruzəçi tərəfindən mövzuya uyğun hazırlanmış slayd təqdimat iştirakçılar tərəfindən maraqla qarşılandı. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. İ.A.Babayev isə seminarda «Son illərdə Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri» adlı məruzə ilə

çıxış etdi. Onun Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntıların son nəticələri ilə bağlı verdiyi məlumatlar seminar iştirakçılarının böyük marağına səbəb oldu. Daha sonra Muzeyin Numizmatika və epiqrafika elmi fond şöbəsinin müdiri, t.e.d., prof. Ə.M.Rəcəbli «Muzey ekspozisiyasında nümayiş etdirilən numizmatik materialların Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində rolu»



mövzusunda məruzəsi dinlənildi. Məruzəçi əsasən Azərbaycan tarixinin bu və ya digər problemlərinin öyrənilməsində numizmatik materialların əşyavi mənbə kimi rolundan danışdı. O, öz maraqlı çıxışı ilə seminar iştirakçılarının diqqətini cəlb etdi. Sonda BDU-nun Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müdiri, t.e.d., prof. Q.S.İsmayılzadə «Mingəçevir qazıntıları Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında yeni mərhələ kimi» mövzusunda məruzə ilə seminar iştirakçıları qarşısına çıxdı. Prof. Q.İsmayılzadə daha çox Mingəçevirin arxeoloji tədqiqi ilə bağlı maraq doğuran məqamlara toxundu. Onun bu məruzəsi seminar iştirakçıları tərəfindən böyük maraqla dinlənildi. Məruzələrin dinlənilməsindən sonra onların ətrafında müzakirələr aparıldı. Seminar iştirakçıları maraqlandıran suallar məruzəçilər tərəfindən cavablandırıldı. Seminarda Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin və Xəzər Universitetinin tələbələri də dinləyici qismində yaxından iştirak edirdilər. Sonda seminar iştirakçıları xatirə foto şəkilləri çəkdirdilər.

**Nasir Quluzadə**



## ***Azərbaycan Arxeologiyası jurnalı təbrik edir!***

*Əzizimiz Aliyə xanım!*

*Azərbaycan Arxeologiyası jurnalının redaksiya heyəti Sizi, Qafqaz Albaniyası Arxeologiyasının yorulmaz tədqiqatçısını yubiley münasibətilə təbrik edir, Sizə gələcək tədqiqatlarda böyük inam və uğurlu nəşrlər arzulayır.*